

Проб
ПРОБЛЕМИ

ФІЛОСОФІЇ

8
ВИПУСК

2

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

Випуск 2

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ПІЗНАННЯ

У збірнику вміщено статті з багатьох актуальних питань логіки наукового дослідження, активного творчого характеру пізнавального процесу, співвідношення гносеології та соціології тощо.

Збірник розрахований на викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться питаннями філософії.

Редакційна колегія:

Чл.-кор. АН УРСР проф.
Д. Х. ОСТРЯНИН (відпов. редактор),
канд. філософ. наук І. В. БИЧКО
(відпов. секретар), канд. філософ.
наук Ю. О. БОГДАНОВ, канд. філо-
соф. наук Ю. Ф. БУХАЛОВ, д-р
філософ. наук В. І. ВОЙТКО, канд.
філософ. наук Г. Г. ЄМЕЛЬЯНЕН-
КО, канд. філософ. наук А. І. ҚЛЕВ-
ЦОВ, канд. філософ. наук А. К. ТКА-
ЧЕНКО (заст. відпов. редактора),
д-р філософ. наук В. І. ШИНКА-
РУК.

1—5—2

13—БЗ—8—66

ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІЮ ПРИСТОСОВНОСТІ ПІЗНАВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

В. І. Ленін у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» визначив чуття як засіб біологічного пристосування до середовища. Це ленінське положення впливає з даних фізіології вищої нервової діяльності, яка довела, що пізнання виконує функцію пристосовності, бо воно в суто біологічному плані є засобом зрівноваження організму з своїм оточенням [7]. Звичайно, таке розуміння пізнавальної діяльності вимагає глибоких і широких досліджень пристосовної функції пізнання в цілому і кожного його ступеня зокрема — чуттєвого й абстрактно-логічного, всіх розумових прийомів — аналіз, синтез, індукція, дедукція тощо, всіх форм пізнавального процесу — відчуття, образу, поняття і т. д.

Вивчення функції пристосовності відображувального процесу конче потрібне не тільки в суто біологічному, фізіологічному, але і в психологічному і теоретично-пізнавальному планах. Відомо, що космонавтів тренують в сурдокамерах, щоб пристосувати їх організм до відсутності звичних звукових подразнень не тільки фізіологічно, а й психічно. Космонавтів по суті тренують, щоб їх організм пристосовувався до недовантаження пізнавальної діяльності, бо це недовантаження в фізіологічному відношенні — відсутність збудження нейронів і відповідних біохімічних реакцій в них — викликає і певні психічні наслідки. Тренують людей не тільки на недовантаження, але й на перевантаження в пізнавальній діяльності, щоб пристосувати людину до мінливих умов оточення, які нав'язуються людині в процесі взаємодії з ним.

Методологічною основою дослідження цієї проблеми є теорія відображення, матеріалістичне вирішення основного питання філософії та визнання історичності, діалектичності процесу пізнання. Ґрунтовним положенням теорії пізнання діалектичного матеріалізму є визнання взаємодії між суб'єктом, який пізнає, і пізнаваним об'єктом: без пізнаваного об'єкта нема чого пізнавати, а без суб'єкта, який пізнає, нікому пізнавати. Тому В. І. Ленін відзначив, що в процесі пізнання треба враховувати три члени: природу, мозок та форми мислення.

Ленін писав: «Тут дійсно, об'єктивно три члени: 1) природа; 2) пізнання людини, = м о з о к людини (як найвищий про-

дукт тієї ж природи) і 3) форма відображення природи в пізнанні людини, ця форма і є поняття, закони, категорії...». [2, 168].

Розглядаючи пізнання як засіб пристосування, треба насамперед визначити взаємовідношення трьох «членів пізнання» і виявити місце кожного з них у пристосувальному процесі. Природа, перший «член пізнання», виступає і як джерело пізнання, і як орган пізнання, бо органи чуттів і мозок є також частинки природи, найвища форма органічної природи, яка утворилася внаслідок взаємодії елементів неорганічної природи.

Історична фізіологія з незаперечністю доводить, що сучасні органи і функції тварин є продуктом дуже довгого і складного процесу пристосування організму до мінливих умов навколишнього середовища. Отже, органи чуттів і мозок — органи пізнання вищих тварин і людини — також розвивалися і вдосконалювалися в ході пристосування і набули таких форм і здатностей, що найбільше сприяють існуванню цих вищих істот у певних умовах природного і соціального життя.

Природа як джерело, об'єкт пізнання змінюється значно швидше, ніж мозок і органи чуттів. Отже, динамізм джерела пізнання наштовхується на відносну статичність органів пізнання, тобто на структуру мозку й органів чуття. У той час, як розумова діяльність — функція органів пізнання — весь час дуже швидко змінюється під впливом джерела пізнання й умов навколишнього середовища, субстрат відображувальної діяльності — мозок — залишається відносно сталим. Виходить, що дуже рухома функція, залежна від дуже лабільних умов життя, дуже змінюваних дій об'єкта пізнання належить відносно сталому субстрату — мозку. Ця суперечність загрожувала б існуванню вищих тварин і людини, якби не вдосконалювався третій «член пізнання» — форми мислення.

Глибоке розуміння процесів пристосування як ускладнення форм мислення і їх нейрофізіологічної основи — «функціональних систем» мозку — дає нам вчення І. П. Павлова і його послідовників про рефлекси і сигнальні системи. Він вчив, що безумовний рефлекс це — *«постійний зв'язок агента з відповідною на нього дією організму»* [7, 519]. Цей постійний зв'язок зумовлює вироблення певного «динамічного стереотипу» (системність) нервової діяльності, підтримка якої не вимагає великих зусиль. Стереотип стає зашкарублим, часто важко змінюється, важко долається новою обставиною, новими подразненнями» [7, 525]. Але умови життя, обставини змінюються, а зашкарублість безумовного рефлексу як динамічного стереотипу нервової діяльності стає на перешкоді на шляху пристосування до нових умов. Тому виникає потреба у створенні нових, тимчасових зв'язків, що мають допомогти організмові при-

стосуватися до нових, змінюваних умов навколишнього середовища. Ці зв'язки є умовними рефlekсами.

Досліджуючи умови і процеси створення безумовного й умовного рефлексів, неважко виявити, що за своєю ґносеологічною природою ці процеси є відтворенням аналітико-синтетичної діяльності в найширших масштабах всього пізнавального процесу — від чуттєвого пізнання до абстрактного мислення, завершуючи практикою.

Виникає питання, чи потребує умовний рефлекс, який дає змогу вищим тваринам і людині пристосуватися до будь-якої змінюваної обставини життя, спеціального органу пізнання, відмінного від другого «члену пізнання» — мозку або його ґрунтовної нейроанатомічної зміни в кожному випадку зміни оточуючого середовища? І. П. Павлов відповідає на це питання негативно, твердячи, що мозок є органом всієї рефлeкторної діяльності — як діяння безумовного, так і умовного рефлексів. Великий фізіолог зазначає, що діяння цих відмінних один від одного рефлексів відбуваються в мозку, але локалізуються в різних ділянках. «Для першого рефлексу (безумовного.— Б. К.),— пише Павлов,— це буде продовгуватий мозок, для другого (умовного.— Б. К.) — великі півкулі» [7, 518].

Аналізуючи висновки фізіологів з величезної кількості експериментальних даних, можна вважати доведеним, що мозок сам по собі не змінюється при будь-якій зміні навколишнього середовища, що пристосування до повсякчасно змінюваних умов існування не вимагає зміни цього розпорядника усієї діяльності організму [7, 533]. Пристосування до змін навколишнього середовища відбувається завдяки створенню *різних прийомів відображувальної діяльності*, що є наслідком утворюваних складних «функціональних систем» [6, 226], в ході перебудови великих півкуль у «функціональному відношенні» [5, 112]. Цими різними прийомами і є вся різноманітність проявів розумової, психічної діяльності, всі її елементи і форми, тобто все, що належить до третього «члена пізнання».

* *
*

Еволюція вищої нервової системи відбувалася по шляху створення складних «функціональних систем», що забезпечували необхідні реакції на дію зовнішнього оточення. Перша і друга сигнальні системи якраз і належать до «функціональних систем», що дають людині можливість пристосуватися до найскладніших проявів природного і соціального середовища.

Перша сигнальна система, що є спільною для тварини і людини, характеризується тим, що в ній сигналами є збудження в мозку від безпосереднього діяння предметів і явищ навко-

лишнього світу. Реакцією на ці збудження є емоції, почуття, що відіграють велику роль в утвердженні тварини і людини в навколишньому середовищі, отже, виконують функцію пристосовності. Дію цієї реакції можна схематично уявити так: що є корисним в дії навколишнього середовища для організму — викликає позитивну реакцію у вигляді задоволення; що шкідливе, те викликає негативне почуття — незадоволення. Ці основні реакції мають величезну градацію і трансформуються у різні (кількісно і якісно) більш складні почуття — насолоди, огиди, любові, зненависті і т. п. Звичайно, психічним реакціям передують певні фізіологічні процеси в організмі, які сигналізують мозку про характер впливу на організм подразнень, які надходять як від зовнішнього оточення, так і від внутрішніх органів. У випадку шкідливого впливу мозок корегує поведінку організму, посилаючи нервові імпульси у виконавчі органи, які викликають доцільні, необхідні в даному разі механічні рухи, секреторну діяльність тощо.

Аналізуючи характер функції почуттів, приходимо до висновку, що їх нейрофізіологічним механізмом є механізм зворотної, або санкціонуючої аферентації. П. К. Анохін, який розробив основні положення про зворотні, аферентні зв'язки, зазначив, що завжди відбувається оцінка нервовою системою тварин і людини тих наслідків, які одержані під час звершення дії. Відповідна дія вищих організмів на «зовнішнє подразнення» не може існувати без негайної посилки інформації про наслідки даної дії, тобто її достатність для тварини і людини в розумінні пристосовності [3, 196]. Як бачимо, почуття як одну з форм психічної діяльності треба розглядати як засіб пристосування вищих тварин і людини до навколишнього середовища. У цьому плані, на наш погляд, треба було б вивчити деякі проблеми етики й естетики, особливо в тій їх частині, де мова йде про моральні й естетичні почуття оцінки, показати їх роль засобу пристосування до соціального оточення.

Виникнення другої сигнальної системи забезпечило здатність до появи і розвитку абстрактного, або, як казав І. П. Павлов, «словесного мислення». Безсумнівно, що поява вищого ступеня в пізнавальній діяльності була зумовлена потребами пристосування. Отже, виникає необхідність розглянути, яку функцію пристосовності виконує абстрактне мислення і зв'язана з нею мова.

Ф. Енгельс зазначив, що праця створила людину, отже, і все, що притаманне їй, — абстрактне мислення, мову, форми суспільного життя. І. П. Павлов у своєму вченні про сигнальні системи визначив другу сигнальну систему як притаманну тільки людині систему «мовного мислення». Фізіологи вищої нервової діяльності — послідовники І. П. Павлова доводять, що прогресивна еволюція нервової системи йшла по лінії удоскона-

лення «функціональних систем» в діяльності мозку, в яких здійснюється процес засвоєння загальнолюдського, суспільного досвіду, який відкладається в речовій діяльності, мові, продуктах праці і формах суспільного життя людей» [6, 230]. Суспільний досвід, за висловом А. Р. Лурія, формує способи трудової діяльності, характер взаємодії з предметами зовнішнього світу, створює складні і рухливі способи управління поведінкою людини і складну систему узагальнених образів і понять — цих форм розумової діяльності людини [6, 231]. Все це абсолютно правильно, але не дає ще конкретного уявлення про безпосередню причину виникнення другої сигнальної системи, «мовного мислення» і про виконувану ними функцію пристосування.

Нам здається, що намагання розв'язати цю проблему без врахування діалектичної взаємодії природних та соціальних факторів, без врахування того, що соціальні фактори повинні були впливати на вдосконалення чисто біологічних, фізіологічних процесів приречене на невдачу. Треба завжди пам'ятати, що людина — це перетворена працею тварина, і людина зберегла в собі все, що вона успадкувала від тварин і додала до цього нове, що виникло в умовах соціального життя. Відомо, що людина завдяки своїй матеріально-виробничій практиці додала до природного середовища ще одне середовище — світ зроблених нею речей та предметів, суспільні відносини. Нове, соціальне середовище в усій складності та різноманітності проявів надзвичайно збільшило кількість і, в деякій мірі, якість подразників, які діяли на мозок людини, і це, звичайно, вимагало від неї все більших і складніших реакцій. Оця нова величезна злива подразників могла стати смертельною для людини, якби організм не виробив захисних реакцій на них. Ними стали не тільки ті біохімічні, біофізичні процеси в нервових клітинах мозку, що створювалися внаслідок діяння на людину соціального життя і поступово відбиралися в ході біологічного пристосування до ускладненого оточення та зрештою привели до деякої зміни нейроанатомічної структури органу мислення, але й створена нова «функціональна система» мозку, якою є друга сигнальна система.

Характерною ознакою діяння другої сигнальної системи є те, що в ній сигналами є не збудження від безпосереднього діяння предметів і явищ навколишнього світу, а слова, які мають замінити дію цих безпосередніх сигналів. Як бачимо, в комплексі питань розглядуваної проблеми є питання *заміни* сигналів, *заміни* засобу збереження в мозку пізнавальних елементів та їх об'єктивування, тобто виявлення назовні. Відомо ж, що людина виробила мову, слово, як сигнал другої сигнальної системи, здатний замінити всі сигнали першої сигнальної системи. А це можливо тому, що *всі* збудження *усієї* маси мозку замінилися *одним* збудженням від звуку слова, яке має локалізу-

ватися тільки в певній ділянці невеликої частини маси мозку. Слід думати, що тут проявилась здатність живої речовини зводити різноманітні збудження навколишнього світу до однамнітної — хімічної реакції, тобто заміни множинності одиничним, різноманітного — одноманітним [3, 179]. Фізіологи доводять, що ці зміни були основою пристосувальних процесів у ході еволюції живої речовини, і треба гадати, що вони не втратили свого значення і на ступені появи людини.

Треба зазначити, що використання звуку для мовного мислення зумовлене фізіологічною потребою, природою мозку. Мозок відбиває дійсність, перетворюючи «енергію зовнішнього подразнення» в певні біохімічні і фізико-хімічні стани нейронів; якісно різноманітним подразненням ззовні відповідають різні за своєю біохімічною природою стани різних нейронів субстрату мислення. Але почуття, категорії, за висловом В. І. Леніна; позбавлені «речовини почуттєвості» і, щоб виникнути, зберегтися, виявитися назовні, вони мають бути «втілені» в якусь речовинну оболонку, яка збуджує нервові клітини мозку. Цією речовинною оболонкою є звук слова, який подразнює орган слуху і викликає збудження в нейронах мозку у вигляді певних біохімічних станів у них.

Заміна різноманітних і досить складних біохімічних та біофізичних станів нервових клітин, які виникали внаслідок *багатоманітних* подразнень, що надходили із зовнішнього світу, *одноманітним* станом від *одноманітного* подразника-звука виконує функцію пристосовності. Цей факт, на нашу думку, ґрунтується на цілком новому принципі: замість складної перебудови нервових клітин мозку, яким треба було б набути здатності виробляти, закріплювати, зберігати та виявляти назовні нові форми мислення—поняття та категорії, які є узагальненнями,—людина почала пристосовувати для цього не свій мозок, а одне з явищ природи — звук. Виходить, що людина в даному разі почала *пристосовувати природу* до свого організму. Відомо, що Ф. Енгельс вважав істотною рисою людини, однією з її відмінностей від тварин здатність панувати над природою [1, 127].

Вміння пристосовувати природні явища до потреб свого організму замість пристосовувати свій організм до вимог навколишнього середовища, є, на нашу думку, вищим проявом панування людини над природою. Тому нам здається, що теорія пізнання не може обминути цієї важливої проблеми пристосовування — надання людиною предметам природи здатності виконання пізнавальних функцій. Ця проблема вже позначилася в мистецтві, де належить дослідити, яким чином предмети і явища об'єктивного світу — звуки, фарби, матеріали тощо стають матеріальними «носіями» думок і почуттів людини. Надзвичайно актуальною ця проблема стає в нашу епоху, бо «думаючі» машини, які відтворюють деяку діяльність мозку, побудовані

за принципом надання предметам — електронним приладам, реле тощо, здатності виконання ними розумової роботи, що досі була притаманна тільки організму, його органам чуттів, мозку.

Ф. Енгельс, визначаючи гносеологічну природу категорій, підкреслив, що вони є не більше, ніж *скорочення*, в яких ми охоплюємо, відповідно до їх загальних властивостей, багато різних почуттєво сприйманих речей [1, 169]. Отже, виходить, що скорочення ходу розумового, пізнавального процесу можливі при заміні частковостей узагальненнями, які створюються на ступені абстрактно-логічного мислення. Якщо в гносеологічному процесі відбуваються скорочення та заміни, то треба припустити, що відповідні процеси повинні відбуватися у фізіології органу мислення — мозку. Звичайно, що ці складні процеси у фізіології вищої нервової діяльності відбувалися спочатку випадково, але вони закріпилися в ході природного добору, який відбувається як відбір тих проявів життєдіяльності організму, що забезпечують йому можливість біологічного пристосування до навколишнього середовища.

Як бачимо, виникає надзвичайно важлива проблема для фізіології вищої нервової діяльності і для теорії пізнання — проблема *замін* у фізіологічному «механізмі» мозку, *скорочень* у його діяльності, *замін* і *скорочень* в процесі і в наслідках пізнання: у формах мислення і в засобах об'єктивування розумових елементів на всіх ступенях процесу пізнання, а особливо на ступені абстрактного мислення. Дослідження цієї проблеми дуже важливе для розвитку теорії пізнання і для формування наукового, матеріалістичного світогляду людини. Завдання боротьби з ідеалізмом та релігійним світоглядом вимагає не тільки загального твердження про залежність нашої свідомості від природи, буття, але й науково доведених фактів про біологічну необхідність появи здатності пізнання, розвитку пізнавального процесу, зокрема необхідність переходу від чуттєвого пізнання до абстрактного мислення, про фізіологічну потребу для мозку появи здатності узагальнення. До того ж без розкриття складного фізіологічного «механізму» матеріального втілення думки в слово та виконання ним сигнальної функції не можна розвивати далі теорії пізнання діалектичного матеріалізму.

* *

✽

Психологи звернули увагу на те, що визнання залежності поведінки вищих тварин і людини від діяння на них зовнішнього оточення ще не дає повного пояснення причини їх поведінки, бо факти свідчать про те, що одна і та ж дія зовнішнього оточення викликає різні реакції, різну поведінку. З'явилися думки про необхідність врахування проміжних стимулів до дії, які

виникають внаслідок минулого досвіду, необхідність врахування поставленої мети, розробленого плану і т. п. У загальній формі цю проблему можна звести до проблеми «передбачення» в розумовій діяльності, яка зумовлює передбачення в поведінці.

Аналізуючи взаємодію живого організму з навколишнім середовищем, неважко переконатися в тому, що могутнім засобом збереження життя в дуже швидко змінюваних умовах оточення є здатність до випереджувальних протидій організму діянню зовнішнього світу. Якби організм не був здатний своїми захисними реакціями випередити наслідок діяння на нього шкідливих для його існування дій навколишнього середовища, то він гинув би, бо існує закономірний зв'язок між причиною і наслідком. Але факти свідчать, що живі істоти виробили здатність ставити бар'єр цим шкідливим діям, бо «навчилися» реагувати на ті явища, які передують шкідливій дії, перебудовуючи відповідно до можливої шкоди їх життю свій організм у певному функціональному відношенні. Як бачимо, випереджувальне відображення зумовлює випереджувальні дії, які забезпечують пристосування живих істот до навколишнього середовища.

Треба зазначити, що ці випереджувальні здатності проявляються у живих істот не тільки в разі передбачення шкідливих наслідків, але й в умовах діяння позитивних факторів. Вибірність поведінки свідчить про вміння передбачувати як позитивні, так і негативні наслідки для життя організмів від певних дій і впливів навколишнього середовища. «Бажання» чи «небажання» є психічною реакцією на передбачення наслідків від взаємодії організму з оточенням.

Останнім часом проблема передбачення стала в центрі уваги фізіології вищої нервової діяльності та біохімії мозку. П. К. Анохін вважає, що передбачення є універсальним «принципом пристосування» до навколишнього середовища, а його нейрофізіологічним механізмом є механізм умовного рефлексу [3, 179]. Він твердить, що навіть найпростіші організми вміють «заглядати вперед» завдяки тому, що хімічні процеси в протоплазмі клітини відбуваються набагато швидше, ніж розгортаються послідовні, багато разів повторювані дії зовнішнього оточення [3, 174—175, 178—179]. Центральну нервову систему він розглядає «як апарат максимального і найшвидшого випередження послідовних і повторних явищ зовнішнього світу» [3, 176].

До недавнього часу проблема «апарату» передбачення мало цікавила філософію і психологію, про що свідчить всім відомий факт, що проблема наукової гіпотези тільки недавно стала об'єктом вивчення й увійшла в програму курсу діалектичного матеріалізму. Навіть тоді, коли згадували про передбачення, то переважно в плані доведення переваги розумових здібностей людини над відображувальною діяльністю тварин. Але факти

переконливо доводять, що передбачення є універсальним розумовим прийомом, що має пристосувальний характер, і тварини також здатні до цих прийомів розумової діяльності, яка зумовлює їх дії з пристосування до навколишнього середовища, що виявляється у формі загадування наперед наслідків своєї поведінки.

Розвиток кібернетики і біоніки поставив питання про необхідність вивчення нейрофізіологічного і нейрохімічного механізму передбачення. Нейрофізіологи звернули увагу на вивчення «апарату» передбачення, бо факти свідчать, що в нашому мозку міститься найдосконаліший «апарат» передбачення, бо людина заздалегідь передбачає хід дії і процесів, заздалегідь оцінює наслідок своїх дій, передбачає наслідок дії певних причин і т. п. Мозок дає змогу бачити майбутнє, він з величезною швидкістю аналізує можливі ситуації, які можуть викликати наші необхідні дії.) Кібернетика, яка моделює принцип діяльності мозку, має моделювати й «апарат» передбачення. Треба гадати, що кібернетика дасть можливість у деякій мірі розкрити таємницю «механізму», «апарату» передбачення.

Не менш важливе завдання стоїть перед філософією і психологією в справі вивчення «апарату» передбачення. Світогляд і інстинкти не виконали б своєї функції пристосовності, якби вони не діяли за принципом «випереджувального відображення», «випереджувальної дії». Перед філософією і психологією стоїть завдання розкрити гносеологічний, психологічний «еквівалент» нейрофізіологічного «механізму», «апарату» передбачення. Проблеми наукових теорій, гіпотез, програм політичних партій, соціальних, етичних, естетичних ідеалів пов'язані з проблемою передбачення, яка набуває особливого значення в художній практиці. Відомо, що мистецтво не копіює дійсність, а зображує її у світлі певного ідеалу. Художник показує життя таким, яким воно має бути або не повинно бути згідно з його світоглядом, потребами певного класу, історичною тенденцією тощо, тобто він змальовує як наявний передбачуваний ним світ. Як бачимо, практичні потреби ідеологічного життя викликають необхідність дослідити теоретико-пізнавальний і психологічний «апарат» передбачення, показати, в яких саме розумових формах відбувається «випереджувальне відображення» навколишнього світу, в яких саме гносеологічних і психологічних формах конструється механізм «випереджувальної дії», «акцептор» дії. Виходить, що завдання полягає в тому, щоб показати, як здійснюється цей «універсальний принцип» пристосування не тільки другим (мозком), але і третім «членом пізнання» — формами нашої розумової діяльності.

Вивчення гносеологічного і психологічного «апарату» передбачення зв'язане з великими труднощами, серед яких є проблема виділення безпосередніх розумових форм, на основі яких

відбувається процес передбачення, встановлення зв'язку з іншими розумовими формами, елементами психічної діяльності, які дають можливість передбачати щось реальне, об'єктивне. Гіпотеза, ілюзія, мрія, прагнення тощо в значній мірі ґрунтуються на передбаченні, але не всі ці форми «випереджувального відображення» можуть виконати функцію пристосування, бо не всі однаково правильно, адекватно відображають явища і процеси, зв'язки і взаємодії навколишнього світу. Якщо певна гіпотеза, ілюзія продиктовані пристрастю і не поставлені під контроль науково обґрунтованих істин або створені з порушенням законів логіки, то передбачення, яке впливає з цих пізнавальних форм, не виконає функції пристосування, а, навпаки, приведе до шкідливих наслідків. Як бачимо, виникає дуже складне завдання — встановити в розумовому «апараті» передбачення субординацію і координацію між формами пізнавальної і психічної діяльності, які здатні забезпечити виконання ним функції пристосування.

Відомо, що передбачення можливе тільки за умови певної побудови нашого розумового процесу, за умови певної послідовності мислення і словесного його оформлення, втілення думки в слова і засоби створення художніх образів. Логіка вимагає певної координації і певної субординації між розумовими елементами, між формами мислення — поняттями і категоріями, — психологія вимагає певної послідовності у зв'язку між думками і почуттями. Логіка встановила певні закони мислення, які дають змогу передбачення, мовознавчі науки вчать, як мають бути розташовані слова, в якій послідовності вони мають вживатися, щоб сформувати гіпотетичну думку. Мистецтвознавчі науки розробили правила «зчеплення» образів для створення картини майбутнього, бажаного, але ще неіснуючого життя, змалювання «ідеального», але ще реально неіснуючого героя і т. п. Порушення всіх цих правил веде до спотвореного відображення дійсності, тобто перешкоджає можливості пристосування, яке відбувається тільки в разі адекватного, правильного відображення дійсності.

Виникає питання, яка ж «перебудова у функціональному відношенні» відбувається в субстраті мислення, коли ми переставляємо слова в реченні? Відомо, що перестановка слів і навіть зміна інтонації змінюють наше уявлення про зв'язки між предметами і явищами, про їх якісні ознаки тощо, тобто веде до такого відображення об'єкта пізнання, що не відповідає його об'єктивній природі. Виходить, що в субстраті мислення — мозку має бути якийсь спеціальний «апарат», що встановлює координацію і субординацію між елементами нашого мислення, між нашими почуттями і засобами їх матеріального втілення й об'єктивування, бо об'єкт пізнання залишається тим же самим, а думки про нього змінюються.

Фізіологія вищої нервової діяльності зумовлює здатність до «випереджувального відображення» повторюваності та послідовності процесів, що відбуваються в навколишньому середовищі. Виходячи з матеріалістичного вирішення основного питання філософії, радянські фізіологи вищої нервової діяльності бачать у повторюваності і послідовності дії «енергії зовнішнього подразнення» причину, джерело, умову вироблення повторних і послідовних відповідних реакцій організму на цю дію, які створюють основу «випереджувального відображення». Проявом дії фізіологічного «апарату» передбачення є ті теоретико-пізнавальні і психічні форми відображувального процесу, в яких у найбільшій мірі використовується або які ґрунтуються на принципі повторності послідовності.

Принцип повторності і послідовності з найбільшою силою проявляється в абстрактному мисленні, зокрема в логіці. Відомо, що В. І. Ленін, визначаючи суть і природу логічних форм, неодноразово підкреслював, що вони виникли внаслідок *багаторазових повторень* людської дії, що закріплювалися у формі логічних фігур. Він зазначав, що практична діяльність людини повинна була мільярди разів приводити свідомість людини до повторень різних логічних фігур [2, 181—182]. Треба зазначити, що принцип повторюваності позначається також і в проявах психіки людини — звичці, характері, волі що зумовлюють характер її поведінки і дії.

Говорячи про логіку, в якій з найбільшою силою проявляється принцип повторності і послідовності, треба виявити, наскільки цей принцип забезпечує можливість «випереджувального відображення» дійсності. В. І. Ленін зазначив, що існує зв'язок індукції з аналогією — з *догадкою* (науковим передбаченням) [2, 171]. Індукція — це прийом мислення, зв'язаний, безперечно, з передбаченням тому, що з досвідного пізнання предметів, явищ, процесів, подій встановлюємо їх загальні суттєві ознаки, а потім робимо висновок, що ці самі ознаки притаманні всім об'єктам даного роду, даного класу [8, 278]. Момент передбачення індукції полягає в тому, що в одиничному ми бачимо те, що має бути в загальному. Передбачення в загальному того, що вміщено в одиничному, відбувається за аналогією ознак, рис, властивостей тощо. Аналогія також побудована на передбаченні, бо з подібності двох предметів за одними ознаками здійснюється передбачення на подібність цих предметів і за іншими ознаками [8, 313].

Якщо індукція передбачає в загальному те, що мислиться в одиничному, то дедукція, навпаки, передбачає в одиничному те, що вміщено в загальному. Отже, індукція і дедукція як логічні прийоми мислення побудовані на передбаченні; вони є гносеологічними «апаратами» передбачення. Безпосередньою формою мислення, якою користується індукція і дедукція для пе-

редбачення, є умовивід. Відомо, що характерним для умовиводу є виведення можливого, імовірного з наявного, невідомого — з відомого, тобто передбачення того, чого ще немає. Сама побудова умовиводу свідчить про наявність певної «функціональної системи» розумової діяльності, бо кожний окремий складовий елемент розумового процесу, який бере участь у створенні умовиводу, не містить в собі моменту передбачення, «випереджувальне відображення» здійснюється тільки тоді, коли ці окремі, складові розумові елементи сполучаються у певному порядку, у певній послідовності, згідно з певними розумовими прийомами.

Визнаючи нейрофізіологічні процеси мозку матеріальною основою гносеологічних і психічних процесів, треба визначити, які нейрофізіологічні «прийоми», «механізми» зумовлюють створення логічних гносеологічних і психічних (психічна діяльність також відбувається за законами логіки) «прийомів», «механізмів» передбачення, які «функціональні системи» в мозку беруть участь у створенні цих логічних «функціональних систем». Вивчення цих «механізмів» діяльності мозку має велике теоретичне і практичне значення як у плані вивчення чисто біологічного процесу пристосування, так і в плані широченної сфери соціальних засобів, які дають змогу людині зрівноважувати своє життя з умовами соціального середовища.

Одним з важливих засобів, який дає людині можливість пристосування до умов соціального життя, є світогляд. Світогляд за своєю природою є узагальнення, і його дія відбувається за логічним прийомом дедукції. Світогляд діє як велика посилка в умовиводі, і від нього залежить умовивід, який безпосередньо формулює передбачення. Отже, виникає потреба вивчити «функціональну систему» мозку, яка зумовлює дію «механізму», що надає світогляду здатність зумовлювати поступки, поведінку людини. Складність цього завдання полягає в тому, що світогляд дуже вразливий до дії почуттів, часто вступає з ними в конфлікт й інколи зазнає поразки, коли почуття загальмовують «механізм» дії світогляду. Зрозуміла актуальність вивчення цієї проблеми.

* *
*

Людина виробила здатність до дуже динамічного зрівноважування свого організму з навколишнім середовищем завдяки тому, що навчилася пристосовувати не організм до середовища, а, навпаки, середовище до свого організму. Це привело до того, що людина на протязі багатьох тисяч років не змінює ґрунтовно своєї фізичної структури — анатомічної будови своїх органів, фізіологічних процесів, а змінює природу, пристосовуючи

її до своїх змінюваних потреб, які виникають внаслідок змін у природному і соціальному оточенні. Вирішальним фактором цієї набутої здатності є праця, яка створила людину і надала їй можливість прогресивного розвитку. Праця зумовила й особливість характеру пристосування людини, яка полягає перш за все в тому, що людина використовує предмети і явища природи як знаряддя праці, замінюючи ними свої органи або значно підсилюючи їх. На цю особливість звернув увагу К. Маркс, зазначивши, що органи чуттів людини «відтворені» в техніці у вигляді різних приладів: робочі органи — у вигляді машин-знарядь, мускулатура — машин-двигунів.

Ф. Енгельс писав, що все, що людина робить, проходить спочатку через її голову. Отже і праця, вся практична діяльність людей має спочатку пройти через їх голови, і тому слід всю виробничо-практичну діяльність розглядати як «матеріалізацію» розумового процесу. У процесі праці відбувається «уречевлення» всієї розумової діяльності людини — психічної й інтелектуальної — і всіх форм пізнання — образу і поняття, асоціацій, судження й умовиводу.

Треба зазначити, що сама праця за допомогою знарядь могла виникнути лише на базі розвиненої здатності до асоціацій. Поява знарядь праці стала можливою завдяки вмінню бачити аналогію між функціями робочих органів людини і предметів природи — каменю, дерева, кісток тварин тощо, а аналогія, як уже відомо, є одним з проявів асоціативного мислення. Процес праці є реалізацією матеріальними засобами і в матеріалі всіх форм розумового процесу, а особливо, безпосередньо асоціацій. Практична діяльність людини є в значній мірі здійсненням «матеріалізацією» асоціації — цієї психічної моделі передбачення, без якої неможлива уява, яка відіграє величезну роль у виробничо-практичній діяльності людини. Розгляд асоціації під таким кутом зору приводить до незаперечного висновку про роль пристосовності передбачення в житті людини, а особливо в житті тварин, «розумова» діяльність яких відбувається як ланцюг асоціацій [7].

Кінцевим ефектом всякої практичної дії є здійснення того, чого ще об'єктивно немає, але що імовірно, тобто того, що передбачено розумом людини. Всяка практична діяльність є викликанням наслідку з причини, тобто реалізацією передбаченого розумом наслідку, а безпосередньою формою мислення, яка покладена в основу передбачення, є умовивід. Треба зазначити, що асоціація за своєю логічною природою є умовиводом. Судження й умовивід у ході асоціації здійснюються не тільки на базі абстракцій — понять і їх матеріального втілення — слів, але переважно на базі елементів чуттєвого пізнання — відчуттів, образів; в асоціаціях за аналогією або контрастом пов'язуються не тільки елементи абстрактного мислення і чуттєвого

пізнання, але і форм психічної діяльності — почуття, переживання. Отже, в процесі праці відбувається «уречевлення» всього розумового процесу в усій складності переплетіння почуттів і світогляду, науково-теоретичного мислення й образного бачення світу.

Звичайно, в праці реалізується увесь розумовий процес, але для науки дуже важливо виділити безпосередню розумову «модель», бо вона має бути покладена не тільки в основу технології, професійного навчання, процесу поєднання знарядь праці з зусиллям того, хто працює, але й як основа безпосереднього імпульсу до праці. Нам здається, що безпосередньою розумовою «моделлю» праці є складова частина умозаключення — умовивід. Відомо, що умовивід — це форма мислення, де з двох або більше суджень про наявне або минуле породжується судження про ще неіснуюче, про майбутнє — можливе за імовірністю. Уречевлена праця людини є безпосереднім втіленням умовиводу, бо він є безпосередньо передбачуваним у процесі мислення. Такий висновок, як нам здається, впливає з позитивної ленінської оцінки гегелівського твердження про те, що всі речі суть заклучення. В. І. Ленін зазначив, що Гегель робить глибоке зауваження, вважаючи, що всі речі суть з а к л ю ч е н н я, деяка загальність, зв'язана через частковість з одиничністю [2, 168].

Ми не маємо наміру продовжувати аналіз розумового процесу, що реалізується в процесі праці. Такий аналіз потребує багатьох спеціальних монографічних досліджень. В існуючій філософській і психологічній літературі вже намітилася тенденція до розгляду еволюції пізнавальної діяльності людини в залежності від розвитку її матеріально-виробничої практики, поставлене також питання про необхідність вивчення зв'язку між пізнанням і дією. Але нам здається, що цього вже недостатньо, бо наука як наслідок розумової діяльності стала безпосередньою складовою частиною продуктивних сил суспільства. Запровадження машин і приладів, що моделюють розумовий процес, безпосередньо у виробництво з необхідністю вимагає вивчення розумових форм, що «матеріалізуються» в праці, бо інакше неможливе програмування і формалізація, без чого неможлива дія «машин, що мислять».

Хоч наше завдання полягає у в'ясненні функції пристосованості пізнавальної діяльності, але ми вимушені були зачепити проблему взаємин між пізнанням і працею людини. Це пояснюється тим, що безпосередній акт пристосування людини і тварини реалізується в їх поведінці, яка є відтворенням їх розумової діяльності. До того ж людське пристосування відбувається за допомогою праці, в процесі якої «уречевлюється» вся сукупність проявів відображувальної діяльності людини. Безумовно, що пізнання виконує функцію пристосованості саме тому, що воно відтворюється матеріальними засобами і в матеріалі в процесі

праці. Але нам здається одностороннім намагання вважати *тільки* матеріально-виробничу практику засобом пристосування. Так, наприклад, Е. В. Безчеревних пише: «Саме практична, суспільно-виробнича діяльність людини є єдиним (підкреслено нами.— Б. К.) засобом перетворення світу відповідно до цілей людини [4, 67].

Відомо, що практична діяльність є здійсненням того, що розроблено в ході розумової діяльності, отже, говорити категорично, що практика є єдиний засіб перетворити світ, недоречно. В. І. Ленін писав: «Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його», «тобто що світ не задовольняє людину і людина своїм діянням вирішує змінити його [2, 196—197]. Виходить, що процесу зміни світу людською дією передуює його зміна у свідомості. Про пристосовну функцію пізнавальної діяльності свідчить не тільки те, що правильне відображення дійсності зумовлює можливість існування людини, але й те, що помилкове знання, неправильне уявлення про навколишній світ стає на перешкоді ефективній практиці, не дає змоги створювати засоби для існування, заважає успішному процесу пристосування навколишнього світу до потреб людини.

* *
*

Функція пристосовності відображувальної діяльності у чисто біологічному, фізіологічному плані проявляється в тому, що управління організмом відбувається відповідно до одержуваної інформації. Управління й інформація нерозривно зв'язані між собою як засіб і мета: засіб без мети не має сенсу, а мета без засобу нездійсненна. Мозок як субстрат пізнавальної діяльності («другий член пізнання») своєю функцією — відображенням на різних ступенях і в різних формах («третій член пізнання») — забезпечує організмові можливість одержувати належну інформацію і користуватись нею для управління своїм життям, тобто пристосуватися до навколишнього середовища.

Звичайно, що проблема функції пристосовності відображувальної діяльності має бути досліджена всебічно, а для цього потрібні зусилля вчених ряду наук — філософії, психології, фізіології вищої нервової діяльності, біоніки, кібернетики, біохімії мозку, психіатрії і спеціально наук про психологію різних видів праці, зокрема, про психологію творчості.

Краткое содержание

Постановка и решение вопроса о приспособительной функции отражательного процесса вытекает из учения марксистско-ленинской философии об активно-действенной роли сознания и учения Ч. Дарвина об эволюции живых существ как необходимости и результате их приспособления к условиям



внешней среды. Данные естествознания с непереложностью доказывают, что мозг и органы чувств — органы сознания — появились в результате очень сложной эволюции живой материи в ходе приспособления живых организмов к окружающей среде.

Человек благодаря труду, который обусловил возможность появления языка и абстрактного мышления, обрел качественно новую способность приспособления. Трудовая деятельность выполняет функцию приспособления потому, что в процессе труда «материализуется», «овеществляется» познавательный процесс человека и все его формы и образы, ассоциации, понятия, законы, категории, суждения, умозаключения, гипотезы и т. п.

Киборнетика и бионика, которые реализуют на практике приспособительные способности человеческого познавательного процесса и его нейрофизиологических механизмов, требуют для своего дальнейшего развития углубленного изучения приспособительных функций всех форм отражения. Плодотворные результаты могут быть достигнуты объединенными усилиями философов, психологов, физиологов, биохимиков мозга и ученых ряда смежных наук.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ф. Енгельс. Диалектика природы.
2. В. И. Ленин. Твори. Т. 38.
3. П. К. Анохин. Методологический анализ узловых проблем рефлекса.— В кн.: Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии. М., Изд-во АН СССР, 1963.
4. Э. В. Безчеревных. От мысли к действию. М., 1964.
5. П. С. Купалов. Учение о рефлексе и рефлексорной деятельности и перспективы его развития.— В кн.: Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии. М., Изд-во АН СССР, 1963.
6. А. Р. Лурья. Мозг человека и психологические процессы.— В кн.: Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии. М., Изд-во АН СССР, 1963.
7. И. П. Павлов. Избранные труды. М., Изд-во АН СССР, 1949.
8. М. С. Строгович. Логика. М., Изд-во ГИПЛ, 1949.

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ НАУКОВОГО ПОШУКУ

Поняття про науковий пошук

Науковий пошук — це особливий вид наукового дослідження, що полягає в одержанні принципово нових результатів, які мають характер наукових відкриттів нових закономірностей.

У відповідь на яке-небудь питання можливі подвійного роду дії, залежно від того, чи має суспільство (колектив, індивід) знання, необхідні для відповіді. Якщо суспільство має знання, що відсутні у людини, яка ставить питання, діяльність її є простим інформаційним пошуком, тобто пошуком відомих кому-небудь із людей або зафіксованих друковано чи іншими засобами фактів. Результатом цієї діяльності буде передача наявної інформації одним суб'єктом іншому. Коли суспільство не має необхідних відомостей, пошук набуває принципово іншого — дослідницького характеру.

Науковий пошук є таким різновидом інформаційного пошуку, коли для одержання відповіді на поставлене питання необхідні дії, спрямовані на відображення нового невідомого об'єкта. Такий поділ дозволяє відрізняти науковий пошук від ненаукового, але ще не дає можливості відрізнити його від інших видів пізнавальної діяльності.

У пізнанні чітко відрізняють дії, спрямовані на відкриття нових закономірностей, і дії, спрямовані на визначення можливих модифікацій функціонування цих закономірностей у різних умовах. Першим відповідає поняття *розв'язання проблеми*, другим — *розробка проблеми*. Розв'язання проблеми — це і є науковий пошук.

Співвідношення між пошуком і розробкою проблем у пізнавальній діяльності в загальному вигляді може розглядатися як співвідношення між двома необхідними процесами, що взаємно детермінуються. Це стає цілком зрозумілим, якщо проаналізувати *можливості розробки* будь-якої проблеми, оскільки розробка неможлива без відкриття якої-небудь закономірності. Менш виразна залежність пошуку від розробки. Виявити її можливо, аналізуючи умови, які забезпечують результативний науковий пошук. Встановлено, що вирішальною умовою наукового пошуку є визначення як завгодно великого числа модифі-

кацій дії раніш відкритого закону. Інакше не можна з упевненістю допустити наявність нової невивченої галузі, в якій діє невідомий закон.

Але це лише одна сторона вказаної залежності. У той же час необхідно знати всю сукупність можливих форм прояву закономірності. Лише окресливши сферу дії раніш відкритого закону, ми спроможні визначити межу між відомим і невідомим.

У понятті *науковий пошук* фіксується процес відкриття нового, тобто *евристична активність* суб'єкта, момент переходу від відомого до невідомого і перетворення останнього в перше. Це поняття не охоплює всього того, що *забезпечує* пізнавальне проникнення суб'єкта в сутність речей (а саме: практику як основу пізнання і критерій істини, логічний доказ як забезпечення достовірності яких-небудь ідей, історичний досвід пізнання, раніше одержане знання і т. д. і т. п.) і що разом з пошуком відображається в понятті «пізнання». Якщо ці моменти і фіксуються «науковим пошуком», то не як умови, а як безпосередньо евристичні дії суб'єкта, як елементи евристичної ситуації.

У марксистській філософській літературі є чимало праць, присвячених опису дії пізнання в цілому. Але проблема наукового пошуку як особливого виду пізнавальної діяльності раніше не вивчалась. А тим часом теоретичне розчленування і вивчення саме евристичної творчої діяльності є нині важливим завданням теорії пізнання. Це стає особливо очевидним у зв'язку з аналізом потреб кібернетики, зокрема питання моделювання творчих функцій людського мозку. Не випадково, що протягом більш як десяти років безперервно ведуться дискусії про можливість виконання розумових операцій машиною і вчені прагнуть до створення особливої логіки наукового дослідження. Яке практичне значення має детальне вивчення в гносеологічному аспекті хоча б деяких питань евристичної активності людини, яка пізнає, покаже час. Але необхідність такого вивчення відчувається зараз дуже гостро.

Актуальність аналізу наукової творчості визначається також внутрішніми потребами самої гносеології. Справа в тому, що традиційна проблематика теорії пізнання описана досить повно і її дальша розробка дасть у кращому випадку лише корисне уточнення яких-небудь понять. Серйозно, по-новому оцінити відомі вирішення традиційних питань можна тільки при наявності нових даних у такій галузі дослідження, яка раніше спеціально не вивчалась.

Гносеологічний аналіз наукового пошуку важливий і з ідеологічної точки зору. Один з найактивніших напрямів буржуазної філософії — позитивізм зводить роль філософії до аналізу структури наукового знання (мови науки). Складність критики позитивізму полягає в тому, що його представники спираються на дані дослідження реального процесу наукового пізнання і

використовують їх для обґрунтування принципово невірних уявлень. Результативна критика позитивізму можлива лише за умов позитивної розробки логічної структури евристики.

Науковий пошук як рух від явища до сутності

Науковий пошук є процесом проникнення розуму вченого в сутність речей. І, щоб розібратися, як відбувається цей процес, необхідно з'ясувати, який зміст вкладається в поняття «сутність» і «явище».

Явище можна зобразити як зовнішню, в першу чергу схоплювану людиною, що пізнає, сторону досліджуваного об'єкта. Сутність же—внутрішня сторона того ж об'єкта. Але якщо зовнішнє в предметі для нас зрозуміле, то далеко не зовсім ясно, що ж таке сутність предмета. Можна механічно розчленувати останній і подивитись, що знаходиться за його зовнішніми характеристиками. Але це не буде його сутністю. Результати такої нашої практичної дії, що нами споглядаються, слід визнати за явище. І як би ми механічно не подрібнювали предмет, ми весь час будемо мати справу з явищем, тому що після кожного акту розчленування ми нічого, крім зовнішніх наслідків такого розчленування, виявити не зможемо. Отже, за одним зовнішнім явищем ми знаходимо інше явище і так без кінця. Розглядаючи предмет, таким чином, ми ніколи не зможемо вирватись із кола зовнішнього. Однак існує інший аспект розгляду. Необхідно мати на увазі, що, розчленовуючи предмет, ми користуємось якими-небудь інструментами, властивості яких в тій чи іншій мірі нам відомі. Тому процес проникнення у внутрішнє виступає як процес взаємодії, в ході якого властивості досліджуваного предмета якимось виявляють себе у відношенні до знаряддя (наприклад, міцність матеріалу, крихкість, в'язкість, ковкість тощо). Усвідомлення наслідків такої взаємодії (а тому і властивостей предмета, що вивчається) і є проникненням у його-сутність. Продовжуючи практичні операції і послідовно приводячи предмет у взаємодію з іншими, люди з'ясовують, з чого (якого матеріалу) він складається, яка його структура, спосіб поєднання складових компонентів і т. д. і т. п. В цьому ж процесі з'ясовуються властивості предмета, причини його виникнення й умови існування. Кожна така операція розкриває нові зовнішні прояви предмета, і осмислення їх доповнює наші знання про нього.

Рух від явища до явища (від зовнішнього до зовнішнього) є рухом евристичним (вглиб об'єкта), якщо наслідки такого руху осмислюються. З цього випливає, що предмет, виступаючи у своєму безвідносному до людини якомусь одному прояві (явищі), в ході практичної взаємодії з іншими предметами набуває

інших різних зовнішніх проявів, з аналізу яких і складається знання даного предмета. /

Суми знань, зупинившись на якій, ми зможемо сказати, що пізнали сутність предмета або процесу, немає.

Світ невичерпний. Пізнання йде від менш глибокого до більш глибокого рівня. Це діалектико-матеріалістичне положення означає, що речі не мають ніяких абсолютних сутностей. Ми можемо визначити сутність, лише враховуючи відому лєнінську вказівку про те, що практика виступає основою пізнання і визначником того, що нам потрібно. Сутність є саме тим, що *потрібно* суспільству знати на даному етапі розвитку. Таке міркування робить сутність чимсь невизначеним, що не має начебто реальної об'єктивної основи в речах. Але це не так. Слід врахувати, що необхідне для суспільства не є наслідком суб'єктивної примхи окремих людей. Потреби суспільства виступають об'єктивними наслідками суперечливого розвитку матеріальної діяльності людей: Суспільству необхідно максимально вигідно використовувати ту безліч предметів дійсності, якою воно може задовольнити свої потреби. Успіх будь-якої дії людини пов'язаний з тим, чи знає вона закони розвитку предметів, з якими їй доводиться мати справу. Оперування об'єктами дійсності без знання законів їх руху тільки випадково може бути успішним. Довільна маніпуляція дає зовсім не ті результати, яких бажала людина. Сутність як категорія гносеології має своєю основою закони руху і розвитку об'єктивного світу. Ось чому категорія сутності і категорія закону визнані в діалектичному матеріалізмі *однопорядковими*.

Які ж гносеологічні засоби і способи руху від явища до сутності? Основними гносеологічними операціями, що необхідні для досягнення знання сутності, є: 1) розчленування досліджуваного об'єкта на протилежності; 2) відокремлення випадкового від необхідного в наслідках першої операції; 3) систематизування одержаних даних із додержанням принципу субординації; 4) перевірка відповідності одержаної системи знань сутності з об'єктивною дійсністю.

Дійсність суперечлива. Пізнання її — означає виявлення реальної єдності протилежних сторін в предметах і процесах світу. Вчений не має іншого способу проникнути в структуру і закони невідомого об'єкта, крім розчленування його на протилежності граничної загальності: кількість — якість, зміст — форма, причина — наслідки, необхідне — випадкове, дійсне — можливе і т. д. Ця операція дозволяє, як крізь сито, просіяти дані, що надходять від об'єктів під час дослідження, й дати їм перші необхідні для подальшого вивчення визначення. Але вияв цих протилежностей і розкриття їх конкретного змісту в предметі дослідження ще не означає досягнення сутності, тому що необхідне (характерна ознака будь-якої сутності) — ще не відокрем-

лене від випадкового. Сумарне систематизоване знання необхідного може бути визначене як сутність. Формою існування і розвитку такого знання є теорія.

Структура наукового пошуку

Науковий пошук — явище динамічне. Його перебіг у кожному випадку різний, оскільки існує різниця і в досліджуваних об'єктах, і в матеріальних можливостях суспільства, і в здібностях учених. Але при всій різноманітності пошукової діяльності можна виокремити загальні основні етапи досягнення дослідником нових законів оточуючого нас світу. Ці етапи та спосіб їх динамічного зв'язку і являють собою структуру наукового пошуку.

Будь-яке наукове дослідження, як правило, починається з виявлення невідомого факту (або фактів). Коли в науці говорять про факт, мають на увазі не самі події або процеси, що відбулися, а знання про їх існування, що приймаються за істинні незалежно від того, з якої точки зору до них підходити. Наприклад, встановлення вченими за допомогою штучних супутників двох радіаційних поясів у навколосемному просторі, або взаємоперетворюваності елементарних частинок, або виявлення циклічності сонячної активності, зафіксовані мовою, виступають фактами науки. Щоб будь-яке явище дійсності перетворилося у науковий факт, воно повинне бути описане в поняттях, що однозначно позначають суть цієї події. Без цієї процедури описання ніяке явище не може стати фактом науки, оскільки остання оперує не самими явищами, а описанням цих подій. Якщо описання відповідає процесові або явищу, що виявляються, можна говорити про науковий факт. З цієї точки зору для вченого фактом буде і перевірена практично раніше теорія або концепція, й описання окремого, одиничного явища або процесу. *Неорганізоване спостереження* (що виникає мимоволі) веде до здогадки відносно властивостей нового об'єкта. Щоб підтвердити або спростувати цю догадку, потрібне вже *організоване спостереження*, тобто діяльність вченого, підпорядкована заздалегідь поставленому завданню — з'ясувати, чи є виявлений об'єкт невідомим, чи може він лише зовні відрізняється від відомого. На цьому етапі вчений користується всіма можливими для даного рівня розвитку суспільства засобами спостереження.

Організоване спостереження передбачає активну діяльність вченого щодо нового невідомого об'єкта. Це пов'язано перш за все з тим, що природа не завжди діє на людину так, щоб предмети розкривали перед нею свої якості. Більшу частину властивостей речей у їх природному стані людина взагалі неспроможна сприймати безпосередньо. Скільки безпосередньо не спосте-

рігай, скажімо, за шматком руди або за рухом Місяця, яких-небудь відомостей про властивості цих предметів не одержиш. І це тому, що притаманні їм властивості можуть виявити себе лише у їх взаємодії. Кислота, якою не діють на інші речовини, нічого не «розповідь» людині, скільки б людина за нею не спостерігала. Щоб відбитися пізнавально, предмет повинен вступити у взаємодію з організмом людини як безпосередньо, так і посередньо — через взаємодію з іншими матеріальними предметами (якоюсь мірою відомими людині), яка дозволяє виявити і вивчити невідоме в досліджуваному об'єкті. Цей процес здійснюється і поза волею і впливом людини. Проте предмет у його природній взаємодії часто матеріально відбиває свої властивості так і в таких предметах, що це не розкриває його прихованих сторін. Необхідна взаємодія, в результаті якої об'єкт, що досліджується, виявив би свої властивості так, щоб ефекти від цієї взаємодії свідчили про наявність певних якостей у цього об'єкта.

Організоване спостереження може мати, як правило, два наслідки. По-перше, воно дозволяє відмовитись від подальшого вивчення об'єкта, якщо він виявиться новим лише зовні і не є таким по суті. По-друге, воно дозволяє поставити нову *проблему* у разі виявлення принципово нового явища або процесу. *Постановка проблеми* є далшим кроком у науковому пошуку. Тому без аналізу питання про проблему і механізм (шлях) її виникнення не можна зрозуміти всього ходу наукового дослідження. Проблема — це така різновидність питання, відповідь на яке не міститься в нагромадженному людством знанні. Вона виконує у пізнанні дві функції: по-перше, вказує спрямованість наукового дослідження; по-друге, заохочує до вивчення невідомого. Постановка проблеми не є результатом довільного бажання вченого. Проблема виникає як необхідна форма виразу потреб суспільства в розвитку пізнання. Практична діяльність людини — основа виникнення проблем у науці. У процесі практичної взаємодії людини і об'єктів її діяльності зростають потреби. Якщо задовольнити потреби суспільства наявними засобами неможливо, виникає необхідність розкрити закони нових, невідомих сфер дійсності. Ця необхідність і є основою проблеми. Вихідним моментом у постановці проблеми найчастіше стає питання, що виникає в процесі практичної діяльності при одержанні результатів частково чи повністю протилежних бажаним. Практика, викриваючи в наших передбаченнях помилки щодо використання тих або інших предметів, щодо властивостей, структури, законів об'єкта, спрямовує думку на пошук причин невдач, і, поглиблюючи наші знання про об'єкт, дозволяє ставити нові проблеми. В історії пізнання проблеми часто-густо виникали тому, що дослідники наштовхувались на «негативні» результати. Так, добре відома в медицині проблема несуміс-

ності була поставлена в ході дослідів по пересадці внутрішніх органів від будь-якого представника даного виду будь-якому іншому організмові цього ж виду. Ця проблема не вирішена і до цього часу, вона виникла безпосередньо через невдачі при спробах прижити одній тварині органи іншої (наприклад, нирку чи серце). Показово, що у самій її назві відбилась негативна основа її виникнення—несумісність. Аналогічно була поставлена і проблема надійності у техніці. Однак, далеко не всі проблеми виростають безпосередньо із протиріч практичної діяльності. Навряд чи можна пояснити безпосередніми потребами практики постановку відомої проблеми Лобачевським і її вирішення, що знайшло свій вираз у неевклідовій геометрії. Очевидно, не можна вважати прямим виразом протиріч матеріальної діяльності людей також проблему, що знайшла своє розв'язання в теорії відносності Ейнштейна. Причина виникнення таких проблем в тому, що пізнання, хоч і детерміноване у вихідному пункті практикою, має відносну самостійність, у нього є своя внутрішня логіка пізнавального мислення, яка через свої внутрішні протиріччя зумовлює постановку нових проблем. Всякий предмет або явище дійсності багатоякісні. Кожне явище має практично нескінченну кількість внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Пізнаючи глибше, більше, повніше, ми відкриваємо в речах і явищах все нові і нові відношення. Причому в тенденції знаходимо набагато більше невідомих зв'язків у порівнянні з тими, які вивчено нами. Інакше кажучи, чим більше ми пізнаємо сутність об'єктів, тим більше виявляємо непізнаного. Для розуміння цього доречно навести легенду про стародавнього філософа Зенона. Зенон у відповідь на питання про те, чому він у всьому сумнівається, намалював два нерівних кола і, вказавши спочатку на велике, а потім на мале, сказав: «Це велике коло—мої знання, а те мале — ваші. Все, що за межами кіл,—галузь невідомого. Погодьтеся, що межі зіткнення мого знання з невідомим більші, ніж межі вашого знання з незнанням. Ось чому я сумніваюся більше, ніж ви». Ця легенда непогано пояснює залежність між знанням сутностей і знанням про існування невідомого. Суперечливий процес знаходження невідомого в ході пізнання і є об'єктивною основою постановки нових проблем. «Ми ніколи не повинні забувати (історія наук це доводить),—говорив Луї де Бройль,—що кожний успіх нашого пізнання ставить більше проблем, ніж вирішує, і що в цій області кожна нова Земля дозволяє передбачати існування ще невідомих нам неосяжних континентів» [2. 317]. Конкретніше процес постановки проблем можна визначити як результат протиріччя між старим теоретичним знанням (способом пояснення) і новими фактами, які не можуть бути пояснені на основі цього старого знання. Емпіричне дослідження дає нові факти, які вступають у протиріччя з відомим способом пояснення. Протиріччя

знаходить свій вираз у постановці питання, яке є безпосереднім відображенням потреб у новому способі пояснення. Але і теоретичне знання, пояснюючи емпіричне, часто його випереджає. Виникає питання, чи є вихід за межі емпіричного правомірним? Такого роду питання досить часто стимулюють до дослідження такого об'єму таких нових даних, що це веде до виявлення можливості відкриття нових закономірностей, тобто до постановки нових проблем. Дуже характерним для ілюстрації виникнення проблеми внаслідок появи нових фактів у науці є проблема фотоефекту, проблема механізму пластичних деформацій у фізиці і т. д. Прикладів проблем, які б виникали через відставання емпіричного базису від теорії, не дуже багато. Але вони все ж достатні, щоб вважати виникнення проблем саме цим шляхом реальним фактом. Один з таких прикладів — проблема нейтрину.

Постановка проблеми і подальше дослідження в напрямі, який вказується проблемою, створює можливість для формування *гіпотези* як першої можливої відповіді на поставлену проблему. Гіпотеза — це наукове припущення, для здійснення якого вже є достатня кількість даних, недостатніх, однак, для перетворення припущення в твердження відносно властивостей і законів досліджуваного об'єкта. Гіпотеза виникає там і тоді, де і коли людина, яка пізнає, може зробити висновок з достатнім ступенем вірогідності про можливі зв'язки і відношення невідомого явища, але де вчені не мають всіх необхідних аргументів для переведення гіпотетичного висновку на рівень достовірного знання. Практика наукового дослідження показує, що без сформулювання гіпотези не може обійтись серйозне відкриття. І це, перш за все, тому, що, як писав І. П. Павлов, «у кожний момент є потреба у певному загальному уявленні про предмет для того, щоб було на що чіпляти факти, для того, щоб було з чим рухатись вперед, для того, щоб було що припускати для майбутніх досліджень» [3, 107]. Зрозуміло, що вчений, якими б він не володів знаннями, не може одразу одержати вірогідне знання про досліджуваний об'єкт. А тим часом, щоб збирати необхідні дані для висновку, йому потрібний якийсь скеровуючий напрям, якимсь чином для спорудження будівлі достовірного знання. Простіше кажучи, вченому потрібно знати, для чого шукати нову наукову інформацію і яким вимогам вона повинна відповідати. Ф. Енгельс не випадково назвав гіпотезу формою розвитку природознавства [1, 172]. Як правило, з приводу одного і того ж невідомого явища висувається не одна гіпотеза, а декілька. Причому досить часто деякі з них за своїм змістом виключають одна одну, тобто є прямо протилежними. Поява декількох гіпотез, які пояснюють один і той же об'єкт, не є випадковою. Адже будь-яке явище, що вивчається, є багатоякісним, воно пов'язане багатьма зв'язками з різноманітними

явищами. З іншого боку, рівень професійної підготовки вчених, їх загальна ерудиція, психічні особливості (здатність до уяви, фантазії або, навпаки, до строго логічних висновків) можуть істотно відрізнитися і відповідно впливати на підхід до досліджуваного об'єкта. Висування багатьох гіпотез, в тому числі і прямо протилежних, не є чимсь небажаним. Якраз навпаки. Поки не встановлено, в чому полягає сутність досліджуваного об'єкта, наявність різних гіпотез і боротьба їх прибічників забезпечує той різнобічний аналіз, без якого неможливе строге наукове узагальнення. Адже сперечаючись, доводячи що-небудь або спростовуючи, вчений шукає нових даних, нагромадження яких, незалежно від того, підтверджується його гіпотеза або ні, збільшує можливість для одержання істини. К. А. Тимірязев писав, що і невірна гіпотеза «корисна, тому що у випадку її спростування залишається одним можливим поясненням менше, обмежується число пояснень, які залишаються, звужується коло, що наближає нас до єдиного центру — до істини» [4, 31]. Створенням гіпотези не закінчується наукове дослідження. Адже гіпотези є всього лише припущеним знанням. Їх потрібно ще перевірити в практичному житті. Перевірка гіпотези дає, як правило, два різних результати: або гіпотеза спростовується, якщо вона не відповідає дійсності, або доводиться, і тоді вона перетворюється в теорію. *Теорія* є обґрунтованим, систематизованим знанням про сутність і дію якого-небудь закону. Ознака, за якою відрізняють теорію від простого описання фактів, — це можливість виведення з системи знань, що іменується теорією, будь-якого факту, що відноситься до класу явищ, закон якого фіксується цією системою. Завершальним етапом наукового пошуку є визначання практичного і теоретичного значення одержаного знання, після чого починається впровадження цих знань у практичне життя.

Краткое содержание

В статье излагаются в гносеологическом аспекте результаты изучения научного поиска как особого вида научного познания. Дается понятие о научном поиске, анализируется реализация научной поисковой деятельности как движения от явления к сущности, раскрывается типичная структура поиска (факт-догадка — организованное наблюдение — проблема — гипотеза — проверка гипотезы — теория).

ЛІТЕРАТУРА

1. Ф. Енгельс. Дialeктика природы, 1949.
2. Л. Бройль. По тропам науки. М., ИЛ, 1962.
3. И. П. Павлов. Полное собрание сочинений. Т. 3. М., Изд-во АН УССР, 1951.
4. К. А. Тимірязев. Сочинения. Т. 3.

ІСНУВАННЯ ПРЕДМЕТА І ПРОБЛЕМА ЙОГО НАУКОВОГО ПОЯСНЕННЯ

Пізнання об'єктивної дійсності є діалектичним процесом, який складається з багатьох якісно різних етапів. В них виділяються опис і пояснення. Опис — це сукупність наукових фактів, між якими встановлені певні емпіричні залежності і з допомогою відповідних операцій мислення проведене упорядкування, систематизація цих фактів.

Пояснення є розкриттям сутності досліджуваного об'єкта. Ця сутність розкривається шляхом встановлення внутрішнього зв'язку між науковими фактами про об'єкт й іншими положеннями, істинність яких доведена. Пояснення може також здійснюватись на основі відкриття такого закону, з яким пояснюваний об'єкт внутрішньо зв'язаний. Евристична (пізнавальна) цінність пояснення полягає в тому, що на його основі можливе строго наукове передбачення подій. Пояснити — значить пов'язати опис реально існуючого предмета з певними узагальнюючими положеннями (законами, категоріями тощо), істинність яких уже стверджена в процесі практики і які є елементами теоретичного знання.

Пізнання людини — складний суперечливий процес руху думки від відносної істини до абсолютної. Стикаючись на емпіричному рівні знань із зовнішніми ефектами явищ, здійснюючи їх опис, дослідник не спиняється на цьому. Він прагне відшукати спільні закономірності, які є сутністю цих ефектів. А оскільки сутність предмета невичерпна і конечної сутності не існує, то пізнання від опису прояву явища поглиблюється до пояснення сутності 1-го порядку, від сутності 1-го порядку до пояснення сутності 2-го порядку і т. д. Переходи, які здійснюються при цьому від опису до різних систем пояснення, за своєю природою є діалектичними, бо етапи розвитку наукового знання — якісно визначені, і кожний з них утворюється саме внаслідок діалектичного переходу від «старого» знання до «нового».

Ця діалектика є відтворенням діалектики відображуваної дійсності. Зокрема, *закономірний* характер дійсності зумовлює *необхідність* переходу від опису предмета до систем його пояснення в процесі пізнавальної діяльності людини.

У результаті отримання опису предмета він стає пізнаним.

Так здається з першого погляду. Але чи пізнали ми предмет, якщо тільки описали його? Очевидно, ні, бо залишається нев'ясненим питання, чому саме такий даний предмет, а не інший, чим зумовлені саме ті його властивості, що описані, тощо. Постає, таким чином, проблема пояснення існування предмета. І тут починаються парадокси, викликані глибинними закономірностями дійсності, і виявляється, що проблема пояснення існування одиничного предмета сама є проблемною.

Чи можливе існування предмета? Практика свідчить, що людину оточує безліч предметів і явищ, які існують насправді, мають якісну і кількісну визначеність, відрізняються між собою певними властивостями і т. д. Але спроби *пояснити* існування предмета наштовхуються на парадокси: мислення приходить до антиномії, стає суперечливим. Цей парадокс, який Б. Расселом названий «парадоксом існування», відкритий ще в сиву давнину.

Вже древньогрецький софіст Горгій, продовжуючи дослідження Протагора, Емпедокла, а також Зенона та інших філософів, які вивчали питання відношення мислення людини до дійсності, формулює «парадокс існування» в трактаті «Про природу або про неіснуюче». На думку Горгія, ніщо не існує, а якщо існує щось, то його неможливо пізнати і навіть коли можна пізнати, то неможливо виразити, розповісти про нього.

Неможливість існування чого-небудь Горгій доводить такими міркуваннями: якщо що-небудь існує, то воно повинне бути вічним або виниклим. Але воно не може бути вічним, бо вічність — це безмежність, яка не може бути ні в іншому (бо це б означало заперечення безмежності), ні в самому собі (це б подвоювало безмежність). Що-небудь не може і виникати, бо якщо воно виникає з існуючого, то воно вже є і йому немає потреби виникати, а якщо воно походить від неіснуючого, то це неможливо, бо із нічого що-небудь не виникає.

У цих, на перший погляд, навмисне парадоксальних міркуваннях Горгія насправді відображається об'єктивна природа одиничних предметів, буття яких є діалектичною єдністю їх існування і неминучого «неіснування» — якісного перетворення шляхом діалектичного стрибка в щось інше. Ізольований одиничний предмет — пуста абстракція. У дійсності його немає. Всі предмети нерозривно взаємозв'язані, взаємодіють. Форми зв'язку предмета з іншими предметами — це прояви існування предмета як одиничного і одночасно — як втілення загального, що властиве матеріальному світові в цілому. Принцип загального зв'язку предметів і явищ дійсності є вихідним положенням діалектичного матеріалізму. Він підтверджений як абсолютна істина сучасним природознавством.

Але якщо ізольований одиничний предмет сам по собі не існує, то як відобразити його в пізнанні? Горгій зауважує, що

предмети думок повинні мати буття, бо інакше буття не мислилось і не пізнавалось би. І все ж те, що мислиться, не є існуючим. Чому? Якщо сказати «все, що я мислю, існує в дійсності», то достатньо про щось подумати, як воно стане існуючим. Але ж кожному відомо, що думка про те, що в кишені є карбованець, ще зовсім не означає, що він там насправді є. Крім того, ми уявляємо собі і мислимо фантастичні предмети і відношення (наприклад, колісницю, що мчить морськими хвилями), які напевно насправді не існують. З цього Горгій робить висновок, що «буття не мислиться і не пізнається».

Багато віків людська думка шукала вихід з «парадоксу існування». Цим займалися німецький математик і логік Г. Фреге, американський логік У. Куайн, польський філософ і логік К. Айдукевич і особливо багато — Б. Рассел. Ще в 1905 р. Рассел почав дослідження «парадокса існування», а результати підвів лише в 1957 р. [5]. Ці дослідження тісно пов'язані з розробленою Расселом теорією дескриптивних (описових) визначень. Рассел ставить питання: чи реальні загальні поняття, з допомогою яких виражаються класи об'єктів, їх відношення і властивості.

Що означає, наприклад, речення «Пегас не існує?». Напевно, істину. Справді, Пегас не існує, є фантастичним образом крилатого коня древньогрецьких міфів. Якщо це так, то про який предмет йдеться у висловленому реченні? Щоб сказати що-небудь про щось, це «щось» повинне існувати, інакше про нього не можна навіть сказати, що воно не існує. Пегас, отже, існує як неіснуючий предмет, якщо ж предмет не існує, то він не є предметом. Формулювання Расселом «парадокса існування», як бачимо, близьке до міркувань Горгія.

Матеріалістична діалектика у рішенні «парадокса існування» предмета виходить з того, що існування — це властивість усіх матеріальних об'єктів, істотна умова їх буття. Ця умова проявляється у вигляді певних матеріальних наслідків у процесі розвитку: за цими наслідками завжди можна встановити реальність існування об'єкта. Тільки той об'єкт має властивість існування, який взаємодіє з іншими об'єктами і вплинув у тій чи іншій мірі на дійсність *матеріально*. Об'єктивне, незалежне від людини існування притаманне матерії. Тому між існуванням як властивістю матерії і «допущенням» існування нашою свідомістю є якісна різниця: матеріальний об'єкт в дійсності і думка про цей об'єкт — не одне і те ж. Саме тому в пізнанні можливі неадекватні дійсності думки. Заблудження може здаватись істинним, і тільки шляхом співставлення з реально існуючою матеріальною дійсністю можна встановити його неадекватність.

Отже, існування як властивість матеріального світу й «існування» як те, що допускається мисленням у відношенні до об'єк-

тів, відрізняються між собою. У мисленні неважко ототожнити клас предметів і одиничний предмет (скажімо, зірки як сукупність зірок на небі і окрему зірку — Сонце).

Але насправді класи об'єктів (скажімо, «людина» як сукупність усіх людей, що жили і житимуть на Землі) не можна ототожнювати з одиничними предметами («людиною» — Петровим, Івановим тощо). Кожний одиничний предмет якісно відрізняється від іншого. Сукупність одиничних предметів (їх клас) не тотожна кожному предмету зокрема, бо в класі предметів відображається тільки те, що спільне усім предметам. Існування — це не данність свідомості понять предметів, а істотна властивість дійсності, що відображається певним чином у пізнанні. І. С. Нарський вважає доцільним розділити «існування» на шість видів, кожний з яких означає існування предмета в певному розумінні [4, 168—169]. Такими видами існування є: 1) поза і незалежно від суб'єкта, тобто матеріально у вигляді полів, простору, часу і т. п.; 2) як відображення об'єктивних предметів свідомістю у вигляді реальних форм пізнання — сприймання, уявлення і поняття; 3) як результат відносно активної і самостійної творчості свідомості — фантастичні образи, ілюзії, суб'єктивні форми фантазії художника тощо; 4) як абстрактно-теоретичні побудови і символи у вигляді термінів і речень, геометричних образів і т. п.; 5) як психологічні і гносеологічні процеси — стани психіки, операції і форми раціонального і чуттєвого пізнання; 6) як усвідомлення адекватності і неадекватності суджень про існування і неіснування об'єктів.

Відповідно до цих видів існування можна побудувати такі судження: 1) «атом існує»; 2) «атом у сучасній фізичній науці існує»; 3) «атом як неподільна частинка існує в античній філософії»; 4) «атом існує у мові науки»; 5) «поняття як форма раціонального пізнання атома існує»; 6) «помилковість судження «неподільні атоми об'єктивно існують» як логічний факт існує».

«Об'єктивне існування,— підкреслює І. С. Нарський,— є головним і фундаментальним видом існування. Воно являє собою *істотну філософську властивість*, яка притаманна матеріальним об'єктам... Матерія як об'єктивна реальність існує» [4, 169]. Проблема існування, таким чином, є філософською і вирішується як теоретико-пізнавальна, гносеологічна. Наукове її розв'язання можливе лише з позицій матеріалізму, який розглядає дійсність такою, якою вона є насправді. Практика як критерій істини встановлює відповідність наших знань матеріальному світові, тільки на основі практики можна провести розмежування між судженнями, які адекватно зображують дійсність, і судженнями, що являють собою фантастичні образи, ілюзії тощо. У зв'язку з цим назва одиничного предмета не є назвою їх класу. Так, наприклад, атом як назва класу, не є ім'ям одинич-

них атомів: у загальному понятті атома зображені властивості певних мікроявищ. Мікроявище остільки є «атомом», оскільки його властивості «збігаються» з назвою класу — «атом». Тому говорити про існування взагалі одиничного предмета не можна: він завжди є або об'єктивним, матеріальним, або ж абстрактним об'єктом, що відображає в ідеальній формі пізнання реальний об'єкт.

«Парадокс існування» з ідеалістичних позицій розв'язати неможливо. Про це свідчать і ті невтішні висновки, які зробив Б. Рассел у згаданій статті «Логіка й онтологія» (1957 р.), підсумовуючи свої дослідження цієї проблеми протягом півстоліття.

Рассел виходить з неопозитивістських положень, намагаючись дати правильне тлумачення «парадоксові існування». Він вважає, що ця проблема є тільки логічною і лінгвістичною. Будь-яке питання про об'єктивність існування предметів і явищ дійсності для нього є «псевдопитанням». Річ або предмет, згідно з поглядом Рассела, — це чуттєва даність, результат «логічного конструювання» суб'єктом даних його органів відчуття. Тому для Рассела немає ніякої різниці між Пегасом як фантастичним образом і, скажімо, поняттям «атом», у змісті якого відображаються реальні властивості мікрооб'єктів, що вивчаються квантовою механікою. Він заявляє: «...Немає таких речей, як «ілюзії відчуттів». Об'єкти відчуттів, якщо вони навіть з'являються у сні, суть найбезперечніші і реальні об'єкти, що відомі нам» [6, 92—93]. Оскільки об'єктивного, матеріального існування предмета для Рассела не існує, то все існування у нього зводиться лише до наявності абстрактно-теоретичних образів і символів та суджень, утворених з них, і які є усвідомленням існування чи неіснування цих образів і символів. Наявність символів приймається як «даність», і саме питання про їх походження і зміст оголошується псевдопитанням, оскільки воно ставить проблему об'єктивності «чогось», образом якого є символи.

Проблема існування предмета стає, таким чином, логічною і лінгвістичною: вимагається уточнення того, в якому розумінні ми говоримо, коли формулюється речення: «Атом існує». Судження, яке є змістом речення і відображає відношення суб'єкта до дійсності, з аналізу випадає, уся увага зосереджується на тому, як можна формальними засобами уточнити смисл речення, щоб уникнути «парадокса існування». З цією метою Рассел вводить просту теорію логічних типів (або вчення про дескриптивні визначення), розроблену ним у книзі «Principia mathematica», і широку теорію логічних типів (або широку теорію дескрипцій). Логічний апарат цих теорій досить складний, і з ним можна ознайомитись за спеціальними роботами з логіки. Для розуміння

методологічних засновків цих теорій достатньо розглянути окремі їх положення.

Згідно з простою теорією логічних типів Рассела, клас об'єктів не є об'єктом. Він виступає множиною термів (складових об'єктів) і поняттям — класом предикатів (ознак), зв'язаних з даними термами. Він є неповним символом, як і будь-яка дескрипція (описання) об'єктів. Зрозуміти його смисл можна лише в контексті. Так само, як математичний символ S^a незрозумілий поза математичним контекстом, так і клас визначається іншими поняттями. Отже, клас є цілим і одночасно — множиною. Наприклад, є простір і матеріальні точки, людство й окрема людина, зірки і сонце як окрема зірка. Виходить, що клас є одночасно як ціле термом самого себе і як множина — клас усіх класів і не є, отже, термом самого себе. З метою уникнути цієї суперечності вводиться розмежування типів об'єктів; терми, класи термів, класи класів термів, класи відношень термів і т. д.

Поняття, таким чином, уточнюється методом віднесення об'єкта до визначеного певного їх типу.

Проста теорія логічних типів є корисним формальним апаратом уточнення смислу вживаних у науці понять і в межах свого застосування як саме *логічної* теорії дозволяє успішно уникнути «парадокса існування»: одиничний предмет *пояснюється* шляхом аналізу відношень між описом (дескрипцією) його властивостей, і питання про предмет як момент існування їх нескінченного класу не ставиться. Ця теорія дає можливість уникнути логічних парадоксів. Проста теорія логічних типів була пізніше доповнена розширеною теорією дескрипцій. Рассел вважає, що речення, яке вживається, є неповним символом і потребує розшифрування інших речень. У зв'язку з цим вводиться ієрархія речень і ступінчастість їх істинності та існування.

Якщо судження «людина смертна» назвати істинністю першого порядку, то судження «всі люди смертні» буде істинністю другого порядку і т. д. Ступінчастість існування й істинності суджень дозволяє уникнути семантичних парадоксів існування: у встановлюваній нею ієрархії розрізняються індивідуальні предикати, що визначаються кванторами існування і загальності й індивідуальні предикати, які не визначаються цими кванторами¹.

Предметові не приписується ні існування, ні неіснування: сам предмет замінюється його властивостями, і замість «предмет існує» говориться «той предмет, який...». На місце крапок став-

¹ Наприклад, речення «Пегас не існує», уточнене за допомогою розширеної теорії дескрипцій, запишеться так: $\exists x[A(x) \cdot B(x)]$, де A —властивість «конеподібний», B —властивість «крилатий» і «помилково, що у якого-небудь предмета збігаються властивості конеподібності і крилатості». У цьому реченні уже не стверджується існування Пегаса, властивості A і B утворюють предмет, тобто із дескриптивного визначення суб'єкта речення — «Пегас» — стають новим предикатом суб'єкта, який є перемінною.

ляться описові значення, що відомі про даний предмет — ті предикати або властивості, що йому приписуються.

Утворюється, таким чином, ієрархія речень, з яких кожне наступне є підтвердженням того, що попереднє побудоване (насправді існує). Існування одиничного предмета, таким чином, у межах речення чи системи знань, елементом якої він є, неможливо встановити: для цього необхідний «вихід» до речення (системи) більш високого порядку і т. д. до нескінченності.

Нескінченність — значить неможливість пояснити існування одиничного предмета в межах мови або пізнання: необхідністю стає вихід за межі пізнання, до реальності.

«Парадокс існування», проти якого спрямував Рассел теорію дескрипції, неминуче з'являється на більш високому рівні в силу неопозитивістських методологічних засновків теорії, а саме: виключення матеріального, об'єктивного існування предмета як його найістотнішої властивості.

Як формальний логічний засіб уточнення смислу вживаних речень, теорія логічних типів Рассела є, безумовно, цінним надбанням логіки як науки про мислення. Ця теорія може мати матеріалістичне філософське обґрунтування — і тоді «парадокс існування» виявляється справді усуненим з мислення, і ідеалістичне, яке дали їй сам Рассел, а також Куайн, Шлік, Айер та інші неопозитивісти — і в такому разі проблема залишається нерозв'язаною. Факт існування одиничних предметів набуває містичного забарвлення, те явище, що сучасна наука широко використовує загальні поняття, які виражають відношення і властивості об'єктів, не знаходить пояснення в межах неопозитивістських вихідних висновків.

Теорія логічних типів була задумана Расселом як «бритва Оккама ХХ ст.», за допомогою якої можна буде усунути з науки неіснуючі «сутності» і, в першу чергу, поняття бога. Висновки з теорії дескрипцій Рассел назвав «верховним (supreme) принципом філософії». Але вихідні неопозитивістські методологічні положення теорії зумовили і зробили неминучим містичне розуміння існування одиничного предмета, суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення загальних питань. Ідеалізм і тут виявився науково неспроможною методологією. «Парадокс існування можна розв'язати лише на основі діалектичного матеріалізму — такий висновок напрошується як єдиний з історії цієї проблеми, яка нараховує вже більше двох тисячоліть.

Діалектико-матеріалістичне розв'язання проблеми пояснення існування предмета дає можливість науково розв'язати і питання про «останній», «найсуттєвіший» закон розвитку даного предмета.

Історія розвитку людського суспільства переконливо свідчить, що людина активно використовує тільки ті природні явища, які пізнані як емпіричні наслідки загальних законів, з яких вони

виводяться і якими ці наслідки пояснюються. Практичні рекомендації завжди виводяться з загальнотеоретичних положень, а не із знання одиничних явищ. Так, тисячоліття людина бачила блискавиці, але використання в практиці сили блискавиць почалося лише тоді, коли між розрядником і обкладинкою лейденської склянки проскочила електрична іскорка і, таким чином, були встановлені перші закономірності електромагнітного поля. Щоб зрозуміти, як орієнтуються в темряві летючі миші, людина повинна була спочатку дослідити ультразвукові хвилі і створити радіолокатори. Тільки після вивчення законів важеля стало зрозумілим те, як згинається рука, лише із побудовою кібернетиками електронно-лічильних машин для фізіологів і психологів стали ясними деякі таємниці роботи мозку. Відомий чеський письменник Карел Чапек зазначав: «Людина, безперечно, хотіла літати, як птиця, але для цього їй довелося робити зовсім інше: виготовляти пропелери. Для того, щоб плавати під водою, як риба, їй замість плавників довелося створити двигун внутрішнього згоряння і гвинт...».

Саме цією практичною значимістю для освоєння дійсності зумовлена та величезна роль, яку мають наукові закони для людства. Лише тоді, коли створене пояснення явища у вигляді закону, стає можливим його практичне використання, виведення емпіричних наслідків і їх штучне відтворення в техніці.

Закон у матеріалістичній теорії пізнання—це відображення у свідомості людини суттєвих, необхідних сторін дійсності¹. Сутність і закон — однопорядкові явища. Розкрити сутність, що зумовлює явища,—значить сформулювати закон його існування. У науці рух пізнання відбувається від описання предмета до пояснення його існування за допомогою законів. Так, зокрема, «у фізиці на ранніх ступенях її розвитку речовину описували просто за допомогою деяких характерних властивостей (наприклад, густини, тиску, електричного опору тощо), не заглиблюючись в аналіз структури речовин» [2, 81]. Лише поступово із відкриттям законів збереження енергії і розвитком основних фізичних теорій — механіки Ньютона, теорії відносності Ейнштейна та інших фізичне значення з описового стає пояснювальним. Головним об'єктом дослідження природознавства починає виступати не сукупність властивостей предметів, їх зовнішні зв'язки, а те, що криється за ними — структура, сутність, внутрішні суперечності, «боротьба» яких є джерелом розвитку предмета. Ця сутність є матеріальним субстратом, основою, яку можна пізнати шляхом аналізу її проявів у численних властивостях предмета. Ф. Енгельс, розглядаючи гіпотетичну ефірну теорію електрики, яка була розроблена у фізиці XIX ст., вбачає її евристичне зна-

¹ У математичній логіці закон як висловлювання необмеженої загальності має форму загальної імплікації: $(x)[A(x) \supset B(x)]$.

чення в тому, що «вона дає надію з'ясувати, що є власне речовинним субстратом електричного руху, що власне за річ спричиняє своїм рухом електричні явища» (1, 37).

Пояснити — значить зв'язати науковий факт як елемент певної системи опису предмета із загальним законом, істинність якого підтверджена практикою.

На перший погляд, може здатись, що опис, якому, як правило, відповідають речі, наявність яких можна встановити емпірично, за допомогою органів відчуття, точніше зображує дійсність, ніж пояснення, що за своєю природою є абстрактним, теоретичним знанням.

Та в дійсності це не так. Будь-яка «ненаочна» абстракція, якій в природі безпосередньо не відповідає жодний предмет чи явище, зображує оточуючий людину світ більш повно і вичерпно, ніж наочне описання або теорії, що близькі до нього.

Так, зокрема, вчення Ейнштейна і Ньютона про властивості простору надзвичайно відрізняються своїм математичним апаратом і рівнем абстрактності. Теорія Ньютона є «наочною», ніж теоретична система Ейнштейна, в ній застосовуються прості «зрозумілі» математичні поняття. У теорії тяжіння Ейнштейна навіть висновки (наприклад, про викривлення простору в гравітаційному полі) не піддаються унаочненню. Подібно до того, як швидкість світла (300 000 км за секунду) неможливо уявити, а можна досягнути лише теоретично, абстрактно, так і «кривизна» простору є абстракцією високого рівня, якій безпосередньо не відповідає будь-який чуттєво сприйманий об'єкт. У загальній теорії відносності використовується дуже складний математичний апарат: тензорна алгебра, неевклідова геометрія Рімана і т. д. У ній важливе значення мають такі поняття, як скалярна кривизна, космологічна константа, тензор енергії-імпульсу фізичної системи тощо. І все ж «ненаочна» теорія Ейнштейна відображає дійсність точніше, ніж це спроможна зробити механіка Ньютона. В цьому переконала фізиків досвідна перевірка теорій у 1919 р., проведена на Принциповому острові в Гвінейській затоці і в Бразилії. За розрахунками, промінь від далекої зірки, що спостерігалась під час сонячного затемнення, згідно з теорією Ньютона, повинен був мати кут нахилу $0,87''$, а за теорією Ейнштейна, що враховувала «викривлення» променя в просторі сонячної маси, яка має потужне гравітаційне поле, він дорівнює $1,75''$. Досвідна перевірка повністю підтвердила більшу точність і вірогідність теорії Ейнштейна.

Пояснення, таким чином, завжди є кроком до істини порівняно з описом.

Закон надає поясненню значення знання, яке може бути екстрапольоване (поширене) на все нові і нові предметні області. Саме в цьому полягає евристична цінність закону. Окрім того, закон має прагматичну роль: людина в своїй діяльності керується

не даними окремих експериментів, наскільки б вони не були вірогідними, а саме тими законами, що встановлюються на основі цих даних.

З розвитком наукового пізнання предмета й утворення все нових видів пояснення про його сутність здійснюється перехід від висловлювань за аналогією до суджень, які мають дедуктивно-аксіоматичний характер. На цій підставі утворюються закони різної загальності: ті, що виникли на основі пояснення за аналогією стосуються лише обмеженої предметної області, інколи навіть двох груп схожих предметів, а дедуктивно-аксіоматичні положення охоплюють більш загальні сторони дійсності. Сукупність законів, що пояснюють з усе більшою глибиною певні властивості предмета, утворюють ієрархічну систему висловлювань, з яких найзагальніше, як правило, відповідає найпізнішому періоду розвитку наукових досліджень даної предметної області. Так, теорія рівнів у фізичній науці виходить з того, що «завжди у фізиці виявляється, що рух на одному рівні можна розглядати як наслідок руху на більш глибокому рівні» [3, 121]. Ті зовнішні прояви глибинних суттєвих властивостей мікропроцесів, що виявляються, наприклад, у вигляді треків на фотознімках, отриманих у камері Вільсона під час проходження її потоком мікрочастинок, пояснюються цілою низкою законів. Оскільки пізнання предмета невичерпне, бо він не має кінцевої сутності, то і та низка законів, за допомогою яких пояснюється дане явище, також нескінченна. Кожний закон, встановлений наукою, є відносною істиною. Тому не може бути «останнього» закону про розвиток даного предмета.

Краткое содержание

В статье анализируется диалектико-материалистическое решение «парадокса существования» предмета, дается критика неопозитивистского представления о природе научного объяснения существования предмета. Рассматривается также проблема «конечного» закона развития предмета.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ф. Енгельс. Диалектика природы. К., 1949.
2. Д. Бом. Причинность и случайность в современной физике. М., 1959.
3. Ж. П. Вилье. Некоторые методологические вопросы теории «элементарных частиц». — «Вопросы философии», 1961, № 3.
4. И. С. Нарский. Понятие «существования», логический позитивизм и формальная логика. — В кн.: Философские вопросы современной формальной логики. М., 1962.
5. B. Russell. Logic and Ontologic. — «The journal of Philosophy», vol. LIV, 1957, № 9.
6. B. Russell. Our knowledge of the External world, London, 1952.

ЛОГІЧНЕ КОНСТРУЮВАННЯ В ПІЗНАННІ ТА СУЧАСНИЙ ПОЗИТИВІЗМ

На сучасному етапі бурхливого розвитку науки дальша розробка марксистсько-ленінської гносеології має першочергове значення. Одним з найважливіших і актуальних її питань є питання про відображувальний характер людського мислення. Це пов'язане з тим, що практика наукового пізнання все більше розкриває складність і багатогранність процесу відображення в свідомості суб'єкта зв'язків і закономірностей об'єктивного світу. Сучасним науковим дисциплінам властиве вивчення своїх об'єктів з боку їх системного характеру, дослідження складних систем елементів та їх зв'язків. Такий підхід обумовлює все зростаючу роль теорії, як форми мислення, як форми засвоєння дійсності. Таким чином, філософський аналіз теоретичного пізнання є передумовою для успішної розробки даного питання.

Відомо, що класики марксизму-ленінізму неодноразово підкреслювали творчий, активний характер пізнання. В. І. Ленін писав: «Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його» [1, 196]. Ця творчість у сучасній науці здійснюється створенням наукових теорій високого ступеня абстракції, які відображують об'єктивну реальність дуже складним і опосередкованим шляхом, отже, встановлення їх відображувальної природи не завжди є простою справою. У цих умовах особливо важливо дати всебічну критичну оцінку сучасним буржуазним філософським вченням, в яких відстоюються ворожі діалектичному матеріалізму позиції.

Аналізом науково-теоретичного знання багато займаються за кордоном представники «логічного позитивізму» (емпіризму), що висунули на початку 20-х років претензійну програму створення «філософії науки». Одним із завдань цієї програми було зведення («редукція») всіх компонентів знання до деякої сукупності «безпосередньо даних» його елементів. Постановка цього завдання обґрунтовувалась твердженням, що всяке справжнє знання дійсності є знання чуттєво даного, в чому видно спадкоємність «логічного позитивізму» у відношенні до махізму. Як засіб зведення «логічні позитивісти» використовували сучасну формальну, математичну логіку.

Проте «редукція» виявилась нездійсненною, і поступово пози-

тивісти перенесли центр ваги своїх досліджень на розробку логічних критеріїв для розмежування рівней пізнання і встановлення логічних зв'язків між ними. «У дискусіях з методології науки,— пише Р. Карнап,— повсякденним і корисним є поділ мови науки на дві частини, мову спостереження і теоретичну мову» [9, 38]. І далі він пише: «Емпіристи зараз взагалі згодні, що деякі критерії, запропоновані раніше, були занадто вузькими; наприклад, вимога, щоб усі теоретичні терміни були визначені на основі тих, які належать до мови спостереження, і щоб усі теоретичні речення могли перекладатись на мову спостереження» [9, 39]. Ці висловлювання одного з провідних представників сучасного позитивізму відображають еволюцію поглядів позитивістів на їх власну програму. Якщо раніше базисом знання вважалося «безпосередньо дане», то тепер — це «мова спостереження», під котрою розуміють спостережувані речі, що знаходяться навколо нас. Якщо раніше вважалося можливим звести все знання до чуттєвого, то тепер висловлюється сумнів навіть у можливості зведення знання, висловленого у формі наукових теорій (теоретичною мовою) до його експериментально-дослідної основи (мови спостереження): «Правила, що зв'язують дві мови (котрі ми назвемо «правилами кореспонденції»), можуть дати лише часткову інтерпретацію для теоретичної мови» [9, 39].

Подібну точку зору висловлюють останнім часом не тільки Р. Карнап, але й інші провідні позитивісти — Г. Фейгль, К. Гемпель, Г. Маргенау, Ф. Франк тощо. У радянській філософській літературі вже досить детально розглянуто погляди раннього «логічного позитивізму», які одержали назву «редукціонізму». Однак, всебічний філософський аналіз їх модифікованих поглядів, як вони виражені, наприклад, у наведених висловлюваннях Р. Карнапа, все ще є актуальним.

Одним із засобів узгодження вихідних філософських поглядів «логічних позитивістів» з їх сучасними поглядами на багатоповерховість науково-теоретичного знання є теза про «логічне конструювання». Яка суть цієї тези? В нижньому поверсі знання знаходиться «мова спостереження», або «мова речей», яка є тепер лише відносно безпосередньою. Над ним надбудовується теоретичний рівень, який розуміється як логіко-математична схема опису спостережуваних властивостей предметів, як скорочене систематизоване формулювання множини спостережуваних наслідків [10, 45]. З того факту, що поняття логіки і математики мають високий ступінь узагальнення, позитивісти зробили крайній висновок, що вони взагалі не підпорядковані безпосередньо спостережуваним об'єктам і позбавлені, таким чином, об'єктивного змісту. Внаслідок цього накладання логіко-математичної схеми на розрізнені безпосередні дані науки, зведення їх у систему виступає як «конструювання» реальності з даних досліду, що розуміється ідеалістично, без припущення існування зовніш-

нього світу. Цей погляд у чіткій і безкомпромісній формі висловлює, наприклад, Г. Маргенау [11, 60], розглядаючи пізнання як конструювання за певними правилами.

За допомогою вже згаданих «правил кореспонденції» встановлюється зв'язок між теорією, що розуміється як формальна логіко-математична схема, і дослідними даними. «Правила кореспонденції», таким чином, дають логічну процедуру для відшукування абстрактного символу, поставленого у відповідність з певним дослідним фактом. Результати цих формальних перетворень приймаються лише остільки, оскільки з них вдається виводити наслідки, що емпірично перевіряються. Тут ігнорується питання про досягнення об'єктивного аналогу як найважливішої мети кожної наукової теорії, оскільки твердження про природні, реальні явища можуть бути виведені з наймістичніших, ненаукових посилок. У формально-логічному плані і справді наукове, і ненаукове, містичне «пояснення» може мати вигляд як припущення деяких тверджень, що зв'язують дані рівня спостереження. Виникає питання, чим треба керуватися у виборі тієї чи іншої схеми опису? Такими критеріями, на думку неопозитивістів, є «просто-та» схеми опису, її естетичність, добірність і т. ін. «Правила кореспонденції, що мають силу, не завжди основані на природі речей чи безпосередньо запропоновані чуттєвим досвідом,— заявляє Г. Маргенау.— Вони є важливою частиною кожної природничо-наукової теорії, і вірність їх впливає з узгодженості, внутрішньої чіткості й успіху всієї пояснювальної схеми» [11, 73]. А це, по суті, означає, що можна прийняти будь-які правила і будь-яку схему, що веде до «успіху».

У «логічному конструюванні» певне місце посідає детально розроблена схема «конструктів». Відповідно до точки зору Г. Маргенау, «конструктами» є всі поняття теоретичних дисциплін. Його не задовольняє термін «поняття», оскільки поняття виникає як результат абстрагування певних рис матеріальної дійсності. Для теоретичних термінів, на його думку, позначення «поняття» не підходить: «Тому я пропоную називати їх (тобто поняття.— *Е. Л.*) конструктами, щоб визначити ту активну роль, яку наш розум відіграє в їх встановленні» [12, 5]. Ця активна роль, на думку Г. Маргенау, полягає у побудові неспостережуваних сутностей, або «конструктів», які систематизують дані безпосередньо спостережуваних властивостей, таких, як об'єм, вага, запах, колір і т. ін.

З'ясуємо, в якій мірі і в якому розумінні придатне це вчення для характеристики дійсного процесу пізнання. Будемо керуватися відомим ленінським положенням, що «філософський ідеалізм є *односторонній*, перебільшений *überschwengliches* (Dietzgen) розвиток (роздування, розпухання) однієї з рисочок, сторін, граней пізнання в абсолют» [1, 348], і зробимо спробу встановити, що саме абсолютизує позитивізм. Слід відзначити, що

теза про «логічне конструювання» знання подібна до тієї точки зору на природу природничо-наукового знання, зокрема фізичного, яку пропагували ще В. Оствальд, Е. Мах і П. Дюгем: На їх думку, в науці треба обмежитись побудовою ідеальних логіко-математичних конструкцій, здатних описувати і систематизувати експериментальні факти. Цей погляд тісно пов'язаний з математизацією наукових теорій і вкрай абстрактним характером таких наук, як фізика, математика, бере свій початок в апіоризмі І. Канта. Оскільки у своїх розумуваннях неопозитивісти апелюють до спеціальних питань фізики та інших наук, необхідно з'ясувати обмеженість і однобічність цих тверджень саме на прикладі історії науки. Покажемо, що «логічне конструювання» має дуже обмежений смисл і тільки в застосуванні до такого теоретичного знання, що перебуває в процесі розвитку. До сталої, встановленої теорії концепція «конструктивів» непридатна і веде лише до агностичних висновків.

Будемо вважати, що в реальному знанні можна виділити рівень спостереження і рівень теорії. При цьому, очевидно, поняття «безпосередньої спостережуваності» є занадто сильною релятивізацією суб'єкта пізнання. Справа в тому, що будь-яке спостереження має передумовою діяльність мислення, а мислення людини категоріальне. Знання про спостережувані явища завжди виражається в певній абстрактно-логічній формі, на деякій науковій мові і не є якимось абсолютно безпосереднім. Тому доцільно вести розмову про цілий ряд «мов спостереження» з різними критеріями для спостережуваних властивостей [7]. Тоді відносно безпосереднє знання буде стосуватись мови спостереження, а знання, що опосередковує дані спостереження, описує і пояснює їх, буде теоретичним. Якщо виходити з такого розуміння рівней знання, то при розгляді процесу формування наукових теорій і з'ясування ролі в цьому процесі формального боку впливає цікава закономірність.

У результаті вивчення теплових процесів і завдяки науковим працям С. Карно, В. Томсона і Р. Клаузіуса термодинаміка була сформульована в абстрактній формі так, що всі спостережувані наслідки виникали з двох загальних принципів: принципу збереження енергії і принципу зростання ентропії [8, 28]. Проте ці принципи спочатку були не зовсім зрозумілими. Якщо перше начало термодинаміки після відкриття закону збереження і перетворення енергії цілком гармоніювало з прийнятими поглядами на картину світу, то друге начало, особливо в зв'язку з його поширенням на необоротні процеси, такої якості не мало і суперечило механічному розумінню фізичних явищ. Треба було дати таку інтерпретацію другого начала, щоб воно, крім формального, одержало змістовний або, як кажуть фізики, фізичний смисл. Однак рівняння класичної механіки дозволяють повну оборотність механічних процесів, отже, спроби побудувати механічні

моделі для пояснення другого начала не мали успіху. Лише розвиток атомістики і методів статистичної фізики в результаті праць Д. Максвелла, Р. Клаузіуса і Л. Больцмана, а потім Д. Гіббса привів до інтерпретації ентропії на основі поняття імовірності і статистичного розуміння другого начала на основі молекулярно-кінетичної теорії газів. У результаті цього друге начало термодинаміки одержало ясний фізичний зміст і стало змістовним твердженням про стан справ в об'єктивній реальності, втративши значення логіко-математичної конструкції для системного викладу термодинамічних процесів. Ми бачимо, таким чином, що розвиток термодинаміки відбувався шляхом введення формальних припущень і їх поступового поповнення змістовним і інтуїтивно ясным змістом.

Розглянемо тепер історію формування і розвитку електродинаміки. Поворотним пунктом тут стало формулювання Д. Максвеллом відомих рівнянь, які давали змогу фізикам робити точні розрахунки експериментальних ситуацій. Проте рівняння Максвелла ґрунтувались на припущенні про існування «струму зміщення», яке не можна було пов'язати з дослідом і яке мало чисто формальний характер, виступаючи засобом розв'язання протиріччя між наслідками з законів М. Фарадея, Біо-Савара, Джоуля—Ленца та ін. [6, 67—69] Звичайно, припущення про існування «струму зміщення» не може розглядатися як змістовне твердження про природу електромагнетизму, бо «струм зміщення» неспостережуваний, і пізніше йому відмовлено в реальному існуванні. Твердження про існування «струму зміщення» було спробою механічної інтерпретації електромагнітних процесів, у той час як пізніше була доведена, так би мовити, «безпосередня реальність» електромагнітного поля. Таким чином, рівняння Максвелла виступали спочатку як логіко-математична конструкція, що не має фізичного смислу.

З рівнянь Максвелла випливало існування електромагнітного поля за межами провідника струму, в просторі, де немає зарядів. Цей наслідок спочатку інтерпретувався як коливання гіпотетичного середовища — ефіру. Але численні досліди показали неможливість експериментального спостереження ефіру, і від нього довелося відмовитися. Електромагнітне поле одержало статус однієї з форм руху матерії. Це було зроблено завдяки спеціальній теорії відносності (СТВ), яка не потребувала неспостережуваного ефіру. Та СТВ також містила в собі «конструкт», яким є поняття одночасності. Це дало підставу А. Пуанкаре, Г. Рейхенбаху і А. Еддінгтону говорити про конвенціональний і чисто формальний характер введення цього найважливішого положення СТВ. Погоджуючись з критикою конвенціоналізму в даному питанні у статті З. Августінека [3], потрібно зауважити, що головні аргументи — необхідність ізотропності простору-часу при відсутності гравітаційних мас і здійсненість законів збе-

реження енергії та імпульсу як свідчення такої ізотропності — стали відомі вже після створення СТВ, у зв'язку з розвитком загальної теорії відносності та опублікуванням праць Нетер. А до того часу говорити про об'єктивний характер одночасності та її емпіричну зумовленість не було достатніх підстав.

Ця ж особливість мала місце при виникненні квантової механіки. Після того як було винайдене рівняння Шредінгера, що довело свою плідність в одержанні серії Бальмера, Штраксефекту тощо, слід було якось пов'язати ψ -функцію з природою [5, 353]. І тут адекватна інтерпретація функції як вираження через $|\psi|^2$ імовірності знаходження «частинки» в певній точці простору була одержана пізніше, приблизно через рік після формулювання цього фундаментального для квантової механіки рівняння.

Великий інтерес з даної точки зору викликає розвиток квантової електродинаміки. П. Дірак, сформулювавши релятивістське узагальнення хвильового рівняння, змушений був шукати інтерпретацію для можливих від'ємних значень енергії електронів, бо інакше його рівняння мало б дуже неясний фізичний зміст. Дірак припустив існування «принципово неспостережуваного» фону електронів і можливість виникнення в цьому фоні «дірок», які інтерпретувались, як поява деяких «елементарних» частинок. Дійсно, у 1932 р. досліди підтвердили можливість виникнення нової частинки — позитрона. Але надалі не підтвердилось припущення про «принципову неспостережуваність» фону електронів, бо було встановлено вплив фону на зсув рівней атомних електронів.

До цього часу розглядались теорії, твердження яких вже одержали той чи інший фізичний зміст, і які вже перестали бути формальними схемами опису, або, за термінологією неопозитивістів, «логічними конструкціями». Якщо тепер поглянути на стан справ у теорії елементарних частинок, то можна знайти там велику кількість конструкцій, які дозволяють систематизувати наявний експериментальний матеріал і робити передбачення, але фізики їх вважають цілком формальними. «Віртуальні взаємодії» «формфактори, що деформують», «атомний реджіон», «дивність», «метод одномезонного наближення» і багато інших — яскраве свідчення, що теорія елементарних частинок ще чекає свого завершення. І хоч В. Гейзенберг неодноразово закликав до усунення неспостережуваних величин, проте в своїй роботі був змушений користуватися ними, скажімо, від'ємною імовірністю [4].

Зроблений ретроспективний огляд історії формування і розвитку ряду фізичних теорій дає підставу твердити, що введення неспостережуваних, з точки зору історично конкретної емпіричної бази науки, об'єктів є дуже поширеним способом розсування рамок усталеної теорії й ефективним *евристичним* засобом. Вимагати від учених, щоб вони відмовились від використання не-

спостережуваних об'єктів, логічних конструкцій, — це значить не правомірно ідеалізувати реальний процес пізнання і занадто спрощено розуміти ленінське положення про безумовне наближення до об'єктивної, абсолютної істини [2, 118]. Позитивісти ж впадають в іншу крайність, знімаючи зовсім питання про існування об'єктивної істини і наближення до неї людського знання. У результаті виходить, що атом, електрон та інші «елементарні частинки» — це лише логічні утворення з безпосередніх і минулих чуттєво-наочних вражень, результат раціональної переробки цих даних. А Г. Маргенау, наприклад, іде ще далі і вважає «конструктами» і образ дерева у свідомості людини, і масу тіла, і, тим більше, електрон тощо. Ідучи таким шляхом, важко не назвати логічними утвореннями також відчуття, сприйняття, уявлення і, таким чином, зовсім скасувати будь-яку логіку.

Справедливо виділивши в сучасних наукових теоріях формально-логічний аспект і описову функцію, неопозитивісти звели теоретичний ступінь пізнання тільки до цих особливостей. У результаті вони опинились перед своєрідним протиріччям: з одного боку, редукціонізм продемонстрував свою неспроможність, і позитивісти були змушені визнати лише часткову інтерпретацію теоретичної мови на мові спостереження. З іншого боку, розгляд теорій тільки в синхронному розрізі не дає можливості показати специфіку теоретичного знання і веде до так званого «парадокса теоретизування» [10, 48]. Вихід у даній ситуації можливий лише один — слід відмовитись від погляду на сучасні наукові теорії виключно в формально-логічному плані і взятися за вивчення процесу виділення нового розумового змісту в сучасному науковому пізнанні. Але таке дослідження з необхідністю передбачає звернення до генезису знання, а також врахування всього комплексу проблем, пов'язаних з рухом знання по шляху досягнення об'єктивного аналогу. Одною з передумов такого дослідження буде визнання того, що логічні конструкції перетворюються в теорії, кожне твердження яких змістовно істинне і є новим етапом проникнення в сутність речей об'єктивного світу і їх відображення в людському знанні.

Краткое содержание

В статье рассматривается вопрос об отражательном характере современных высокоразвитых научных теорий, применяющих аппарат логики и математики. Современный позитивизм, рассматривая научные теории как формальные логико-математические конструкции, восходит своими корнями к махизму и кантовскому априоризму, так как не может решить вопрос об основном происхождении логики и математики. Анализ истории развития познания показывает, что логическое конструирование применяется лишь как эвристическое средство при формировании научных теорий. Установившаяся, сформировавшаяся теория не является просто формальной логической конструкцией, а представляет этап в проникновении в сущность вещей объективно-реального мира и их отражения в человеческом познании.

1. В. І. Ленін. Твори. Т. 38.
2. В. І. Ленін. Твори. Т. 14.
3. З. Августинек. Об объективном характере понятия одновременности.— В кн.: Мировоззренческие и методологические проблемы научной абстракции. М., ИЛ, 1960.
4. В. Гейзенберг. Открытие Планка и основные философские вопросы учения об атомах.— «Вопросы философии», 1958, № 11.
5. Л. И. Мандельштам. Полное собрание трудов. Т. 5. М., Изд-во АН СССР, 1950.
6. Р. Е. Пайерлс. Законы природы. М., 1959.
7. В. А. Смирнов. Уровни знания и этапы процесса познания.— В кн.: Проблемы логики научного познания. М., 1964.
8. Б. И. Спасский. История физики. Ч. 2. Изд-во МГУ, 1964.
9. R. Carnap. The Methodological Character of Theoretical Concepts.— In: Minnesota Studies in the Philosophy of Science. Vol. 1, 1956.
10. R. Hempel. The Theoritian's Dilemma.— In: Minnesota Studies in the Philosophy of Science. Vol. 2, 1958.
11. H. Margenau. The Nature of Physical Reality. McGraw Hill Book Company, 1950.
12. H. Margenau. Open Vistas. Philosophical Perspectives of Modern Science. New Haven, Yale Univ. Press, 1961.

ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЙСНОСТІ В РІЗНИХ СИСТЕМАХ МОВИ

Гіпотеза Сепіра—Уорфа, основні ідеї якої будуть викладені нижче, дістала високу оцінку в лінгвістів та філософів, зокрема у філософів-марксистів [11, 12]. Але у неї, як і в кожній гіпотезі, що революціонізує науку, з'явилося також багато противників, головним чином, серед лінгвістів. І прихильники, і противники відзначають слабкість емпіричного базису, який не дозволяє в наш час ні підтвердити, ні спростувати основні ідеї гіпотези. Питання, яке ми хочемо тут поставити, таке. Навіть якщо гіпотеза Сепіра—Уорфа не підтвердиться, чи можливий в принципі різний опис дійсності, утворення різних картин дійсності (або окремих її ділянок), чи можлива побудова різних наукових теорій на тій же самій предметній області?

1. Оскільки в даній статті йдеться про мову, необхідно уточнити, що мається на увазі під цим терміном. Мову можна розуміти як сукупність засобів вираження, за допомогою яких здійснюється процес спілкування. Граматика вивчає мову саме як систему засобів вираження [8, 129].

Можливе інше, ширше розуміння мови — як тексту або мовлення (за Соссюром—parole), яка включає і письмо, як вказує де Соссюр. Мова в такому розумінні має дві сторони або два плани — план змісту і план вираження — й охоплює не тільки природні мови, але й математику («мову математики») і штучні мови формальної логіки, алгоритмічні, мови-посередники в лінгвістиці та ін.

Реальна мова існує тільки як мовлення або як сукупність текстів — письмових і усних. Можна, звичайно, говорити і про мову як сукупність засобів вираження, але при цьому не слід забувати, що це лише абстракція, яка має передумовою іншу абстракцію — думку, що в дійсності думка і засоби її вираження нерозривно зв'язані і жодна з цих двох сторін не може існувати без іншої. «Мова є безпосередньою дійсністю думки», — писав К. Маркс [1]. Всяке знання про дійсність існує у вигляді деякої мови, фіксується в системі значень цієї мови. Відношення між змістом, яке фіксується в значеннях слів, і засобами вираження цього змісту є довільним, що приводить до багатозначності слів у природних мовах. Можна, однак, абстрагуватися від цього

факту і вважати, що кожний знак мови має одне і лише одне значення. Дві мовні системи, що відрізняються між собою значенням хоча б одного знаку, будемо вважати різними мовами. Звичайно, цим ми допускаємо деяку ідеалізацію мови, але можливість і корисність такої ідеалізації вже відзначалась Ревзіним і Розенцвейгом [7, 84]. До речі, в цій же праці вони розрізняють два вказаних вище розуміння терміна «мова».

Розуміючи мову як текст або мовлення (по Соссюру), ми можемо приблизно визначити її як сукупність виразів, що наділені певним значенням.

2. Основні ідеї гіпотези Сепіра—Уорфа були розвинуті в 20—30-х роках нашого сторіччя і стали відомими в кінці 40-х років. Загальне формулювання цієї гіпотези дав Сепір, заслуга ж Уорфа полягає в тому, що він наповнив її конкретним змістом, почерпнутим з його власних досліджень мови індійського племені Хопі.

Дві головні думки Сепіра можна передати так:

1) Мова, що є продуктом суспільства, являє собою таку лінгвістичну систему, в якій ми виховуємось і мислимо з дитинства. Завдяки цьому ми не можемо повністю усвідомити дійсність без допомоги мови, до того ж, мова є не тільки побічний засіб для розв'язання деяких окремих проблем спілкування і мислення, але наш «світ» будується нами несвідомо на базі мовних норм. Ми бачимо, чуємо і сприймаємо так чи інакше, те чи інше явище в залежності від мовних навичок і норм свого суспільства.

2) У залежності від умов життя, від суспільного і культурного середовища різні групи можуть мати різні мовні системи. Не існує двох у такій мірі схожих мов, про які можна було б сказати, що вони відтворюють однакову суспільну дійсність. Світи, в яких живуть різні суспільства,— це різні світи, а не просто один і той же світ, який наділили різними етикетками. Іншими словами, в кожній мові є своєрідний погляд на світ, і відмінність між картинами світу тим більша, чим більше відрізняються між собою мови.

Розвиваючи і конкретизуючи ідеї Сепіра, Уорф вирішує перевірити їх на конкретному матеріалі, а знайомство з мовою і культурою хопі дає йому таку можливість. У результаті своїх досліджень Уорф формулює принцип лінгвістичної відносності, що стає центральним пунктом гіпотези Сепіра—Уорфа. «Ми розчленовуємо природу в напрямі, що його підказує нам наша рідна мова. Ми виділяємо у світі явищ ті чи інші категорії й типи зовсім не тому, що вони (ці категорії й типи) самоочевидні, навпаки, світ з'являється перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який ми повинні організувати нашою свідомістю, а це означає в основному — мовною системою, що зберігається в нашій свідомості...

Ця обставина має виключно важливе значення для сучасної

науки, оскільки з нього постає, що ніхто не може описувати природу абсолютно незалежно, бо всі ми пов'язані з певними способами інтерпретації навіть тоді, коли вважаємо себе найвільнішими... Ми зустрічаємось, таким чином, з новим принципом відносності, який стверджує, що подібні фізичні явища дають можливість створити подібну картину всесвіту лише за подібності або принаймні за співвідносності мовних систем» [9, 174—175].

Згідно з Уорфом мови відрізняються не лише тим, як вони будують речення, але також і тим, як вони розчленовують навколишній світ на елементи, які являють собою одиниці словника і стають матеріалом для побудови речень. Для індо-європейських мов характерний поділ слів на дві великі групи — іменник і дієслово, підмет і присудок. Це зумовлює розчленування світу на предмети та їх дії. Ми говоримо: «Блискавка блиснула», хоч блискавка та її блиск — це одне й те ж. Під впливом нашої мови ми звикли окремі сторони безмежно різноманітної природи розглядати як предмети: «небо», «болото», «горбок» набувають для нас такого ж значення, як «стіл», «стілець». У той же час у мові нутка (острів Ванкувер) всі слова здалися б нам дієсловами, але в дійсності там немає поділу на дієслова й іменники, а є лише один клас слів для всіх видів явищ.

Відмінність мовної системи хопі від індо-європейських мов зумовила те, що у хопі немає поняття часу, подібного до нашого, — як континууму, що поступово рухається, в якому все у всесвіті рівномірно переходить від майбутнього через теперішнє до минулого.

Уорф твердить, що особливості мови хопі ні в якій мірі не перешкоджають їм правильно орієнтуватися в середовищі, що їх оточує: більше того, він вважає, що ця мова стоїть ближче до сучасної науки — теорії відносності і квантової механіки — ніж індо-європейські мови, тому що вони дають можливість сприймати всесвіт як зібрання окремих предметів, що найхарактерніше для класичної фізики та астрономії.

У даній статті немає необхідності критикувати окремі слабкі сторони гіпотези, оскільки важлива лише основна ідея. Досить послатися на роботи польського філософа-марксиста Адама Шаффа [11; 12], в яких гіпотеза детально аналізується.

А тепер поглянемо на проблему дещо з іншого боку.

3) Відомий польський логік Казимек Айдукевич сформулював правила смислу мови. Її суть полягає ось у чому.

Якщо розуміти мову як систему виразів, що мають певні значення, то для її однозначної характеристики необхідно і достатньо встановити: 1) багатство її виразів і 2) значення, що їх мають вирази цієї мови. Аналізуючи приклади, які ми зараз розглянемо, Айдукевич робить висновок, що, визначаючи значення виразів, ми цим встановлюємо зв'язки між ними. На ос-

нові цих зв'язків і відносин ми можемо сформулювати деякі правила вживання виразів мови, які будемо називати правилами смислу.

Якщо хто-небудь, говорячи українською мовою, відмовляється визнати вираз «Трикутник має три кути», то ми з повним правом можемо зробити висновок, що ця людина пов'язує з словами виразу не ті значення, що належать їм в українській мові. Те ж саме ми можемо сказати, якщо хто-небудь визнає вираз «Іван старший від Петра» і заперечує «Петро молодший від Івана», або визнає «Якщо *A*, то *B*» і попередній член цього виразу *A*, але разом з тим заперечує *B*. Якщо ми користуємось значеннями, які мають слова цих виразів в українській мові, то ми зобов'язані визнавати вирази, що впливають з перших.

Розглянемо ще один приклад. Якщо хто-небудь відчуває біль і разом з тим цілком серйозно не визнає вираз «болить», то він пов'язує з цим словом не те значення, яке належить йому в українській мові.

Можна встановити правило: «Тільки той користується виразами мови *S* у значеннях, які вони мають у цій мові, хто завжди, знаходячись у ситуації *L*, згоден визнати вираз типу *T*. Такого виду правила Айдукевич називає правилами смислу мови.

Він виділяє три види правил, а саме:

1) аксіоматичні правила смислу, що визначають ті вирази, заперечення яких, незалежно від ситуації, в якій це заперечення відбувається, вказує на порушення притаманних даній мові значень;

2) дедуктивні правила смислу, що виділяють пари виразів такого виду, що, визнавши перший вираз, потрібно погодитись визнати другий, якщо не порушувати значень, притаманних словам даної мови;

3) емпіричні правила смислу, що певним даним досвіду ставлять у відповідність певні вирази, які потрібно визнавати, якщо не порушувати значень слів даної мови.

У наведених вище прикладах вираз «Трикутник має три кути» є аксіомою мови і підпорядковується аксіоматичному правилу. Два наступних приклади ілюструють дедуктивні правила смислу і, нарешті, четвертий підпорядковується емпіричному правилу.

Можна говорити про істинність такої мови або про відображення дійсності в мові (у значеннях мовних виразів), оскільки кожний вираз підпорядковується вказаним правилам смислу, зокрема емпіричним правилам, які встановлюють залежність виразів від дійсності. Коли дощу на вулиці немає, ми не можемо сказати, що на вулиці йде дощ, не порушуючи тим самим значень цих слів. Однак тут допускається деяка ідеалізація мови. В природній мові взаємовідносини між виразами значно складніші внаслідок неоднозначності слів та багатозначності мови.

Крім того, великі труднощі виникають при порівнянні значень виразів з реальною дійсністю. Адже з розвитком науки виникають нові поняття, давні поняття розвиваються, уточнюються, формулюються нові наукові твердження і т. ін. Але разом з тим мова не може функціонувати як мова, якщо вона не нестиме в собі істинну інформацію про дійсність. Мова з самого початку формується так, щоб містити в собі знання про дійсність, яка фіксується в значеннях виразів. Суспільство не змогло б функціонувати і загинуло б, якби мова, якою воно користується, містила хибну інформацію. Чи означає це, що різні мови (різні не в розумінні засобів вираження — російська, німецька, французька, а в урфовському розумінні) не можуть бути одночасно істинними? Доведення цього могло б служити приводом для заперечення гіпотези Сепіра—Уорфа. Однак здається, що таке твердження було б невірним. Спробуємо це обґрунтувати.

4. Можна вважати, що аксіоматичні правила смислу дозволяють виводити деякі вирази з *усяких* посилок, в той час як дедуктивні правила смислу — тільки з *певних* посилок. Тоді й аксіоматичні, і дедуктивні правила встановлюватимуть відношення безпосередньої виводимості між виразами мови. Назвемо їх правилами безпосередньої виводимості.

Тепер розглянемо дві фрази.

Дівчинка спокійно спить.

Ідея шалено спить.

Перша з цих фраз осмислена, друга ж не має смислу, або, як сказав би лінгвіст, невідмічена в українській мові, хоч граматична будова обох фраз однакова. Отже, для встановлення осмисленості фрази необхідно звернутись до значень слів. Можна було б сформулювати правила, подібні до правил смислу Айдукевича. Вони вказували б, які слова можна і які не можна пов'язувати одне з одним у речення. Для природних мов це завдання, напевно, не може бути виконаним внаслідок нескінченності можливих зв'язків між словами.

У штучних мовах символічної логіки таким правилам відповідають правила побудови, які виділяють з усіх формул правильно побудовані формули. Такі правила встановлюють багатство виразів мови.

Будемо говорити, що відношення між значеннями слів деякої мови утворюють *структуру* її, яка фіксується за допомогою правил, що встановлюють багатство виразів мови (правила побудови в символічній логіці), і правил безпосередньої виводимості (у символічній логіці — правила виводу).

Необхідність і важливість структурного підходу до мови була обґрунтована ще Ф. де Соссюром, чії ідеї розвиваються сучасними структуралістами. Структуралісти копенгагенської школи кладуть в основу своїх досліджень визначення структури, яке дав А. Лаланд. Структура — це автономна сутність з внутрішні-

ми залежностями. Термін «структура» означає «не простий набір елементів, а ціле, утворене взаємозв'язаними елементами так, що кожен залежить один від одного і може бути тим, чим він є, тільки завдяки відношенням з іншими елементами». Це таке ціле, від «якого не можна відняти і до якого не можна додати жодної частини так, щоб не змінити інших частин і не викликати загального перегрупування» [3, 122].

Соссюр порівнював мову з планетною системою, в якій одна з планет, що знаходиться у сфері сонячного тяжіння, раптом змінилась в розмірах і масі; цей ізольований факт викликав би загальні наслідки і порушив би рівновагу всієї сонячної системи.

Структурне визначення мови неминуче приводить до того, що структури, які не визнавались традиційним мовознавством за мови, повинні бути визнані як такі, а ті мови, що розглядались як такі традиційним мовознавством, повинні бути визнані як різновиди мов взагалі — і Соссюр це виразно усвідомлював.

Потрібно, однак, пам'ятати, що природні мови являють собою складну систему, яка складається з багатьох структур, зчеплених між собою так, що зміна однієї з них не порушує інших.

5. Для повної й однозначної характеристики мови Айдукевичу потрібно було встановити багатство її виразів і притаманні їм значення. Цього виявилось достатньо і для визначення структури мови. Можна тепер сказати, що мова характеризується своєю структурою і значенням елементів цієї структури. Значення детермінують структуру, так що із зміною структури неодмінно змінюються значення елементів, але не навпаки: та ж сама структура може мати різні значення своїх елементів.

Значеннями слів природної мови є якісь абстракції — поняття, абстрактні об'єкти, в яких відображуються окремі сторони, зв'язки та відношення дійсності. «Світ складається не з готових, закінчених речей, а являє собою сукупність процесів», — писав Енгельс [2, 33]. Людина або людське суспільство як суб'єкт пізнання — виділяє, абстрагує, відображує ті чи інші сторони цих процесів у залежності від своїх потреб, від потреб виробництва. Одночасно з процесом виділення цих абстракцій відбувається оформлення їх у систему, причому все це знання фіксується в значеннях слів мови. Разом із значеннями формується структура мови, яка, в свою чергу, впливає на вибір тих чи інших значень. Вони взаємодіють між собою таким чином, щоб наслідком було відображення дійсності в мові, бо без такого відображення суспільство не може розвиватись і розвивати свої продуктивні сили. Можливо, що деякі мовні структури виявились надто вузькими, обмеженими, нездатними вмістити інформацію про навколишній світ, яка все збільшується. Тоді відбувались перегрупування і зміна значень, змінювалась структура мови, мова пристосовувалась до дійсності. «Реальна й історична мови динамічні, оскільки мовна діяльність полягає не просто в тому, щоб го-

ворити на певній мові і розуміти її, а в тому, щоб говорити і розуміти дещо нове за допомогою певної мови» [6, 214].

Розглянемо приклад, що пояснює висловлені думки. Нехай ми маємо два визначення квадрата: 1) квадрат — це рівнобічний прямокутник і 2) квадрат — це чотирикутник, який має рівні боки та прямі кути.

У залежності від абстракцій, які становлять значення слів, ці речення мають різні структури, отже, по-різному описують той же абстрактний об'єкт. Структура нашої мови примушує нас говорити «блиснув вогонь», хоч вогонь та його блиск — це те ж саме. (Цей приклад наводить Уорф). Зрозуміло, що в мові хопі інакше відображується це явище природи, оскільки вона має іншу структуру.

Можна було б провести деяку аналогію між мовою та рівнянням з двома невідомими, в якому як шукані величини виступають структура та значення елементів, а результат завжди повинен бути той самий — відображення дійсності. Змінюючи одну величину — значення, ми тим самим будемо змінювати і другу — структуру мови, при незмінності загального наслідку. Реальний зміст цієї аналогії допоможуть розкрити деякі ідеї Клейна та Рімана. Пошлемось при цьому на «Засади геометрії» В. Ф. Кагана [5].

6. У результаті здійснення своєї програми (так званої Ерлангенської програми) Клейн прийшов до ширшого розуміння геометрії, ніж те, що панувало раніше. Згідно з його ідеями, об'єктом геометричного дослідження може бути всяка множина (рос. «многообразие») об'єктів — точки, прямі, кола, числа, змінні величини та ін. Кожний елемент множини задається n числами. Про таку множину говорять, що вона має n вимірів. Сукупність всіх кіл на площині утворює множину трьох вимірів, оскільки його елемент (коло в заданій площині) визначається трьома числами: координатами центра та довжиною радіуса. У цьому значенні сукупність всіх сфер у звичайному просторі являє собою множину чотирьох вимірів. Можна через те говорити про тривимірну геометрію кіл і чотиривимірну геометрію сфер. Множина n вимірів, між елементами якої встановлюються співвідношення (метрика), аналогічні співвідношенням класичної геометрії, називається простором n вимірів, а елементи його — точками. Клейн надав поняттям простору і множини (многообразия) чисто математичного змісту, позбавивши його будь-яких наочних уявлень. Для нього елемент множини є сукупність n чисел $(x^1, x^2, \dots, x^n)$, а сама множина отримала назву чисельної множини. Все це привело надалі до глибокого проникнення арифметичних методів у геометрію і навпаки.

Як уже відзначалось, множина n вимірів перетворюється в простір, якщо в неї внести метрику. Узагальнюючи формулу Гаусса для елемента довжини, Ріман написав співвідношення,

яке вносить ідею встановлення метрики множини шляхом її фіксації у безконечно малій її частині $ds^2 = \sum_{ij} g_{ij} dx^i dx^j = g_{\alpha\beta} dx^\alpha dx^\beta$

Крім того, на основі цього співвідношення встановлюється загальний спосіб побудови *безмежно різноманітних геометричних систем*. Метрика вводиться в множину заданням метричного тензора, аналогічного метричному тензору евклідового простору в криволінійних координатах. Він повинен задовольняти вимоги коваріантності, симетричності та невиврожденості, в інших відношеннях вибирається довільно. Це означає, що на одну й ту ж множину можна по-різному накласти ріманову метрику.

Як відзначає В. Ф. Каган, при доцільному підборі різні геометричні системи «можуть бути дійсним засобом вивчення явищ природи шляхом їх геометричного відображення» [5, 149]. Як відомо, геометрія Рімана (геометрія сталої позитивної кривизни) була застосована в теорії відносності і через неї одержала емпіричне підтвердження.

На закінчення можна сказати, що немає ніяких перешкод до того, щоб розглядати різні геометрії як мовні системи, розуміючи мову як сукупність виразів, що мають певні значення.

7. Підводячи підсумки, можна коротко відповісти на питання, поставлене напочатку.

У принципі можливе існування різних мовних систем, які по-різному розчленовують дійсність, по-різному описують і відображують її. Це твердження стосується як штучних, так і природних мов. Відносно останніх така можливість виявиться дійсним фактом, якщо в результаті дальших досліджень підтвердиться гіпотеза Сепіра—Уорфа. Тут була зроблена спроба обґрунтувати принципову можливість цього факту, а також виявити підстави цієї можливості. Якщо Уорф підкреслює, що люди сприймають дійсність так чи інакше в залежності від категорій мислення, на в'язаних їм мовою, то в цій статті відзначається принципова важливість іншого моменту: сама мова складається, змінюється і розвивається таким чином, щоб бути спроможною зафіксувати наші знання про дійсність. Вплив структури мови на зміст наших думок і, зрештою, на картину світу становить лише одну сторону дуже складного процесу. Другою стороною є залежність структури мови від дійсності. Наявність же тієї чи іншої системи мови визначається умовами життя, суспільним та культурним середовищем, у якому живе народ — носій даної мови; цей вплив середовища на мову являє собою третю сторону діалектичного взаємовідношення дійсності, мови та середовища.

Краткое содержание

В статье делается попытка обосновать принципиальную возможность различных языковых систем, по-разному членящих действительность, по-разному описывающих и отображающих ее. Если Уорф подчеркивает, что люди

воспринимают действительность так или иначе в зависимости от категорий мышления, навязанных им языком, то автор отмечает другую сторону: сам язык создается, изменяется и развивается таким образом, чтобы быть в состоянии зафиксировать наши знания о действительности. Значения слов некоторого языка однозначно определяют его структуру, так что с изменением структуры меняются и значения терминов языка; обратное же утверждение неверно. Поскольку значениями слов являются некоторые абстракции — понятия, абстрактные объекты, которые могут различаться у разных народов в зависимости от их общественной практики, постольку для однозначной характеристики языка необходимо установить его структуру и значения элементов этой структуры. Как бы не менялись значения слов и структура языков, неизменным всегда остается одно: соответствие языка действительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Німецька ідеологія. К., 1960.
2. Ф. Енгельс. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії. К., 1947.
3. Л. Ельмслев. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? — В кн.: Новое в лингвистике. Вып. 2. М., 1962.
4. Л. Ельмслев. Метод структурного анализа в лингвистике. — В кн.: Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX вв. М., 1956.
5. В. Ф. Каган. Основания геометрии. Т. 2. М., 1956.
6. Э. Косерну. Синхрония, диахрония и история. — В кн.: Новое в лингвистике. Вып. 3. М., 1963.
7. И. И. Ревзин, В. Ю. Розенцвейг. Основы общего и машинного перевода. М., 1964.
8. Ф. Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1963.
9. Б. Л. Уорф. Наука и языкознание. — В кн.: Новое в лингвистике. Вып. 1. М., 1960.
10. Б. Л. Уорф. Лингвистика и логика. — В кн.: Новое в лингвистике. Вып. 1. М., 1960.
11. А. Шафф. Введение в семантику. М., 1963.
12. A. S c z a f f. Język a poznanie. Warszawa, 1964.
13. K. A j d u k i e w i c z. Język i poznanie. Warszawa, 1960.

ГУМАНІСТИЧНА ФУНКЦІЯ ПІЗНАННЯ

Пізнання є не просто ідеальне (адекватне чи спотворене) відображення навколишнього світу. Таким воно є лише з боку свого результату. Виступаючи ж як засіб, що прокладає шлях практичній діяльності, яка перетворює світ відповідно до інтересів і потреб людини («олюднює» світ), воно виконує гуманістичну функцію, функцію ідеального освоєння («олюднення», «гуманізації») дійсності, що завжди передує практичному її освоєнню.

Пізнання, за Ф. Енгельсом, є процес, що рухається в полярих протилежностях істини і заблудження. Це означає, на противагу традиційному уявленню, що не тільки істина, а й заблудження є невід'ємним (притаманним самій сутності пізнання) моментом пізнавального процесу. Істина і заблудження виступають як відокремлені зовнішні у відношенні один до одного (а тому й абсолютно несумісні один з одним) елементи лише у зафіксованому, так би мовити завершеному знанні.

Нерозривний внутрішній зв'язок істини і заблудження, що доходить до їх взаємного проникнення і навіть перетворення одного в інше, стає явним лише тоді, коли розглянутий їх взаємозв'язок в плані гуманістичної функції пізнання.

Дійсний світ, що на нього спрямовується перетворююча практична діяльність, неначе поділяється на дві великі області. Одна з них — ідеально «освоєна» (пізнана) людиною, виступає як або вже «освоєна» і практично, або як «готова» для такого практичного «освоєння». Що ж до другої області (звичайно, вона ширша, ніж перша), то вона ще не «освоєна» ідеально (не пізнана), а тому створює великі труднощі для практики. Це сфера невідомого, що панує над людиною, «нав'язуючи» їй свій власний спосіб буття. Функція пізнання полягає в постійному перетворенні невідомого у відоме, що відкриває шлях і для практичного перетворення невідомого, що стає відомим. Однак усякий акт пізнання, перетворюючи невідоме у відоме, ставить людину перед новим невідомим і т. д. Кожна відповідь на питання породжує нові питання, відповідь на які, в свою чергу, породжує наступну серію питань.

Ідеальне освоєння дійсності і є процес одержання істинного знання, істини. *І в тій мірі, в якій ми володіємо істинним знан-*

ням про світ, ми пануємо (або можемо панувати) над останнім. Однак ми маємо знання і про невідоме (непізнане). Але це знання, на відміну від істинного знання, *не створює передумов для практичного оволодіння дійсністю*. Це — спотворене, фантастичне знання про світ, тобто *заблудження* (знання сучасної науки про атмосферну електрику є істинне знання, оскільки створює умови для практичного оволодіння цим явищем об'єктивного світу; знання ж первісної людини про атмосферну електрику, хоча й було знанням, тобто сукупністю певних уявлень, понять тощо, не забезпечувало таких умов, не заважало пануванню цього явища над людиною, а тому було заблудженням).

У цьому плані істина виступає як своєрідний показник ступеня панування людини над дійсністю, заблудження — як показник ступеня залежності людини від непізнаної нею області дійсного світу.

* *
*

Істина як адекватне відображення об'єктивного стану речей є об'єктивною істиною. Оскільки вона в певних рамках (у межах фіксованої області буття) забезпечує *успішне* функціонування практики, вона є *абсолютною істиною*. Однак оскільки її абсолютність є абсолютністю в певних межах, абсолютністю у відношенні до цих меж, вона є *відносною істиною*. Могутність істини (її універсальність, абсолютність) наочно демонструється фактами *наукового передбачення*, однак таке передбачення можливе тільки в рамках певної системи, тобто в тих межах, у яких дана істина зберігає свій абсолютний характер. Ми можемо бути упевненими в істинності наших висновків відносно всіх фактів незалежно від того, зафіксовані вони практично чи ні, якщо тільки ці факти належать тій області, у відношенні до якої ми маємо істинне знання (Д. І. Менделєєв був упевнений в істинності своїх висновків відносно властивостей цілого ряду практично ще не зафіксованих на той час хімічних елементів, оскільки вони належали до об'єктів, що охоплювалися його періодичним законом).

Однак, як тільки ми спробуємо зробити висновки відносно фактів, що перебувають за межами, в яких дана істина зберігає свою правомірність, наші висновки стануть заблудженням.

Необхідно відзначити, однак, що в чисто логічному, *формальному* плані буває надзвичайно важко виявити факт неправомірного виходу наших висновків за межі їх ефективності. І все ж існують певні *формальні* критерії, що дозволяють зафіксувати факт неправомірного застосування істини до *областей*, які перебувають за межами її застосовності. Таким формальним критерієм може бути поява так званих ірраціональних залишків.

Кожний факт наукового передбачення є відкриттям нового (точніше — поясненням невідомого) суто *теоретичними* засобами (наприклад, коли були помічені розходження між теоретично обчисленою орбітою планети Уран і даними практичного спостереження, було висловлено *теоретичне* припущення про існування на певній віддалі від Урана невідомої планети, яка повинна мати певні характеристики і своїм впливом викликає помічене розходження. Така планета — Нептун — згодом дійсно була відкрита). Однак при цьому теоретичне припущення (передбачення) *вичерпно* пояснює невідоме (і наступна практика підтверджує це). У тих же випадках, коли таке передбачення роблять відносно невідомого, що перебуває за межами істинності системи, виходячи з якої роблять припущення, то таке припущення, хоча й *пояснює* (зовні несуперечливо) невідоме в термінах даної системи, однак не дає *вичерпного* пояснення — завжди залишаються певні деталі, що самі потребують нових припущень, а ті, в свою чергу, нових і т. д. (так, хоча «теорія епіциклів» і пояснювала несуперечливо видимий рух планет у термінах геоцентризму, однак неясною була фізична суть епіциклів; те ж саме можна сказати про «теорію ефіру»: за допомогою поняття ефіру переборювались труднощі, що постали перед класичною механікою при спробах дати механічну інтерпретацію поширення світла, — однак фізична природа ефіру була загадкою, для розв'язання якої необхідні були нові припущення, що породжували нові загадки і т. п.). У математиці при спробах виразити кінцевим раціональним числом відношення діагоналі квадрата до його сторони або довжини кола до його радіуса, виникає неперіодичний десятковий дріб, для якого можна одержати раціональні значення будь-якого порядку — і все ж завжди буде залишатися певний «ірраціональний залишок». Подібні «ірраціональні залишки» (що мають тільки інший, нематематичний вираз) свідчать про *принципову* неможливість вичерпати зміст того або іншого факту засобами даної системи і виникають у вказаних вище випадках. Тому появу «ірраціональних залишків» можна вважати формальною ознакою, яка свідчить в кожному конкретному випадку про неправомірне порушення даною істиною меж своєї застосовності. І така істина, що виходить за межі своєї застосовності, завжди буде заблудженням.

* * |
* *

На противагу традиції навряд чи можна розглядати заблудження як *абсолютно* негативний момент процесу пізнання. Поряд з тим негативним моментом, що дійсно міститься у ньому, заблудження розкриває себе у відношенні до пізнавального процесу і в ряді позитивних моментів.

Якщо мати на увазі, що заблудження у більшості випадків

виникає в результаті поширення істинного у своїх межах положення за ці межі, то виявиться, що такий вихід за межі завжди відігравав у науці суттєво *позитивну роль* (наприклад, «теорія ефіру», хоча й була заблудженням, неначе «захистила» класичну механіку від серйозної кризи, що виникла в зв'язку з необхідністю пояснення деяких явищ, що спостерігаються при поширенні світла. Рівень фізичних знань, що існував на той час, не давав можливості пояснити ці явища. «Теорія ефіру» дала змогу класичній механіці нормально функціонувати, «охороняючи» її від негайного руйнування).

Крім того, оскільки всяке заблудження є істина, поширена за межі своєї істинності, аналіз заблудження завжди може виявити цю «сховану» в ньому істину. Ефективність такого аналізу не викликає сумніву. Цілий ряд наукових відкриттів — виявлення дійсного розташування гомерівської Трої Г. Шліманом, розкриття природи загадкової гігантської воронки на острові Сааре-ма інженером О. М. Рейнвальдом тощо було зроблено шляхом аналізу заблуджень — міфів, легенд, сказань (Шліман знайшов Трою за текстом гомерівської «Іліади»; Рейнвальд зрозумів природу загадкової воронки, проаналізувавши зміст грецького міфу про Фаетона). Аналіз заблуджень часто дає ефективні результати і в практиці розкриття заплутаних злочинів. Існує ряд аспектів, що характеризують позитивну роль заблудження у пізнавальному процесі.

* *
*

Історія науки свідчить, що заблудження є *необхідним* моментом процесу пізнання, що викликається самою практикою. Справа в тому, що практика *вимагає* від людини розгляду наявної в даний момент системи знання (завжди відносної і неповної) як абсолютно *повної і завершеної* системи знань про світ. Оскільки практична взаємодія людини з навколишньою дійсністю не може припинитися ні на мить (інакше людина перестала б існувати, тому що практика — це спосіб *буття* людини), існує необхідність у *негайному застосуванні наявних в даний момент знань*. Практика не може *чекати* одержання більш глибоких і точних знань — інакше б вона взагалі не могла здійснюватися (оскільки поглиблення і вдосконалення знань — нескінченний процес). Тому людське знання, будучи в кожний момент обмеженим і неповним, *самою практикою* організовується в завершену всеохоплюючу систему, що дає відповіді на *всі* питання, які ставить життя (а оскільки *істинні* відповіді на *всі* питання в принципі неможливі для історично обмеженого знання, то значна частина їх є заблудженням). Правда, та ж практика у процесі дальшого функціонування сама ж і руйнує завершеність і абсолютність системи знань попереднього періоду. Однак у кожний фіксований істо-

ричний момент практика виступає у відношенні до знання цього моменту саме у вказаній вище функції абсолютизування. (Так, сучасна медицина і до сьогодні не має істинної теорії ракової хвороби. Однак для практичної медицини цей факт не є підставою для відмови від усяких спроб боротьби з раком. Медицина не чекає створення істинної теорії ракового захворювання. І медики, що ведуть боротьбу проти злоякісних пухлин, ставлять діагноз і призначають методи лікування з такою ж певністю, як і їх колеги, що лікують давно вже відомі хвороби. Недосконала теорія в даному випадку функціонує в практиці так, неначе б вона вже була завершеною і досконалою).

* *

*

Говорячи про пізнання і практику, потрібно постійно мати на увазі, що їх взаємовідношення не є взаємовідношенням двох однопорядкових процесів. Пізнання не є чимось, що існує поряд з практикою і лише тільки взаємодіє з нею. *Пізнання є момент практики*, момент ідеального «освоєння» невідомого, без якого неможливе наступне його предметне «освоєння» (реальне перетворення у відповідності з інтересами і потребами людини).

Процес ідеального «освоєння» дійсності (пізнання) завершується фіксуванням цього процесу у знанні як *фіксованому вираженню* пізнання, як *підсумку* пізнання. Саме у сфері знання (як системі продуктів, в яких «згас» процес) істина і заблудження одержують ту абсолютну форму, в якій вони виступають, як розділені на абсолютно позитивні (істина) і негативні (заблудження) елементи знання. «Згасання» процесу пізнання в системі знання завершує, однак, лише етап ідеального «освоєння» дійсності, а не саме «освоєння» взагалі. За етапом ідеального «освоєння» йде (*продовжує* його) етап предметного «освоєння». І от на цьому етапі і здійснюються діалектичні взаємоперетворення істини в заблудження (і навпаки). Саме в сфері предметного «освоєння» дійсності заблудження може змінювати своє негативне «забарвлення» на позитивне, про що говорилося вище. Така зміна «забарвлення» не означає, зрозуміло, що заблудження змінює свій гносеологічний зміст (воно як було, так і залишається неадекватним відображенням дійсності). Йдеться лише про те, що негативний гносеологічний зміст може виконувати позитивну *практичну функцію*. Подібної ж зміни «забарвлення» (з позитивного на негативне) може зазнавати при переході з ідеального на предметний етап «освоєння» дійсності й істина.

Адже для того, щоб успішно функціонувати на предметному етапі, для істини не досить бути лише фіксацією своєї адекватності об'єктові пізнання. Так, людина може знати (мати істинне знання) правила граматики й орфографії, але писати при цьому не досить грамотно. Подібні труднощі виникають часто і

перед молодими спеціалістами (агрономами, інженерами, лікарями та ін.), що добре засвоїли певну суму істинних знань, але на перших кроках своєї практичної діяльності не завжди уміють правильно їх застосовувати. Таке невміння практично застосовувати істинні знання може породити деяку непевність, навіть недовір'я до ефективності істинного знання (так зване розходження теорії з практикою). Це знання ще не є вірогідним. У науковому дослідженні цей момент виявляється, коли те або інше положення спочатку формулюється лише як логічний висновок з істинних висновків, хоча в його істинності не існує сумнівів, однак він ще далеко не є вірогідним, оскільки може бути відображенням лише *формальної* правильності.

Тому для успішного функціонування на предметному етапі «освоєння» істина повинна стати *вірогідною*, тобто повинна бути доповнена *вірою в її істинність*.

Немає ніякого сумніву, що віра (джерелом якої звичайно виступає *авторитет* окремої особи, організації, наукової теорії і т. ін.) відіграє позитивну роль у процесі передачі знань від одного покоління до другого. Якщо б не було такої віри, кожному новому поколінню довелося б *самостійно* здобувати знання, що вже *одержані* попередніми поколіннями. Однак така закріплена вірою істина часто починає відігравати *негативну* роль, створюючи значні труднощі на шляху «освоєння» (як ідеального, так і предметного) нових областей дійсності. Авторитет тих або інших істин (що виникає як наслідок ефективності їх у подібних ситуаціях) неминуче породжує тенденцію йти за цими істинами і в нових, незвичайних ситуаціях. Тоді закріплена вірою, авторитетом істина виступає у своїй негативній функції, втілюючись у таких явищах, як догматизм, механіцизм, фанатизм та являючи собою джерело недовір'я до всіляких «незвичайних», «оригінальних» ідей, які, незважаючи на свою аргументованість, звичайно зустрічають впертий опір з боку системи знання, що склалося на даний момент і закріпилося вірою. Згадати хоча б той впертий опір, яким постійно зустрічав вчений світ нові ідеї в науці (теорія М. Коперніка, теорія Ч. Дарвіна, геометрія М. Лобачевського, квантова фізика і т. д.).

Будучи адекватним відображенням дійсності, тобто пізнанням певної необхідності, істина виступає передумовою *свободної* дії. Однак закріплена вірою істина перетворюється в *несвободу*, оскільки замінює свободний вибір дії сліпим (несвободним) наслідуванням тих або інших шаблонів.

* *

*

Традиційна точка зору фіксує пізнання переважно лише як процес *відображення* дійсності. Звичайно, не можна сумніватися, що пізнання є відображення. І в цьому плані воно у *своїх про-*

дуктах є об'єктивна істина, тобто та сама об'єктивна дійсність, лише «пересаджена у людську голову і перетворена в ній» (К. Маркс). Однак перетворення, що його зазнає дійсність, «пересаджуючись» у людську голову, в даному контексті означає лише *зміну форми* буття дійсності (з матеріальної вона стає ідеальною), але *не змісту* (матеріальний об'єкт і його адекватне відображення в голові людини *тотожні* за змістом). Таким «перетворенням» матеріального в ідеальне (при збереженні змісту) власне й вичерпується гносеологічний аспект пізнання, але *не вичерпується процес пізнання в цілому*.

Пізнання не є просто відображення. Будучи *просто* відображенням, тобто пасивним відбитком, ідеальним «зліпком» з дійсності, воно перетворюється на непотрібне людині просте *повторення* («подвоєння») в ідеальній формі тієї ж самої дійсності. Це ідеальне повторення дійсності має сенс лише тільки як необхідна *передумова* для здійснення головної (специфічно людської, «гуманістичної») функції пізнання — ідеального «*освоєння*» дійсності, що відкриває шлях для предметного її «освоєння».

Зміст пізнання як *відображення* детермінується самим наявним станом речей. Тут відсутній вибір (а, значить, і свобода), об'єктивна структура об'єкта «диктує», «нав'язує» суб'єктові зміст тих ідеальних образів, в яких здійснюється адекватне відображення дійсності.

Ідеальне «повторення» дійсності в голові людини, що відбувається на етапі відображення, має, звичайно, для людини величезну цінність. Цінність ця, проте, полягає в тому, що таке «повторення» дає людині своєрідний «будівельний» матеріал для ідеального етапу «*освоєння*» дійсності, тобто для ідеального конструювання з цього матеріалу ще *неіснуючої* дійсності. В. І. Ленін зауважував з цього приводу: «Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його» [2, 196]. Саме на цьому етапі пізнання і виступає як акт *свободного вибору майбутнього* (ще неіснуючого) буття, оскільки наявний стан речей ніколи повністю не задовольняє людину. «Світ не задовольняє людину, і людина своїм діянням вирішує змінити його» [2, 197]. Рішення ж змінити світ, про яке говорить В. І. Ленін, і є акт *свободного вибору* напряду, в якому буде здійснюватися предметне перетворення дійсності.

Іноді розуміють свободу, як «пізнану необхідність». Таке розуміння свободи, на наш погляд, є *неправильною інтерпретацією* думки Енгельса з цього питання. Ф. Енгельс писав у «Анти-Дюрінгу»: «Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, а в пізнанні цих законів і в *основаній на цьому знанні* можливості *примушувати закони природи діяти для певних цілей*... Отже, свобода волі означає не що інше, як здатність *приймати рішення* із знанням справи... Отже, свобода полягає в *основаному на пізнанні необхідностей* природи (Naturnotwendig-

keitén) пануванні над нами самими і над зовнішньою природою; вона через це є необхідним продуктом історичного розвитку» [1, 109—110].

Як видно з цих слів, Ф. Енгельс не ототожнює свободу з пізнанням (відображенням) об'єктивної необхідності. Він лише вказує, що таке пізнання (відображення) є необхідна *передумова свободи*. Сама ж свобода є «можливість примушувати закони природи діяти для певних цілей», «здатність приймати рішення», «панування над нами самими і над зовнішньою природою», що лише ґрунтується на пізнанні, але не тотожна цьому обґрунтуванню.

Краткое содержание

Познание выступает не только как отражение, но и как идеальное «освоение» («очеловечение») окружающего мира. В этом последнем отношении познание выполняет «гуманистическую» функцию. С точки зрения гуманистической функции познания категории истины и заблуждения приобретают несколько иной (чем в плане отражения) смысл. Здесь утрачивается их взаимная исключительность, и на первый план выступает диалектическое взаимопроникновение этих категорий, особенно подчеркивавшееся Ф. Энгельсом в «Анти-Дюринге». Существенную роль в этом диалектическом взаимопроникновении истины и заблуждения играет практика. В этом же плане выступает особенно четко и взаимосвязь познания со свободой (ибо познание и свобода являются существеннейшими моментами практики, понимаемой как способ бытия человека).

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 20.
2. В. І. Ленін. Твори. Т. 38.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІАЛЕКТИКИ ЦІЛІ ТА ЗАСОБІВ

Цільове відношення як вираз суперечності між суб'єктом і об'єктом розвивається та розв'язується через більш вузьку й конкретну суперечність між ціллю та засобами. Ціль та засоби перебувають у нерозривному зв'язку, взаємно передбачають та обумовлюють і водночас заперечують одне одного, тобто становлять діалектичну єдність протилежностей. Як і будь-які діалектичні протилежності, цілі та засоби за певних умов міняються місцями, перетворюються одне в одного: те, що в одному відношенні є ціллю, в іншому служить засобом і навпаки. Засіб, необхідний для реалізації цілі, сам стає найближчою ціллю. І навпаки, усяка реалізована ціль стає засобом постановки та реалізації нових, більш високих цілей.

З великої, багатосторонньої проблеми цілі та засобів ми розглянемо лише один аспект — вияв діалектики цілі та засобів у співвідношенні кінцевої і проміжних, загальної і часткових, головної і неголовних, абстрактних і конкретних цілей, а також співвідношення моральних цінностей цілі та засобів. Наукове розуміння цих проблем покладено в основу стратегії і тактики марксистсько-ленінських партій.

Кінцева ціль відображає корінну потребу суб'єкта і в ідеальній формі містить результат, яким завершується більш-менш самостійний період діяльності людини становить часто історичну епоху. Кінцева ціль не може бути досягнута відразу, бо для її реалізації немає в наявності готових засобів. Перед суб'єктом постають завдання створити ці засоби. Виконання цих завдань стає *проміжними цілями* на шляху до кінцевої. Ці цілі можуть висувати дрібніші завдання, виконання яких стає найближчими цілями. Найближчими стають ці цілі, для реалізації яких є готові засоби. Реалізація найближчих і проміжних цілей є засобом для досягнення кінцевої. У свою чергу реалізована кінцева ціль стає засобом для постановки та реалізації більш високих і складних цілей.

Реалізація певних цілей означає задоволення певних потреб, але всяке задоволення потреби породжує нову, більш високу, що веде до постановки складніших цілей. З другого боку, виконання певної цілі означає створення нових предметів та явищ в об'єк-

тивний дійсності, які несуть в собі нові, більш складні та широкі можливості. Всяка виконана ціль стає, таким чином, основою для постановки та реалізації більш високої цілі. В цьому нескінченному ускладненні цілі та засобів виявляється нескінченний прогрес розвитку суспільства.

Кінцева мета пролетаріату та головні засоби її досягнення були сформульовані К. Марксом і Ф. Енгельсом та знайшли своє оформлення у відповідних документах. У Статуті І Інтернаціоналу було записано: «Економічне звільнення робітничого класу є... велика мета, якій усякий політичний рух повинен бути підкорений як засіб» [1, 11]. Капіталісти та поміщики використовують своє політичне панування для увічнення капіталістичних виробничих відносин і свого економічного панування. «Завоювання політичної влади стало тому великим обов'язком робітничого класу»,—вказувалось в Установчому маніфесті Міжнародного товариства робітників [1, 12]. Головним засобом досягнення пролетаріатом своєї кінцевої цілі є встановлення диктатури пролетаріату. «Необхідну умову цієї соціальної революції становить диктатура пролетаріату, тобто завоювання пролетаріатом такої політичної влади, яка дасть йому змогу придушити усякий опір експлуататорів»,—говорилось у першій Програмі РСДРП [5, 39].

Диктатура пролетаріату є, таким чином, засобом побудови соціалізму і проміжною ціллю на шляху до кінцевої. Для пролетарів капіталістичних країн завоювання влади є кінцевою стратегічною ціллю їх класової боротьби.

Марксистсько-ленінські партії підкоряють кінцевій цілі всі інші цілі і завдання. Боротьбу за економічні, політичні, соціальні реформи в рамках капіталістичного ладу комуністи розглядають як підпорядковану частину боротьби за соціалізм. «У цьому — корінна відмінність марксистсько-ленінських партій від реформістів, які визнають реформи в рамках капіталістичного ладу як кінцеву мету і відкидають необхідність соціалістичної революції»,—говориться в Заяві Наради представників комуністичних і робітничих партій [4, 39].

Соціальним корінням заперечення кінцевої цілі комуністичного руху реформістами є ігнорування корінних інтересів пролетаріату, намагання «сполучити» класову боротьбу пролетаріату з збереженням капіталістичних порядків. Саме це привело ревізіоніста Є. Бернштейна до заперечення кінцевої цілі і оспівування реформістської боротьби за дріб'язкові повсякденні цілі. «Якщо він (клас.— О. Я.),—писав Бернштейн,—тільки енергійно переслідує найближчі цілі, то зовсім другорядне питання, чи ставить він собі певну кінцеву мету» [7, 329—330]. При цьому він намагався довести, нібито сам Маркс відкидав всілякі кінцеві цілі та ідеали, посиляючись на його відомий вислів у «Громадянській війні у Франції» про те, що робітничому класу не потрібно здійснювати ідеали. Насправді ж цим зауваженням К. Маркс лише

підкреслював єдність кінцевої цілі пролетаріату з історичною необхідністю, підкреслював неминучість переходу від капіталізму до комунізму, якої саме і не визнавав Бернштейн.

Не розуміючи необхідності переходу від капіталізму до соціалізму, Е. Бернштейн, російські економісти, а слідом за ними й сучасні ревізіоністи визнання кінцевої цілі прирівнюють до утопії. Критерій реальності цілей вони вбачають в їх здійсненості в сучасний момент. Але в такому разі утопією є не лише кінцева, але й усі ті цілі партії, для здійснення яких немає готових засобів. Тобто утопією виявляється усяка більш-менш істотна суспільна ціль, бо вона неминуче виходить за межі наявної ситуації, передбачає майбутнє, яке ще належить створити. При такому розумінні реальності цілей, за дотепним зауваженням Г. В. Плеханова, утопістом стає кожний громадський діяч, який ставить будь-яку іншу ціль, за винятком цілі бути безтурботним щодо будь-яких цілей. «Вони зупиняються на півдорозі і визнають «реальним» той соціалізм..., який у своїх «реформаторських» прагненнях не осмілюється йти далі «штопання дірок» [7, 623].

У свесему запереченні реальності кінцевої цілі пролетаріату ревізіоністи намагались використати вислів К. Маркса про те, що людство ставить перед собою лише такі завдання, які воно може розв'язати, тому що засоби їх розв'язання вже існують або перебувають у процесі виникнення. Ревізіоністи міркують так: оскільки не весь робітничий клас («людство») сприйняв комуністичні цілі, значить засобів реалізації цих цілей ще немає і, отже, вони нереальні.

Гносеологічним корінням таких міркувань є нерозуміння діалектики кінцевої та проміжних цілей, метафізичне протиставлення цілі засобам, сучасного майбутньому. Для них засоби реалізації цілі або існують, або не існують, а те, що вони можуть перебувати в процесі становлення, що вони можуть поступово створюватись свідомою цілеспрямованою діяльністю людей — цього метафізики не розуміють.

Марксисты-ленінці ведуть непримиренну боротьбу також проти лівого авантюризму, який відкидає необхідність боротьби за найближчі, проміжні цілі і вважає всяку боротьбу за демократичні реформи, що здійснюються в рамках капіталізму, опортунізмом і парламентським кретинізмом.

Соціальним корінням заперечення найближчих і проміжних цілей є відрив від трудящих мас, ігнорування їх безпосередніх життєвих інтересів. Цілі підвищення матеріального і культурного добробуту трудящих, поліпшення їх соціально-політичного становища, якщо лише вони не суперечать кінцевій меті, є глибоко гуманістичними, і вони є гідними самі по собі.

Але справа не лише в цьому. Боротьба за ці цілі сприяє створенню широкого антимонополістичного фронту, який стає осно-

вою для дальшої боротьби за перемогу соціалістичної революції. Інакше говорячи, боротьба за ці цілі є засобом досягнення кінцевої. Кінцева ціль визначається загальною історичною необхідністю, загальними умовами боротьби пролетаріату; найближчі, проміжні цілі — конкретно-історичними умовами, в яких бореться пролетаріат тієї чи іншої країни. У марксизмі, який являє собою духовну зброю революційного перетворення світу, головний наголос робиться на втілення ідеалів у дійсність. Тому марксистські партії завжди зосереджують свою увагу на науковому визначенні засобів, що ведуть до реалізації цілі, тобто на розробці найближчих і проміжних цілей, що впливають з конкретно-історичних умов.

Гносеологічним корінням відкидання найближчих цілей є метафізичний відрив і протиставлення кінцевої мети цілям найближчим та проміжним, тобто відрив від засобів, протиставлення загального характеру епохи конкретно-історичним умовам в окремих країнах та ігнорування цих умов.

Комуністична партія Радянського Союзу на всіх етапах своєї діяльності творчо керувалась діалектикою кінцевої і проміжних цілей, що знайшло своє яскраве втілення в її програмах. Боротьба робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії проходить три історичних етапи: повалення панування експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату, побудова соціалізму, створення комуністичного суспільства. Відповідно до цього КПРС прийняла три програми, кожна з яких намічала кінцеву ціль для відповідного етапу та вказувала на засоби її досягнення. Виконання цілей, намічених попередньою програмою, ставало засобом досягнення цілей наступної.

Так, виконання кінцевої цілі, що її намітила перша Програма РСДРП, — повалення буржуазного панування і встановлення диктатури пролетаріату — стало засобом виконання другої Програми, яка ставила за мету побудову соціалізму. В Радянському Союзі диктатура пролетаріату відіграла всесвітньо-історичну роль як головний засіб побудови соціалізму. Разом з втіленням у дійсність великої мети — повної й остаточної перемоги соціалізму — цей засіб перестає бути необхідним. Засіб самозаперечує себе тим, що приводить до реалізації цілі, якій він служить. Тому в новій Програмі КПРС сформульовано положення про те, що «диктатура пролетаріату виконала свою історичну місію і з точки зору завдань внутрішнього розвитку перестала бути необхідною в СРСР» [3, 88]. Отже, реалізована проміжна ціль не включається як складова частина в кінцевий результат.

Дещо інакше виявляє себе *діалектика загальної й окремих, часткових цілей*. Загальна ціль виражає майбутній результат діяльності повністю; окремі, часткові цілі — складові частини цього результату. Співвідношення цих цілей підлягає законам співвідношення загального й окремого та частини і цілого. Загальна

ціль реалізується лише через реалізацію окремих, часткових цілей. І, навпаки, реалізація всіх окремих цілей веде до реалізації загальної. Тут реалізація окремих цілей служить і засобом, і власне ціллю.

Так, досягнення загальної кінцевої цілі комуністичного руху передбачає реалізацію цілей боротьби за демократію, національну незалежність і збереження миру. Реалізація цих цілей є засобом досягнення кінцевої. Разом з тим, реалізація цих цілей включається складовою частиною в загальну кінцеву ціль комуністичного руху, тому що побудова комунізму знаменує досягнення найширшої і найбільш повної демократії, справжньої національної незалежності та вічного миру на землі. «Боротьба за демократію — складова частина боротьби за соціалізм» [3, 33].

Оскільки загальна ціль реалізується через окремі, то практичні зусилля суб'єкта повинні бути спрямовані на реалізацію саме цих цілей. Без одиничного не може бути загального, без складових частин — цілого.

Загальна економічна мета п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр., яку визначив XXIII з'їзд КПРС, полягає в тому, щоб на основі всебічного використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробництва, підвищення його ефективності і продуктивності праці забезпечити далі зростання промисловості, високі сталі темпи розвитку сільського господарства і завдяки цьому добитися істотного піднесення рівня життя народу, повнішого задоволення матеріальних і культурних потреб всіх радянських людей. Для реалізації цієї мети необхідно розв'язати ряд завдань в галузі промисловості, сільського господарства, транспорту і зв'язку, капітального будівництва, зовнішніх економічних зв'язків та в піднесенні матеріального і культурного рівня життя радянського народу. Ці завдання виступають як окремі цілі, реалізація яких приведе до виконання загальної. У свою чергу ці цілі реалізуються через здійснення більш часткових конкретних завдань, що стоять перед окремими галузями народного господарства, підприємствами, кожним трудящим.

Важливо вміти виділити з сукупності цілей *основні*. Це такі цілі, реалізація яких становить реальну основу для досягнення інших. Основні цілі, за виразом В. І. Леніна, являють собою ту основну ланку, ухопившись за яку, можна витягнути весь ланцюг, тобто реалізувати всі інші цілі. Так, серед багатьох завдань комуністичного будівництва партія виділяє головне економічне завдання — створення матеріально-технічної бази комунізму. Розв'язання цього завдання стане реальною основою реалізації всіх інших цілей.

Не слід ототожнювати головні, основні цілі з *істотними*, а неголовні — з *неістотними* цілями. Істотні цілі відображають життєво важливі, корінні, а неістотні — другорядні інтереси суб'єк-

та. Головні цілі завжди є й істотними. Проте це не значить, що неголовні цілі завжди є неістотними. Програма КПРС поряд з головною метою намітила ряд інших завдань, які всі мають істотний характер і відповідають корінним, життєво важливим інтересам радянського народу.

Неістотні цілі можуть вступати в суперечність з істотними, що є відображенням у свідомості суперечності між корінними й безпосередніми потребами. У такому разі неістотні цілі заважають реалізації істотних, породжують зайву боротьбу мотивів у свідомості суб'єкта. Зрозуміло, наскільки важливе вміння людини, партії, класу усвідомити життєво важливі, корінні потреби і ставити у відповідності з ними цілі. Проте сказане не означає, що неістотні, другорядні цілі завжди спричиняють шкоду і тому непотрібні. Якщо тільки вони не суперечать істотним цілям, то їх постановка та реалізація збагачує життя людини, робить його яскравішим, повнішим, цікавішим.

Від ступеня розвитку й поглиблення пізнання, що в свою чергу визначається розвитком практики, залежить перетворення *абстрактної цілі у конкретну*. Абстрактною називається ціль, яка не має яскраво вираженої практичної спрямованості, уявляється в загальних неконкретизованих рисах і, найголовніше, засоби реалізації якої суб'єкт або зовсім не уявляє, або уявляє нечітко. Конкретна ціль — це така, зміст і засоби реалізації якої суб'єкт уявляє чітко, а тому вона й служить безпосереднім спонукальним мотивом до діяльності, має яскраво виражену практичну спрямованість.

Суб'єктивно абстрактна ціль уявляється людині як абстрактна можливість, яка має малий ступінь імовірності й умови для реалізації якої відсутні. Проте це не значить, що абстрактні цілі обов'язково базуються на об'єктивно абстрактних можливостях. Найконкретніші реальні можливості можуть бути приховані від людини і зумовлювати тим самим абстрактну постановку цілей. Тут питання впирається в пізнання. Чим краще суб'єкт знає можливості, що відповідають його потребам, та шляхи їх перетворення на дійсність, тим конкретніше він ставить цілі.

Блискучий приклад діалектики абстрактної і конкретної цілей являє собою розвиток теорії наукового комунізму. Від туманної нездійсненої мрії соціалістів-утопістів до конкретного розгорнутого визначення комунізму, детальних практичних засобів та строків його досягнення в Програмі КПРС — такий шлях конкретизації кінцевої цілі комуністичного руху.

Між ціллю та засобами може виникати зовнішня протилежність. Це трапляється тоді, коли суб'єкт невірно визначає засоби і вони не відповідають цілі, не створюють з нею діалектичної єдності. Розв'язання цієї суперечності веде не до розвитку цільового відношення, не до діалектичного «зняття», а до знищення однієї з протилежностей: засоби, які не відповідають цілі,

«знищують» її, не дають їй можливості реалізуватись. Діалектико-матеріалістичне розуміння цього моменту підводить до розв'язання «вічної» етичної проблеми про *співвідношення моральних цінностей цілі та засобів*. Ця проблема формулюється таким чином: чи можна застосовувати для досягнення високоморальної цілі неморальні засоби, чи можна морально виправдовувати застосування аморальних засобів в ім'я моральної цілі.

Марксизм розв'язав цю проблему в теорії і на практиці. Перш за все, ціль та засоби, які перебувають у діалектичній єдності, не можуть бути морально чужими одне одному. Не можна до моральної оцінки засобів підходити абстрактно, без врахування цілі, досягненню якої вони служать. Моральність засобів визначається моральністю цілі. Абстрактно говорячи, насильство над людьми є аморальним. Але насильство в ім'я благородної мети позбавлення більшості людства від насильства з боку жменьки експлуататорів є високоморальною і необхідною справою. Буржуазні ідеологи звинувачують комуністів в аморалізмі на тій підставі, що комуністи визнають необхідність насильственного повалення панування експлуататорів, якщо ті чинять опір; вважають необхідним встановлення диктатури пролетаріату, виправдовують національно-визвольні війни. При цьому вони замовчують той факт, що комуністи не є принциповими прихильниками насильства, що вони застосовують насильство лише у відповідь на насильство над мільйонними масами з боку експлуататорів та контрреволюціонерів.

Таким чином, ми бачимо, що «погані» з точки зору абстрактної моралі засоби виявляються цілком хорошими, якщо ми оцінюємо їх з точки зору конкретної моральної цілі, якій вони служать. І навпаки, хороші в абстрактному розумінні засоби стають аморальними, якщо вони застосовуються для досягнення аморальних цілей. Наприклад, благодійництво буржуазії у відношенні до аристократичної верхівки робітничого класу є аморальним, тому що воно здійснюється з метою розбещення свідомості робітничого класу.

Сказане не означає, що «ціль виправдовує засоби», як це твердили єзуїти, що будь-який засіб стає моральним, якщо він застосовується для досягнення моральної цілі. Навпаки, висока моральна цінність цілі вимагає застосування таких же моральних засобів. Засоби, які можуть бути «моральними» і «неморальними» в залежності від цілі, якій вони служать, мають лише формальну схожість, відрізняючись докорінно по суті. Так, насильство, яке застосовується революціонерами, докорінно відрізняється від насильства контрреволюціонерів. Це насильство над незначною паразитичною меншістю в ім'я інтересів переважної більшості людства. Висока моральність революціонерів не дозволяє їм виявляти безглуздої жорстокості і глузувань у відношенні до свого ворога, як це роблять контрреволюціонери.

Засоби можуть бути морально чужими поставленій цілі. Тоді ціль та засоби виступають як зовнішні протилежності, й у такому разі одна з них—засоби—знищує іншу—ціль. У моральному плані це означає, що, якщо аморальні засоби технічно нібито й приводять до поставленої мети, то по суті вони позбавляють її попередньої моральної цінності. Марксисти не можуть визнавати допустимість аморальних засобів, тому що застосування їх веде до морального розкладу трудящих та спотворення їх моральної цілі.

Марксистська критика ревізіоністського відмовлення від кінцевих цілей в ім'я одержання хвилинних матеріальних успіхів включає і моральну критику за безпринципність у виборі засобів, яка може призвести до розбещення політичної й моральної свідомості робітників. У відповідь на положення в Програмі Північного Союзу РСДРП про те, що він буде всіляко сприяти поліпшенню становища робітників, В. І. Ленін писав: ««Всіляко» ми не можемо і не будемо сприяти поліпшенню становища робітників при існуючих умовах... ми боремось тільки за таке поліпшення становища робітників, яке *підвищує* їх здатність вести класову боротьбу, тобто при якому поліпшенні умов *не поєднується* з розбещенням політичної свідомості, з опікою поліції, з прикріпленням до місця, з поневоленням «благодійників», з приниженням людської гідності і ін., і ін... Ми теж боремось за реформи, але саме не «всіляко», а *тільки* по-соціал-демократичному, тільки по-революційному боремось за реформи» [2, 141].

Партія рішуче засудила антиленінські методи державного і партійного керівництва, зловживання владою в часи культу особи як несумісні з благородним комуністичним ідеалом і як такі, що применшують його моральну велич і деморалізують будівників комунізму. Шкурництво, кар'єризм, нечесність, ущемлення матеріальних і духовних інтересів та гідності радянських людей, оковамилювання, приписки, прагнення одержати перевагу за рахунок інших несумісні з благородною метою побудови комунізму. На відміну від капіталістичного суспільства, де головними засобами досягнення цілей є нещадна експлуатація, нечесність, інтриги, хижацька конкуренція, найголовнішими засобами досягнення цілей в нашому суспільстві є соціалістичне змагання, дружба і товариська взаємодопомога, щедрий обмін досвідом.

У межах моральної єдності цілі та засобів останні мають відносну самостійність, тобто одні можуть відповідати високим моральним вимогам більше, інші — менше. Тому комуністична мораль вимагає в кожному конкретному випадку з усіх можливих засобів обирати найбільш високоморальні. Так, хоч насильство є морально виправданим у боротьбі з ворогами народу, комуністи намагаються уникнути його всюди там, де це можливо, та проводити його найбільш гуманними методами. Відомі марксистсько-

ленінські положення про бажаність мирного шляху розвитку соціалістичної революції. Досягнення високоморальної цілі комунізму можливе за допомогою таких же високоморальних засобів.

Краткое содержание

В статье рассматривается диалектика цели и средств в плане соотношения различных типов целей — конечной и промежуточных, общей и частных, основной и неосновных, существенных и несущественных. Цель и средства как диалектические противоположности взаимно пронизывают, предполагают, а также взаимно отрицают друг друга. В определенных условиях они меняются местами, переходя друг в друга. Так, создание средств достижения конечной цели становится ближайшей целью, реализованная конечная цель становится средством для постановки и реализации более высоких целей. Исследуется диалектика превращения абстрактной цели в конкретную, а также соотношение нравственной ценности цели и средств. Все проблемы исследуются на основе анализа теоретической и практической деятельности КПСС и международного коммунистического движения.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 16.
2. В. І. Ленін. Твори. Т. 6.
3. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Держполітвидав УРСР, 1961.
4. Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій. К., Держполітвидав УРСР, 1960.
5. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Ч. 1. К., Держполітвидав УРСР, 1954.
6. Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения. Т. II. М., Госполитиздат, 1956.
7. Э. Бернштейн. Исторический материализм. Изд. 2. СПб., Изд-во т-ва «Знание», 1901.

ГНОСЕОЛОГІЧНА ФУНКЦІЯ ПРИНЦИПІВ, ЗАКОНІВ ТА КАТЕГОРІЙ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ В КОНКРЕТНО-СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Під методологією розуміють вчення про методи, їх можливості та застосування, розробку принципово нових та використання наявних методів у різних сферах людської діяльності. Кожна наука, кожна ділянка людської діяльності має свої методи освоєння дійсності.

Метод—це спосіб, прийом для досягнення певної мети, засіб, знаряддя конкретної дії, «форма практичного і теоретичного освоєння дійсності, що впливає із закономірностей руху об'єкта, який вивчається; система регулятивних принципів, перетворюючої, практичної чи пізнавальної, теоретичної діяльності» [7, 409].

Під методом можна розуміти як певні *матеріальні* засоби (спектральний аналіз, метод дугової зварки Платона, рентгенівський метод, метод штампування деталей тощо), так і логічні засоби (аналіз, синтез, абстрагування і т. п.).

У процесі дослідження найчастіше використовуються кілька методів, оскільки на різних його етапах необхідні різні методи, різний підхід до вивчення даного об'єкта. Тому весь комплекс засобів, принципів і методів, за допомогою яких виконується дана робота, називається *методикою*. Так, у процесі конкретно-соціального дослідження одні методи (анкетування, включене спостереження і т. д.) дають можливість зібрати необхідний фактичний матеріал, інші допомагають опрацювати його статистично (статистичні методи), треті — зробити певні висновки (теоретичні методи), а все коло методів, застосованих у дослідженні, становить методiku.

Кожна сфера людської діяльності має свої регулятивні специфічні принципи, свої методи, свою методiku. Можливості та межі застосування методів, принципи та закономірності підходу до вивчення явищ, способи та засоби їх пізнання та перетворення, структурна основа пізнання тощо знаходять своє відображення у вченні про методи, чи *методології*. Можна говорити про методологію окремих конкретних наук і навіть їх розділів (наприклад, існує методологія вивчення продуктивності праці, методологія естетики, історичної науки і т. п.). Однак можливості

методології в цьому випадку обмежуються особливостями і властивостями об'єктів, які вивчає дана сфера знання, тому методологія дійсна лише в межах цієї науки. Все це обмежує спеціальну наукову методологію і сфери її застосування.

Аналіз процесу пізнання показує, що поряд з застосуванням численних специфічних методів пізнання дійсності вони, поряд з відмінностями, мають дещо загальне, спільне між собою, що повторюється в дослідженнях, виступає як щось стійке, постійне, закономірне в процесі пізнання. Вивчення таких загальних закономірностей процесу пізнання дає можливість *свідомого, цілеспрямованого* використання їх як регулятивних принципів самої пізнавальної діяльності.

Відомо, що всякі, доведені ходом суспільно-історичної практики положення, принцип, закон чи теорія можуть виступати як засіб пізнання, тобто як метод, тому що вже пізнане є основою, спираючись на яку, виникає перехід від незнання до знання. Ці закони і принципи використовуються в дальшому процесі пізнання, оскільки вони показують напрям пізнання і підказують досліднику, що і як потрібно враховувати в процесі його реалізації. Особливо великого значення в цьому відношенні набуває теорія, тому що вона найглибше закріплює та відображає результати практично-пізнавальної діяльності. «Історія пізнання доводить, що науки все більше й більше стають методами» [6, 439]. Вона дає можливість, спираючись на набутий досвід та знання, пізнавати нові явища і процеси. Крім того, всяка наукова теорія має свою систему понять, принципів, категорій, законів, які в логічній формі відображають результати пізнання. У зв'язку з тим, що істинність та об'єктивний аналог законів та категорій встановлюється в певній системі знання, яке відображає певну об'єктивну систему відношень, що вивчаються, вони можуть і повинні використовуватись і для пізнання нових об'єктів. Звичайно, що роль теорії як наукового методу буде можливою лише в тому разі, коли вона сама є науковою, тобто відображає об'єктивну логіку дійсності.

У процесі пізнання, застосування та використання певних методів сприяє отриманню певних результатів, які, в свою чергу, можуть виступати знаряддями дальшого процесу пізнання і т. д. «У реальному процесі пізнання постійно долається грань між його засобами та результатами, між теорією та методом. Метод перебуває в нерозривній єдності з теорією: всяка система об'єктивного знання може стати методом. По суті, метод — це сама підтверджена практикою теорія, звернена до практики ж дослідження» [7, 410].

Тому кожна наукова теорія може бути методом, коли вона використовується як знаряддя пізнання, а науковий метод, отже, може не тільки знаходити свій вираз у теорії, а бути нею сам.

Можливості застосування теорії як методу тим ширші, чим

вищий ступінь її загальності, тобто чим ширша за своїм змістом теорія, тим більше коло явищ, для пізнання яких вона виступає як метод. Такою гранично широкою теорією є марксистська філософія—діалектичний та історичний матеріалізм — марксистська діалектика як наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та людського мислення.

Марксистську філософію можна розглядати під різними кутами зору. По-перше, розвиток світу відбувається за законами діалектики, тому її закони — це закони самої дійсності.

По-друге, діалектичний та історичний матеріалізм виступають як *наукова теорія*, що відображає найбільш загальні закони буття. По-третє, марксистська філософія, якщо її розглядати під кутом зору застосування її принципів, законів та категорій для процесу пізнання, виступає як знаряддя, *метод пізнання*. Тому метод залежить від теорії, а теорія від методу.

По-четверте, діалектичний та історичний матеріалізм як вчення про пізнання, його загальні закони, структурні елементи та методи виступає як *загальна методологія*.

Звичайно, діалектичний та історичний матеріалізм не тотожні. За своїм змістом та предметом у рамках філософського матеріалізму вони відносно самостійні. Діалектичний матеріалізм вивчає найбільш загальні закони природи, суспільства, мислення. Його закони, категорії та принципи мають універсальний характер, завдяки чому він виступає як загальна методологія. Діалектичний метод проявляється специфічно при пізнанні різних явищ природи та суспільства, відповідно до властивостей об'єктів.

У той же час суспільство — це специфічна форма руху матерії, що розвивається не тільки за законами діалектики, але й за своїми власними законами, які теж мають важливе методологічне значення, хоч їх, звичайно, не можна зрозуміти без законів діалектики.

Ці загальні специфічні закони суспільства, які вивчає історичний матеріалізм, також мають велике пізнавальне значення для суспільних наук. Тому при пізнанні суспільних явищ великого значення набуває не тільки діалектичний, але й історичний матеріалізм, його закони та категорії. До речі, гносеологічна функція принципів, законів та категорій історичного матеріалізму розробляється дуже мало, хоч необхідність розробки загальної методології суспільних наук, які є науковою основою керівництва суспільством, теж дуже велика.

Чим пояснюється ця потреба? Відомо, що діалектичний матеріалізм вивчає найбільш загальні закони дійсності — природи, суспільства, мислення, які також мають і свої специфічні закономірності розвитку. Наприклад, суспільство розвивається не тільки за загальними законами діалектики, але й за своїми, лише йому притаманними, специфічно соціальними законами. Се-

ред них є більш загальні і менш загальні, але вони не співпадають з законами матеріалістичної діалектики. Різні суспільні науки вивчають різні сторони суспільства. Однак саме воно — цілісний, єдиний організм, тому існує реальна необхідність його вивчення з точки зору взаємодії, взаємозв'язку його різноманітних сторін як цілісної структури та законів її розвитку.

Цю функцію виконує історичний матеріалізм — єдино наукова соціологія марксизму. У цьому відношенні він виступає як відносно самостійна наука, як загальносоціологічна теорія, як методологія і гносеологія суспільних наук.

При вивченні суспільних явищ, наприклад, у процесі конкретно-соціальних досліджень методологічну роль можуть відігравати різні сторони марксистської соціологічної теорії, яка, в залежності від обставин, виступає як теорія, метод чи методологія.

Історичний матеріалізм як наука про найзагальніші закони та рушійні сили розвитку суспільства виступає як *теорія* загальноісторичного процесу, як марксистська соціологія.

Історичний матеріалізм, використаний як засіб пізнання нового, застосування його принципів, законів та категорій для розкриття і пояснення явищ суспільства, виступає як *метод пізнання*.

А як вчення про пізнання суспільних явищ, структурні елементи, принципи та закони пізнання історичний матеріалізм виступає в ролі *методології*.

Розглянемо деякі моменти історичного матеріалізму як методології суспільних наук і конкретно-соціальних досліджень.

Теорія історичного матеріалізму виступає як методологія у відношенні не тільки до всіх суспільних наук у цілому, але й у відношенні до фундаментальних, широких спеціальних наукових досліджень і окремих суспільних наук взагалі.

В історичному матеріалізмі як методології можна виділити три сторони, які мають важливе методологічне значення для конкретно-соціальних досліджень — принципи, закони та категорії.

Під принципом розуміють основне, вихідне положення чи систему положень, які відображають найбільш характерні і суттєві сторони наукової теорії (наприклад, принцип партійності, принцип матеріальності світу і т. п.).

Істинність, загальність та необхідність принципів встановлюється в процесі суспільно-історичної практики, тому у відношенні до спеціальних окремих досліджень вони виступають як спрямовуючі і керівні, є певними критеріями, методологічними засобами пізнання процесів та явищ матеріального світу. Принцип є результатом вивчення всього кола явищ, на основі узагальнення яких він сам виводиться, а потім і застосовується як метод, коли істинність його встановлена і доведена. Тому для дальшого про-

цесу пізнання явищ тієї області, на основі вивчення якої даний принцип було встановлено, він ніби екстраполюється, виступає як засіб пізнання. Отже, принцип—не апріорна конструкція, яка нав'язується дійсності (хоч можуть бути і такі випадки), а фундаментальне, центральне положення, поняття, яке узагальнило результати практики і тому виступає як певна норма в процесі пізнання.

Принцип — квінтесенція наукової теорії, і для доведення істинності принципу потрібно розгорнути всю систему законів та категорій науки, з якими він безпосередньо зв'язаний і тому часто нагадує їх (наприклад, принцип відображення і теорія відображення, принцип розвитку і теорія розвитку і т. д.).

Принципи історичного матеріалізму, перевірені й апробовані в результаті суспільної практики та розвитком природознавства і суспільствознавства, мають надзвичайно велике методологічне значення для пізнання нових процесів та явищ суспільної дійсності.

Ці принципи мають загальний характер і повинні використовуватись в науковій роботі, без цього вона буде безплідною. Оскільки ці принципи є загальними принципами марксистського філософського матеріалізму, вони специфічно проявляються відповідно до властивостей об'єкта, який вивчається. Так, один і той же принцип розвитку в природознавстві буде мати дещо інші форми, ніж у суспільстві (наприклад, принцип розвитку тваринного світу в теорії Дарвіна і принцип розвитку в марксистській теорії суспільного прогресу — різні речі, хоч в основному — саме принцип розвитку — вони співпадають).

Центральним принципом марксистської соціології є принцип матеріалізму в розумінні суспільства і людини, мотивів їх життя і діяльності та законів розвитку, який полягає у тому, що матеріальне виробництво обумовлює свідомість, соціальне, політичне і т. ін. життя суспільства [1, 6—7].

Другий важливий принцип марксистської соціології — принцип історизму, який полягає у тому, що кожне соціальне явище необхідно розглядати в його розвитку, враховуючи конкретні історичні умови, які породили його [2, 3], розглядати об'єкт в процесі його постійної зміни в просторі і часі. У соціальних дослідженнях цей принцип дуже важливий, оскільки він дає можливість прослідкувати за динамікою об'єкта, факторами, що впливають на цей процес на кожному етапі і т. д. Цей принцип також означає, що при вивченні та оцінці конкретного явища потрібно виходити з врахування реальних відносин, конкретно-історичного аналізу його причин, а не розглядати його під кутом зору ранніх чи більш пізніх критеріїв (архаїзація чи модернізація). Так, вивчаючи методами конкретно-соціальних досліджень рух ударників та бригад комуністичної праці, ми не можемо шукати щось подібне і характерне для робітничого класу царської Росії чи

сучасних капіталістичних країн Заходу, використовувати це поняття для характеристики неосоціалістичної форми свідомості робітничого класу. Це поняття відображає історично-конкретний рівень свідомості народних мас соціалістичної суспільно-економічної формації і має сенс та значення лише у відношенні до неї.

Важливим принципом марксистської соціології є принцип всебічності пізнання, конкретності його, розкриття суттєвих і необхідних зв'язків та відношень, розкриття змісту пізнаваного об'єкта.

Принцип актуальності досліджень полягає в тому, щоб вони підпорядковувались так чи інакше потребам суспільства, були суттєвими з точки зору суспільних інтересів, соціально вагомими. Відносно суспільних наук і конкретно-соціальних досліджень цей принцип означає, що основним їх напрямком є вивчення та узагальнення практики комуністичного будівництва [5, 417].

Треба згадати про методологічне значення принципу причинності, сутність якого полягає в необхідності розкриття факторів, які мають вирішальне значення для даного явища, є його причиною.

Можна відзначити також принцип єдності частини та цілого. Кожне конкретно-соціальне дослідження, як правило, вивчає лише частину сукупності. Тому висновки, зроблені на основі вивчення частини, потрібно дуже обережно поширювати на сукупність в цілому, особливо якщо вона за своїм розміром (обсягом) незначна відносно цілого. Але це не означає ігнорування вивчення окремого, одиничного, яке є завжди моментом загального і може дати багато для його пізнання.

Серед важливих принципів марксистської соціології особливе місце займає принцип партійності. Він полягає в тому, що всяка соціальна наука чи теорія виражає певні класові позиції людей, певний світогляд. В історичному матеріалізмі принципи наукової об'єктивності і партійності збігаються, оскільки він не тільки виражає інтереси пролетаріату, але й об'єктивно відображає закони суспільного розвитку, показує хід людської історії в логічній, очищеній від випадковостей формі. Цей принцип вимагає не лише бути об'єктивним, розглядати соціальні процеси та явища з класових пролетарських позицій, але й вести активну боротьбу проти буржуазного світогляду й буржуазної ідеології [5, 412—413].

Другою важливою складовою частиною марксистської методології є її закони, які не тільки характеризують певне коло явищ, але й служать методом пізнання нових. Є група законів, що діють в усіх суспільно-економічних формаціях. Це так звані загальносоціологічні закони (закон первинності суспільного буття у відношенні до суспільної свідомості, відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, про вирішальну роль

економічного базису відносно надбудови, про вирішальну роль народних мас в історії та ін.). Але є група законів, які діють лише в деяких формаціях (закон класової боротьби, соціальної революції).

Яке методологічне значення мають вони? У чому їх пізнавальне значення для конкретно-соціальних досліджень?

Відображаючи властиві предметам суттєві характеристики (зв'язки, відношення), закон має об'єктивний зміст, незалежний від суб'єкта. Останній у своїй діяльності не може їх не враховувати, бо інакше вона буде зведена нанівець, втратить сенс. Так, знаючи, що для підняття тіла потрібна точка опори, яка лежить поза ним, безглуздо шукати іншого вирішення цього питання: ще нікому не вдавалось підняти себе за вуха. Це закон природи, й обійти його неможливо; тому для людини, яка його пізнала, він виступає як засіб, метод діяльності, що обмежує сферу недоцільних зусиль і скеровує на єдино правильний шлях дії. Те ж саме можна сказати і про соціологічні закони. Якщо їх не враховувати в процесі пізнання, це неодмінно приведе до перекручення дійсності, до довільних, безплідних висновків у науці. Так, досліджуючи суспільну чи індивідуальну свідомість, ми не можемо не враховувати загальносоціологічного закону первинності суспільного буття у відношенні до суспільної свідомості, оскільки він констатує дійсний факт, об'єктивне становище речей. І враховуючи його дію, ми ставимось до нього не як до простого знання, а виходим з нього, використовуємо його як певне знаряддя пізнання, як засіб у формі знання, яке виступає основою нового пізнавального акту. Тому висновок про те, що ніби індивідуальна свідомість не пов'язана з суспільним буттям, середовищем, існуючими суспільними відносинами, буде помилковий. Закон суперечить цьому висновку, є критерієм одержання істинного знання, а, отже, і методом одержання повноцінного наукового результату. Якщо результати дослідження суперечать законам, можна впевнено говорити про його неповноцінність. На чому базується це твердження і чому можуть виникати сумніви щодо результатів дослідження швидше, ніж щодо законів?

Справа полягає в тому, що «закон є відображенням суттєвого», «спокійний зміст явища» [4, 141]. Він пізнається в результаті суспільної практики на основі аналізу та узагальнення величезної кількості фактів. Тому в законі потенційно ніби виражається сутність кожного окремого явища, хоч воно за своїми властивостями, зв'язками як чуттєво конкретне завжди багатше закону — логічно зафіксованої пізної сутності. Саме тому закони марксистської соціології, перевірені й підтверджені практикою, виступають не тільки засобами пізнання нового, але й критерієм оцінки одержаних результатів і показником наукової повноцінності роботи в цілому, в залежності від світогляду і методологічних позицій дослідника.

Категорії історичного матеріалізму — третій важливий елемент марксистської методології суспільних наук і конкретно-соціальних досліджень. Категорії — центральні поняття кожної науки, зміст яких показує ступінь проникнення в сутність явищ. Це дуже широкі загальні поняття науки, що відображають характерне і суттєве в явищах. Категорії доповнюють і конкретизують систему історичного матеріалізму, його закони та принципи, їх система охоплює собою всі найбільш суттєві сторони суспільства. Категорії мають об'єктивний зміст та, будучи логічною формою виразу дійсності, доповнюють одна одну, взаємопов'язані між собою відповідно до зв'язків об'єктів дійсності, сутність яких вони виражають. Тому в процесі пізнання ми не обов'язково повинні завжди звертатись до самої дійсності, а оперуємо категоріями як її логічним аналогом. Об'єктивний зміст категорій дає можливість використовувати їх як знаряддя пізнання нових явищ, тому що вони розкривають відношення досліджуваного об'єкта до основного питання соціології, вказують на основі теорії розвитку його рушійні сили та характер зміни, розкривають його діалектику.

Категорії як знання сутності виступають тим елементом знання, який є основою для дальшого розвитку пізнання й одержання нових знань. У цьому відношенні марксистська соціологія та її категорії виступають як основа *цілеспрямованої* діяльності, як певний дороговказ правильного шляху пізнання соціальних явищ. Серед таких важливих методологічних категорій можна назвати категорії «суспільно-економічна формація», «продуктивні сили», «виробничі відносини», «базис», «надбудова», «народ і особа», «виробництво» та ін. Їх об'єктивний зміст, загальний і необхідний характер тощо дозволяють використовувати їх як засоби пізнання соціальної дійсності. Наприклад, зміст категорії «клас» дозволяє, характеризуючи місце і значення особи чи групи людей у суспільстві, чітко визначити його на основі класових критеріїв. У результаті одержуємо нове знання про цих людей і категорія «клас» відіграє евристичну роль. Те ж саме можна сказати і про інші категорії.

На закінчення слід сказати, що існують певні групи категорій історичного матеріалізму, які для даної науки мають першорядне значення. Подібно до того, як не завжди принципи, закони та категорії марксистської методології проявляються повністю в кожному дослідженні, так і не всі категорії історичного матеріалізму мають однакове значення для кожної суспільної науки, що дає можливість детальнішої розробки проблем методології конкретних наук.

Відомо, що кожна категорія так чи інакше зв'язана з дійсністю, має певний об'єктивний аналог. Зміст її залежить від властивостей відображуваного нею об'єкта. Оскільки кожна суспільна наука має свій об'єкт, свій предмет, то, отже, вона по-

винна використовувати в основному категорії, які найкраще його характеризують, найбільше зв'язані з її предметом. Наприклад, для історії, яка найближче стоїть до історичного матеріалізму, великого значення набувають такі категорії, як «суспільство», «виробництво», «соціально-економічна формація», «клас», «класова боротьба», «державна», «народ», «особа», «прогрес», «продуктивні сили», «виробничі відносини» та інші; у праві такими категоріями є «державна», «політика», «закон», «особа», «суспільна та індивідуальна свідомість» та інші; в етиці—«ідеал», «культура», «загальнолюдське в моралі», «свідомість», «сім'я», «побут» та ін.; у науковому атеїзмі—«світогляд», «релігія», «людина», «істина», «надбудова», «заблудження» та ін.

Це зовсім не означає, що лише ці категорії мають методологічне значення. Ні, звичайно, інші категорії теж можуть застосовуватися і застосовуються в кожній науці, але першорядне місце в кожній з них мають не всі, тому визначити, знайти і дослідити, розглянути їх під кутом зору вимог даної науки з врахуванням її особливостей і предмета—завдання соціологів і представників суспільних наук.

Краткое содержание

В статье исследуются некоторые вопросы исторического материализма как общей методологии общественных наук и конкретно-социальных исследований, в частности, проблема теории как метода. Исторический материализм рассматривается с различных точек зрения—как теория исторического процесса, как метод и методология. Раскрываются основные принципы материалистической философии, их гносеологическое и методологическое значение для конкретно-социальных исследований, анализируется методологическое значение законов и категорий исторического материализма для общественных наук.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. Предисловие «К критике политической экономии».—К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 13.
2. В. И. Ленин. О государстве.—Сочинения. Изд. 4-е. Т. 29, стр. 436.
3. В. И. Ленин. Инессе Арманд.—Сочинения. Т. 35, стр. 200.
4. В. И. Ленин. Философские тетради.—Сочинения. Т. 38.
5. Материалы XXII съезда КПСС. М., Госполитиздат, 1961.
6. П. В. Коллинз. Диалектика как логика. К., Изд-во КГУ, 1961.
7. Философская энциклопедия. Т. 3.

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПРЕДМЕТА І ЙОГО ЧУТТЕВОГО ОБРАЗУ

У теорії пізнання діалектичного матеріалізму проблема чуттєвого образу займає одне з важливих місць, а його дослідження має велике теоретичне, практичне, а також методологічне значення, зокрема для кібернетики, біології, фізики та інших наук. Правильне вирішення питання про чуттєвий образ дає ключ до розуміння багатьох інших проблем гносеології, психології і фізіології.

Проблема чуттєвого образу (відчуття, сприйняття, уява) дуже широка. У даній статті досліджується одна з сторін цієї проблеми, а саме — відношення чуттєвого образу до свого джерела — предмета, яке характеризує їх адекватність за змістом.

Питання про відношення наших відчуттів і сприйняття до об'єктивної дійсності було предметом суперечок філософів ще в глибоку давнину. Але на справжню наукову основу ця проблема була поставлена лише з розвитком експериментального вивчення природи чуттєвого образу, з появою таких наук, як психологія і, особливо, фізіологія вищої нервової діяльності. Складність вирішення даного питання полягає, насамперед, у тому, що об'єктивний процес відображення світу у відчуттях і сприйняттях виявився дуже складним і суперечливим. Протягом довгого часу ніяк не вдавалось науково дослідити три вузли механізму відображення: 1) перетворення в периферичному закінченні аналізатора енергії фізико-хімічного подразнення в нервовий імпульс; 2) проведення нервового імпульсу по нервовому волокну від рецептора в кору головного мозку і 3) перетворення нервового імпульсу у відчуття, сприйняття, поняття і т. д., що відображують у суб'єктивній ідеальній формі об'єктивні матеріальні предмети та їх властивості. Не вирішивши цих питань, не можна було вирішити й питання про суть відчуття як суб'єктивного образу об'єктивного світу, тобто зрозуміти відчуття як діалектичну єдність об'єктивного і суб'єктивного.

У вирішенні цих питань велику роль відіграли кібернетика і біофізика, що дали багато прикладів перетворення одного виду енергії в інший і кодування інформації, які мають деякий елемент аналогії з трансформацією енергії зовнішнього подразнення в нервовий імпульс і передачі його по нервовому волокну.

Найскладнішим є те, що фізіологічні нервові імпульси, які передаються з рецепторів по нервових волокнах, не мають у собі ніякого ідеального образу об'єктивного предмета і не можуть бути елементом предметного зображення. Психічне відображення не може бути фізичною подобою. У мозку немає зворотних операцій, які відновлювали б модальність початкового впливу, наприклад, у нюховому центрі мозку не відновлюються ті хімічні реакції, які були в рецепторі [17, 28]. У чуттєвому образі людини даний зміст *джерела* зовнішнього світу, а не фізична природа нервового субстрату відображення. Але, незважаючи на це, фізіологічні нервові імпульси можуть передавати ізоморфно інформацію про різні властивості предмета, що впливає. Сучасні досягнення біофізики, біохімії показують, що по одиночному нервовому волокну може передаватися інформація не лише про силу, але й про характер подразника, що нервові імпульси можуть передавати «багатомірну» інформацію про зовнішнього агента [8]. Кожний рецепторний апарат посилає багатоманітно закодовану інформацію. Відображення в аналізаторі здійснюється завдяки тому, що якості предмета, що впливає, зводяться до певного розподілу нервових імпульсів, тобто різний ритм нервових імпульсів перетворюється в якісно специфічні ідеальні образи. Безумовно, це питання криє в собі загадки, які нашим ученим досі не вдалося розв'язати. Наприклад, досі нез'ясовано, як відбувається перекодування нервових імпульсів у той чи інший ідеальний образ; чи існує яка-небудь якісна відмінність (і яка саме) в трансляції слухового, смакового, зорового тощо подразнень по нервовому волокну та їх трансформації. Ці труднощі, отже, постають і при вирішенні гносеологічного аспекту — співвідношення образу і предмета.

Л. Фейербах, М. Г. Чернишевський, І. М. Сеченов, І. П. Павлов та інші вважали, що чуттєвий образ визначається природою тих предметів об'єктивного світу, що сприймаються, і біологічними властивостями аналізаторів. Цьому питанню багато уваги приділив В. І. Ленін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Він розробив теорію відображення, згідно з якою відчуття і сприйняття є суб'єктивні образи об'єктивного світу, а походження і зміст відчуттів визначаються природою тих предметів об'єктивного світу, відображенням яких вони є. В. І. Ленін вказує на те, що основний зміст наших відчуттів — об'єктивний і визначається, насамперед, тим, які зовнішні предмети, що впливають на людину.

Суб'єктивність відчуттів полягає в тому, що вони, будучи образами зовнішніх предметів, належать певному суб'єкту (людині) і недосяжні для безпосереднього сприйняття з боку іншої людини, а розкривають свій зміст лише їх власнику, тобто ці образи знаходяться в свідомості людини, а поза нею, незалежно від неї існувати не можуть. Звичайно говорять, що відчуття об'

ективне за змістом, але суб'єктивне за формою. Такий вираз правильний у межах вирішення першої сторони основного питання філософії, тобто воно вказує на те, що суб'єктивний момент вторинний у відношенні до об'єктивного, тому що відчуття людини не мають свого власного змісту, а одержують його із зовнішнього світу. У цьому проявляється незалежність об'єктивного змісту від свідомості. Але це не свідчить про те, що зміст відчуттів тотожний змісту відображуваного об'єкта. Поза людиною предмет існує в тілесній формі, а в образі він позбавлений тілесності й існує в ідеальній, суб'єктивній формі. Між змістом образу і відображенням ним предметом існує докорінна відмінність, яка виражається в тому, що образ предмета ніколи не може мати властивостей того предмета, який відображений у цьому образі. Ніхто не буде стверджувати, що електромагнітні коливання і відчуття кольору—одне і те ж. У пізнавальному аспекті зміст відчуття являє собою не об'єктивний зміст відображеного предмета, а єдність об'єктивного і суб'єктивного.

У вирішенні цього питання В. І. Ленін виступає і проти отождолення предмета й образу, і проти їх протиставлення. Перше властиве махізму, а друге — кантіанству. В. І. Ленін вказує на те, що чуттєвий образ предмета являє собою не самий предмет, але разом з тим і не символ, не знак предмета, а відображення предмета. У нашій голові предмет не існує у матеріальній формі, а лише в ідеальній. Але разом з тим образ — це не ідеальна річ, яка існує самостійно поруч з предметом, а це є образ предмета. Людина сприймає не образи, а матеріальні предмети в образах. Стверджувати, що сприймаються образи, значить іти в пізнанні не від речі до свідомості, а навпаки — від свідомості до речі. Але діалектичний матеріалізм, визнаючи відповідність образів предметів самим предметам, не визнає абсолютного їх співпадання, тотожності. Образ не співпадає повністю зі своїм предметом, тобто являє собою лише його відносно відображення, тому що образ не може відобразити всіх властивостей і зв'язків предмета. Предмет завжди багатший за образ. Але разом з тим образ не має ніякої іншої реальності, крім як бути суб'єктивним образом об'єктивного світу. «Наші відчуття, наша свідомість,— писав В. І. Ленін,— є лише образ зовнішнього світу, і зрозуміло само собою, що відображення не може існувати без відображуваного, але відображуване існує незалежно від відображуючого» [1, 55].

Таким чином, об'єктивний світ є єдиним джерелом наших знань, тому що тільки в результаті впливу зовнішніх реальних предметів на чуття людини можуть виникнути в нашій голові образи цих предметів у вигляді відчуттів, сприйнять, уявлень. Це корінне положення ленінської теорії відображення.

У філософській літературі досі з питання про співвідношення між предметом і образом предмета є дві точки зору. Т. Павлов,

Р. Гароді, Д. С. Кантеміров, П. Пресняков та інші вважають, що колір, звук, запах тощо існують об'єктивно, незалежно від людини. П. Г. Костюк, В. В. Орлов, М. С. Мансуров, Л. О. Рєзніков та інші відстоюють точку зору, згідно з якою об'єктивно існують різні форми руху матерії, які породжують відчуття кольору, смаку, запаху і т. д.

Наприклад, точку зору Р. Гароді на відчуття можна вяснити із вислову: «Що ж стосується матеріалізму, то він твердить таке: 1) колір, звук, запах є *об'єктивні властивості матерії*, незалежні від свідомості людини і *від її органів чуттів*; 2) наші відчуття можуть давати нам вірне їх відображення» [5, 123] (курсив наш.— І. Г.).

Т. Павлов у «Теорії відображення» також відстоює положення про об'єктивність запаху, смаку, кольору тощо: «Кольори, тони, запахи, лінії, геометричні фігури, величини і різні відношення, коли вони «входять» у свідомість (точніше, в світ наших ідей), не перестають бути кольором, тоном, запахом, лінією і т. д.» [13, 133]. «Тіла... мають об'єктивний запах, колір, фігуру, ритм руху і т. д.» [13, 135]. Цю ж точку зору відстоюють П. В. Пресняков і Д. С. Кантеміров у роботі «Теорія пізнання діалектичного матеріалізму і вчення про первинні і вторинні якості»: «Колір, твердість, теплота, звук, запах дані нам у відповідних відчуттях. Саме ці якості ми й визнаємо за властивості матерії, що існують поза суб'єктом і незалежно від нього» [14, 15].

Це не поодинокі випадки, такої точки зору дотримуються багато наших філософів. Але твердження про об'єктивне існування смаків, кольорів, запахів, звуків тощо є спрощеним викладом складного питання про відчуття як образ і призводить до теоретичних помилок. По-перше, при такому розумінні відчуттів заперечується суб'єктивний момент у відображенні, а саме — залежність відчуттів від устрою і закономірностей роботи органів чуття. У цьому випадку стан, якісний характер органів чуття не матиме ніякого значення у відображенні, вони будуть лише байдужими вмістищами вражень зовнішнього світу. Це буде пряме, дзеркальне відображення, при якому не може бути й мови про пізнавальну активність суб'єкта.

По-друге, якщо не розуміти відчуття як зміну в органах чуттів, що викликана безпосереднім впливом на них предметів, а вважати, що відчуття є дзеркальне відображення, в якому зовсім немає суб'єктивних моментів, то це призведе до визнання тотожності образу і предмета. А прийнявши тотожність образу і предмета, дуже легко перейти від наївного реалізму до суб'єктивного ідеалізму, тому що перший вважає відчуття тотожним з предметом, а другий прирівнює предмет до відчуття, вважає відчуття «елементами світу», «реальністю, що існує поза нами». Авенаріус говорив, що ми вчиняємо недозволену інтроекцію, «вкладаємо» в себе відчуття, тоді як насправді вони існують самі по собі.

По-третє, якщо ми будемо вважати, що звук, запах, смак тощо являють собою об'єктивні властивості самих предметів, які дані нам у відчуттях, тоді нам не потрібна ніяка наука і практика, бо наші відчуття дають нам світ таким, яким він є сам по собі.

Деякі філософи, нам здається, вважають звук, колір, запах тощо об'єктивними властивостями предметів матеріального світу через те, що в результаті тривалої еволюції тварин і суспільно-історичної практики людства психіка набула такої властивості, яка дозволяє виниклі у мозку відчуття і сприйняття виносити назовні, до відповідного предмета зовнішнього світу. Наприклад, відчуття дистантних аналізаторів (зорового, слухового) виносяться на віддалені від організму сприйняті предмети, відчуття конкретних аналізаторів (дотикового, смакового, больового і т. д.) — на рецептори, що піддаються зовнішньому впливу предмета або явища. Це відбувається тому, що стан аналізатора, який є основою предметного зображення, являє собою стан взаємодії з зовнішнім предметом, а не виключно внутрішній стан. При цьому слід враховувати й те, що процеси, які відбуваються в мозку, не відчуються і не усвідомлюються. Незважаючи на те, що образ є станом суб'єкта, чуттєве враження ми переживаємо не як внутрішні зміни, що відбуваються, наприклад, у сітчатці ока, а як предмет, що існує поза нами. Тому в життєвій практиці завжди вважалось, що властивості предметів тотожні відчуттям і сприйняттям. З точки зору здорового глузду якимось парадоксально звучить положення про те, що об'єктивний світ сам по собі, поза його відношенням до людини позбавлений фарб і звуків, тобто не такий, який він даний нам у відчуттях і сприйняттях; що, наприклад, червоного кольору поза відчуттями в природі не існує, а існують електромагнітні коливання з довжиною хвилі в 750 мілімікрон, які й викликають відчуття червоного кольору. Таке неспівпадання відчуття і його джерела, лякає символізмом, від якого залишається нібито один крок до кантіанського протиставлення предмета і відчуття, коротко кажучи, призводить до агностицизму. Тому найпростіше вважати запах, звук, колір тощо об'єктивно існуючими властивостями предметів і, отже, наші відчуття тотожно відображають їх. На підтвердження своєї точки зору вони посилаються на висловлювання В. І. Леніна про те, що наші відчуття є знімки, копії предметів об'єктивного світу. Справді, В. І. Ленін, виступаючи проти знакової концепції відчуттів, говорив, що наші відчуття є образами, знімками, копіями предметів об'єктивного світу, що вони відповідають цим предметам. Але «бути відповідним» не значить «співпадати». Образ відповідає оригіналу, але не співпадає з ним. В. І. Ленін при цьому вказував на те, що коли ми будемо вважати відчуття образами об'єктивного світу, то в цьому випадку виключається будь-яка можливість уявлення про їх «без-

предметність», тому що образи можуть бути тільки відображеннями реально існуючих предметів. Крім того, поняття «образ» завжди є адекватним відображенням того, що відображається. При правильному діалектичному розумінні даного питання необхідно виходити з єдності організму і середовища.

Органи чуттів виникли в результаті взаємодії між організмом і середовищем. Необхідність підтримувати постійний обмін речовин приводить живий організм до необхідності аналізувати зовнішнє середовище, розрізняти в ньому корисні і шкідливі для себе фактори, а це, в свою чергу, привело до розвитку спеціальних аналізаторів — органів чуттів. Органи чуттів формувались і розвивались під впливом відповідних форм руху матерії. У живому організмі при відображенні зовнішніх впливів виникає внутрішній суб'єктивний стан організму — психічне відображення у вигляді відчуттів і сприйнять, які сигналізують про вплив зовнішнього середовища і викликають відповідну реакцію організму. Відчуття і сприйняття виступають у ролі суб'єктивних засобів, за допомогою яких відтворюються образи предметів матеріального світу й організм пов'язується з навколишньою дійсністю. Чуттєвий образ виконує не тільки відображувальну, але й регуляторну функції. Для організму має життєво важливе значення інформація про характер тих зовнішніх предметів, від яких залежить його існування. У чуттєвому образі організм сприймає лише такі властивості предметів, які мають для нього біологічну значимість і дають можливість здійснювати орієнтування в навколишньому світі. Необхідність орієнтування організму серед макроскопічних предметів об'єктивного світу привела до того, що в чуттєвому образі відображаються не мікроявища, а макроречечовини і їх властивості. У протилежному випадку образ втрачає свою пізнавальну цінність. Людина, наприклад, не сприймає електромагнітне коливання довжиною в 750 мілімікрон як таке, у його просторово-часовому аспекті, а сприймає як поверхню червоного кольору відображуваного предмета. Л. М. Веккер і Б. Ф. Ломов пишуть, що «якби в зорових образах розкривалась квантохвильова природа впливаючого світового потоку і не розкривались макровластивості поверхні відображуваного предмета, то орієнтування організмів відносно даного предмета було б неможливим» [4, 52].

Чуттєві образи людини, на відміну від чуттєвих образів тварин, мають на собі відбиток її соціальної суті — впливу суспільного середовища, трудової діяльності, мови. У людини на основі праці виникає свідомість як відношення до об'єкта. Тварина не може віддиференціювати предмет як такий від предмета як він сприймається нею тому що це можливо зробити лише на основі практики.

Отже, в результаті взаємодії організму і середовища виникає «суб'єктивний образ об'єктивного світу». Світло, наприклад, є

відображення в голові людини об'єктивно існуючих електромагнітних коливань певної довжини. Але це не значить, що світло, яким воно дане у відчуттях, повинне бути таким і в дійсності. Фіолетове як відчуття є одним з проявів фізіологічних процесів, які відбуваються в певному аналізаторі головного мозку в тому випадку, якщо на сітчатку ока діють електромагнітні коливання довжиною хвилі 390 мілімікрон. Те ж саме можна сказати і про смакові відчуття. Солоне як відчуття є одним з проявів фізіологічних процесів, які відбуваються в певному аналізаторі головного мозку в тому випадку, якщо на спеціальні рецептори язика діють молекули хлористого натрію. Оскільки існують чотири смакових рецептори на язиці, то виникає чотири основних види смакових відчуттів: солоне, гірке, солодке, кисле. Але як не існують об'єктивно червоний, фіолетовий та зелений кольори, так само не існують об'єктивно властивості речовини — солоного, кислого, солодкого, гіркого — поза сприйняттями зоровим і смаковим аналізаторами. Природознавством експериментально доведено, яка довжина і частота електромагнітних коливань відповідає відчуттю фіолетового, червоного та інших кольорів, а також при якому хімічному складі речовини здаються нам солоними, гіркими і т. д., але природознавство не знає ні «фіолетового», ні «солоного» при взаємодії електромагнітних хвиль або певних хімічних сполук з іншими формами матерії.

Фіолетове є суб'єктивний образ, який виникає лише при впливі електромагнітної хвилі довжиною 390 мілімікрон на сітчатку ока. Причому кожне відчуття відповідає строго відповідному фізико-хімічному впливу. Наприклад, електромагнітне коливання довжиною хвилі 750 мілімікрон викликати відчуття не фіолетового кольору, а лише червоного. Харчова сіль викликати лише відчуття солоного, а хлористий магній — відчуття гіркого, тобто різні фізико-хімічні впливи на органи чуття людини викликають різні відчуття.

Звичайно, не всі філософи погоджуються з положенням про те, що, наприклад, відчуття того чи іншого кольору визначається певною відмінністю в довжині хвилі електромагнітних коливань. Найбільш авторитетними і переконливими є заперечення В. В. Орлова і Л. О. Резнікова. Так, В. В. Орлов пише: «Такий підхід означає, що якісні відмінності відчуттів визначаються кількісними відмінностями об'єктивних явищ, по суті тотожній з концепцією «первинних» і «вторинних» якостей. Однак з позицій діалектико-матеріалістичної теорії пізнання необхідно визнати, що якісні відмінності образів повинні визначатися якісними, а не кількісними ознаками речей» [12, 131]. Далі В. В. Орлов пише, що «ми не можемо назвати жодної об'єктивної якості, яка б відповідала тому або іншому кольору, тому що фізика не знає ніяких інших властивостей між групами світлових хвиль, з якими пов'язані світлові відчуття, крім довжини хвилі, частоти і

т. п. Фізика не знає також ніяких інших властивостей, крім механічних, якими можна було б пояснити відмінність звуків» [12, 131—132]. В. В. Орлов говорить, що у нашій філософській і природничо-науковій літературі ще майже не розкрите питання про те, що являють собою ті об'єктивні властивості, які, впливаючи на органи чуттів, породжують відповідні відчуття.

Але ж фізика і психологія експериментально довели, що відмінність у відчуттях того або іншого кольору викликається саме відмінністю довжини хвилі і частотою електромагнітного коливання. Тому ми поки що не можемо не погоджуватися з цим положенням. Крім того, хіба ми можемо розглядати кількість відірвано від якості! Адже кількість — це, грубо кажучи, якість у її просторово-часовій формі. Якість же — це така визначеність предмета, яка фіксується нашими чуттями. Чому ж ми не можемо вважати, що світло з певною довжиною хвилі, частотою коливань, здатністю заломлюватись і є тією об'єктивною властивістю (якістю), яка лежить в основі відчуття світла? Звичайно, тут не можна ототожнювати за якістю об'єктивні фізико-хімічні властивості предмета з тими чуттєвими властивостями, які викликає даний предмет. Якість предмета є єдність його елементів і структури, які відірвати від нього неможливо. Передача якості означала б передачу і самого предмета. Тому чуттєві якості не є безпосереднє відтворення у вигляді подоби якостей їх зовнішнього матеріального предмета. Але одночасно вони і взаємозв'язані між собою, тому що лише предмет має об'єктивні властивості, які і визначають якісні відмінності відчуттів. При цьому у відчуттях є і суб'єктивний момент, який вказує на те, яким шляхом об'єктивні властивості предмета відкриваються людині. А відкриваються вони їй у вигляді чуттєвих властивостей предмета, які й дають знання об'єктивних предметів. Цього знання досить для того, щоб пізнати світ. Проте до цього слід підходити обережно, щоб не допустити помилки. Не можна вважати, наприклад, що електромагнітне коливання має якість — колір, який ми сприймаємо за допомогою органів чуттів, і кількість — довжину хвилі, яка не сприймається. Це веде до того, що об'єктивно існують електромагнітні коливання і колір.

Як указано вище, при прямому, дзеркальному відображенні дійсності у відчуттях заперечується роль суб'єктивного моменту у відображенні, без якого неможливо зрозуміти відчуття як діалектичну єдність об'єктивного і суб'єктивного. Для того щоб краще показати залежність відчуттів від будови і роботи органів чуття, проілюструємо нову теорію відчуття запаху. Суть її така. На нюхових волосінках є впадини, «лунки» певної форми і розміру. Але для того, щоб молекула потрапила в лунку, вона повинна підходити за формою і величиною до лунки, як ключ до замка. Коли молекула увійшла в лунку, виникає нервовий імпульс, який передається по нервових волокнах у спеціальний ана-

лізатор кори головного мозку, де й виникає відчуття запаху. Різні лунки — різні запахи: камфорний, мускусний, квітковий, м'ятний і ефірний. Знаючи форму і розміри молекули, можна заздалегідь передбачити, яке відчуття запаху вона буде викликати. Молекули, що зовсім різні за своїм хімічним складом, але збігаються за формою і розмірами, будуть викликати одне й те ж відчуття запаху, а два оптичних ізомери, абсолютно однакові за своїми хімічними властивостями, але відмінні за формою, будуть викликати різні відчуття запаху. Гострий і гнильний запахи залежать уже не від форми і розміру лунки, а від відношення до електричних зарядів. Справа в тому, що оболонка, яка покриває нервові закінчення, ззовні заряджена позитивно, а зсередини — негативно. Молекули з гострим запахом притягаються негативним зарядом, а з гнильним — позитивним. Коли оболонка нервового волокна деполяризується, тоді виникає нервовий імпульс, який по нервових волокнах передається в спеціальний аналізатор кори головного мозку, де й перетворюється у відчуття певного запаху [2]. Як видно, відчуття залежить не лише від зовнішнього джерела, але й від будови органів чуттів.

З критикою прямого, дзеркального відображення дійсності у відчуттях виступає багато наших філософів, фізіологів, психологів. Наприклад, М. С. Мансуров вказує на те, що відчуття залежить не лише від зовнішнього фізико-хімічного впливу, але й від будови матеріального субстрату відображення. «Будь-яке відчуття,— пише М. С. Мансуров,— це певний функціонально-фізіологічний стан, який певним чином переживається людиною. Ця «переживаемість» повністю визначається анатомічними особливостями і закономірностями роботи матеріального субстрату відображення. Якщо буде порушена цілісність аналізатора, зміниться й відповідний їм продукт — відображення. У певних межах він піддається змінам, і в силу закономірностей вищої нервової діяльності у цих випадках виникають неправильні відчуття — ілюзії, обмани почуттів, галюцинації і т. п.» [9, 93].

Отже, щоб правильно зрозуміти відчуття як діалектичну єдність об'єктивного і суб'єктивного, слід виходити з того, що солодке, кисле, фіолетове тощо являють собою не об'єктивні *власливості* предметів, а відчуття, які виникають у результаті впливу зовнішнього предмета на органи чуття людини. Червоний колір, наприклад, не є об'єктивна властивість предмета, а відчуття, суб'єктивний образ, який виникає в результаті впливу на сітчатку ока електромагнітного коливання довжиною хвилі в 750 мілімікрон. Поза ними не існує кольору самого по собі. В. І. Ленін писав: «...Колір є результат діяння фізичного об'єкта на сітчатку» [1, 43]. «Різні відчуття того чи іншого кольору воно (природознавство.— І. Г.) пояснює різною довжиною світлових хвиль, які існують поза людською сітчаткою, поза людиною і незалежно від неї... Відчуття залежить від мозку, нервів, сітчатки

і т. д., тобто від певним чином організованої матерії» [1, 41—42]. Таким чином, колір залежить як від електромагнітної хвилі, так і від сітчатки, нервів, мозку, у відчуттях суб'єктивне й об'єктивне виступають у поєднанні, а тому колір як єдність об'єктивного і суб'єктивного не існує поза нашими відчуттями.

Дуже вдало це положення характеризує В. В. Орлов. «Оскільки колір є результат діяльності нервової системи під впливом світлових хвиль,— пише він,— немає нічого дивного в тому, що в кольорі злиті об'єктивне і суб'єктивне і що колір як єдність об'єктивного і суб'єктивного не існує поза нашим сприйняттям так само, як поза людиною не існує почуття радості, болю або горя» [11, 92]. Ще в свій час Гегель вказував на єдність об'єктивного і суб'єктивного в чуттєвому образі. Він писав, що «просте відчуття здорової душі має перевагу розумності, оскільки в ньому наявна дійсна єдність суб'єктивного і об'єктивного» [6, 173]. Гегель погоджується з Арістотелем, що «звучить тіло, а чує суб'єкт: за своїм існуванням це — два предмети, але вчування саме по собі є внутрішньо єдина дійсність їх обох» [7, 290]. У цій діалектичній єдності об'єктивного і суб'єктивного у відчутті об'єктивне становить його зміст. Гегель писав: «Вплив іззовні як деяка пасивність тут, отже, є першим, але потім виступає діяльність і робить цей пасивний зміст *своїм*» [7, 286] (курсив наш.— І. Г.). Він вказує на те, що цей зміст нерозривно пов'язаний з відчуттям, дається лише через відчуття і виразити, передати цей безпосередній зміст у понятті неможливо. Щоб зрозуміти, що таке звук, його необхідно чути. Цей момент дуже вдало висвітлює В. І. Шинкарук. «Людина,— пише він,— яка не бачила зроду червоного (наприклад, сліпонароджена) спитає нас, що таке «червоне». Єдине, що ми зможемо відповісти їй: *воно є*, а що воно є, *яке воно* — це треба бачити. Передати відчуття тому, хто зроду не бачив його, неможливо» [18, 79—80]. І. М. Сеченов також відстоював положення про те, що відчуття кольору, звуку являють собою єдність об'єктивного і суб'єктивного. «Звук і світло як відчуття суть продукти організму людини,— писав він,— але корені побачених нами форм і рухів, як і почутих нами модуляцій звуків,— поза нами, у дійсності» [16, 471—472].

Таким чином, у відчутті, в його змісті і формі є такі сторони, які в своєму вираженні не залежать від суб'єкта, але разом з тим у ньому є такі сторони, які залежать від суб'єкта, від його досвіду, підходу, вміння і мети, від його психічного, фізичного і морального стану. Необхідно розглядати предмет не лише як подразник, зовнішній поштовх, але й як об'єкт зображення, як необхідний елемент формування відчуттів і сприйнять. Якщо ми будемо виходити тільки з суб'єкта або об'єкта, то ніколи не зможемо вирішити питання про природу відчуттів і сприйнять. Нерозуміння діалектики об'єктивного і суб'єктивного у чуттєвому образі може призвести і до другої крайності — до розду-

вання, абсолютизування моменту суб'єктивності, який виражається у відриві відчуттів і сприйняття від об'єкта й уявлення їх як чисто суб'єктивних. Ось, наприклад, як характеризував відчуття Д. Берклі: «Тепло, холод та інші якості суть лише наші стани духу, і аж ніяк не відбитки дійсного буття, що існує в тілесних субстанціях, якими вони збуджуються» [3, 70]. На думку Берклі, відчуття не є чуттєве відображення предмета, а процес всередині психіки, тобто він заперечує об'єктивний момент у відчутті, а отже й об'єктивне існування матерії й абсолютизує суб'єктивний. Це положення Берклі покладено в основу всіх наступних теорій суб'єктивного ідеалізму. Наприклад, Е. Мах своє суб'єктивно-ідеалістичне кредо формулює так: «Не тіла викликають відчуття, а комплекси елементів (комплекси відчуттів) утворюють тіла. Якщо фізику тіла здаються чимось постійним, дійсним, а «елементи» — їх короткочасним, минушим відображенням, то він не знає того, що всі «тіла» суть лише абстрактні символи для комплексів елементів (комплексів відчуттів)» [10, 45]. Виходячи з цього, Мах відкидає будь-яке припущення про відображення в свідомості людини предметів матеріального світу і робить висновок, що світ складається лише з наших відчуттів. Таким чином, махісти перетворили відчуття з засобу пізнання у єдино існуючий об'єкт пізнання.

Б. Рассел через всю свою філософію проводить лінію суб'єктивізації всіх форм чуттєвого пізнання. Він стоїть на позиції «нейтрального монізму». Так, відчуття він розуміє не як відображення предметів матеріального світу у свідомості людини, а як якийсь «нейтральний» матеріал, з якого будується як духовне, так і матеріальне. Відчуття, сприйняття є не відображення предметів об'єктивного світу, а виступають як «події в нас», у нашому мозку, відірвані від дійсного світу. «Відчуття і те, що ми оптимістично називаємо «сприйняттями», суть події в нас», — пише Рассел [15, 346].

Таких тверджень буржуазних філософів-ідеалістів можна навести дуже багато, але вже з наведених висловлювань видно, що не можна виявити справжньої сутності форм чуттєвого відображення, спираючись у своїх дослідженнях на ідеалістичну філософію. На суб'єктивно-ідеалістичних позиціях стоять прагматисти, екзистенціалісти, неомахісти та ін. Всі ці течії є ненаукові і переслідують одну мету, щоб учені замкнулись у самих собі і мали справу лише зі своїми почуттями і думками, що виникають під впливом внутрішніх імпульсів. Справді наукове, матеріалістичне вивчення чуттєвого пізнання здійснюється з позицій діалектичного матеріалізму.

Діалектичний матеріалізм — у тісному поєднанні з природничими науками — викриває повну неспроможність і реакційність суб'єктивного ідеалізму й агностицизму.

Зробимо висновки.

1. Об'єктивний світ є єдиним джерелом наших знань, тому що тільки в результаті впливу зовнішніх реальних предметів на чуття людини можуть виникнути в нашій голові образи цих предметів у вигляді відчуттів, сприйняття, уявлень.

2. Відчуття і сприйняття повинні відображати предмет і давати адекватні дані про нього. В образі має фіксуватися те, що важливе, об'єктивно істотне в самому предметі і що стає здобутком людини завдяки її практичній діяльності. Інакше людина не змогла б біологічно пристосуватися до навколишнього середовища.

3. Оскільки чуттєві образи викликаються впливом зовнішніх предметів на органи чуття людини, то вони визначаються зовнішнім фізико-хімічним впливом предмета і будовою органів чуття. Об'єктивне і суб'єктивне в чуттєвому образі виступають у діалектичній єдності.

4. Щоб вірно зрозуміти відчуття як діалектичну єдність об'єктивного і суб'єктивного, слід виходити з того, що солодке, кисле, фіолетове тощо являють собою не об'єктивні властивості предметів, а відчуття, які виникають у результаті впливу зовнішнього предмета на органи чуття людини. Причому кожне відчуття відповідає певному фізико-хімічному впливу.

Краткое содержание

В статье рассматривается вопрос об отношении чувственного образа к своему источнику — предмету, характеризующее их адекватность по содержанию. Раскрывается ошибочность теории прямого, зеркального отражения действительности в ощущениях и восприятиях и дается критика наивно-реалистической и субъективно-идеалистической интерпретаций этого вопроса. Диалектико-материалистическое понимание ощущений состоит в том, что в ощущении отражено противоречивое единство объективного и субъективного, то есть ощущение зависит от внешнего предмета (в первую очередь) и от устройства органов чувств. Чтобы правильно понять ощущение как диалектическое единство объективного и субъективного, нужно исходить из того, что сладкое, кислое, фиолетовое и т. д. представляет собой не объективные свойства предметов самих по себе, а ощущения, субъективные образы, которые возникают в результате физико-химического воздействия внешнего предмета на органы чувств человека. В чувственном образе должно фиксироваться то, что важно, объективно существенно в самом предмете и что становится достоянием человека благодаря его практической деятельности.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори. Т. 14.
2. И. Баркалов. Ключ к замку.— «Техника молодежи», 1964, № 11.
3. Д. Беркли. Трактат о началах человеческого знания. СПб., 1905.
4. Л. М. Веккер, Б. Ф. Ломов. О чувственном образе как изображении.— «Вопросы философии», 1961, № 4.
5. Р. Гароди. Вопросы марксистско-ленинской теории познания. М., ИЛ. 1955.
6. Гегель. Сочинения. Т. III. М., 1935.

7. Гегель. Сочинения. Т. X.
8. Е. А. Либерман. О характере информации, поступающей в мозг от двух приемников сетчатки лягушки по одному нервному волокну.— В кн.: Биофизика. Вып. 4. Т. 2. М., 1957.
9. Н. С. Мансуров. Ощущение — субъективный образ объективного мира. М., «Высшая школа», 1963.
10. Э. Мах. Анализ ощущений. М., 1908.
11. В. В. Орлов. Особенности чувственного познания. Пермь, 1962.
12. В. В. Орлов. О познавательной роли ощущений.— «Философские науки», 1964, № 3.
13. Тодор Павлов. Теория отражения. Изд. 2. М., 1949.
14. П. В. Пресняков, Д. С. Кантемиров. Теория познания диалектического материализма и учение о первичных и вторичных качествах. Алма-Ата, 1959.
15. Б. Рассел. Человеческое познание. М., ИЛ, 1957.
16. И. М. Сеченов. Избранные произведения. Т. I. М., 1952.
17. В. С. Тюттин. О природе образа. М., «Высшая школа», 1963.
18. В. И. Шинкарук. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., Изд-во КГУ, 1964.

АКТИВНІСТЬ СУБ'ЄКТА І КРИТИКА ОПЕРАЦІОНАЛІЗМУ

Сучасний ідеалізм, як і ідеалізм класичний, приділяє велику увагу аналізу активної, творчої сторони людського пізнання. Власне, ідеалізм взагалі полягає у перебільшенні, абсолютизації ролі активності, яка доводиться до визнання, що матерія створюється мисленням, богом, ідеєю і т. д. У цьому розумінні між єпископом Берклі, який вважав речі за комплекси відчуттів, і фізиком Бріджменом, для якого «реальність» = «поняттю реальності», істотної різниці немає.

Але що дійсно становить характерну рису сучасної буржуазної філософії в даному відношенні, то це інтерес її до *практики*, діяльності взагалі. Якщо класики-ідеалісти знали лише один, абстрактно-теоретичний вид праці, то цього не можна сказати про всіх сучасних буржуазних філософів. Багато з них свідомо ставлять перед собою мету дати аналіз практики, діяльності. Про це говорять уже назви таких напрямів буржуазної філософії, як прагматизм, операціоналізм. Цей інтерес до практики пояснюється, зокрема, такими обставинами:

по-перше, велетенським розвитком техніки і матеріальної культури взагалі;

по-друге, розвитком експериментального природознавства;

по-третє, потребою боротьби проти марксистської філософії, в якій категорія практики відіграє величезну роль.

У цій статті ми розглянемо деякі аспекти питання про активність суб'єкта у зв'язку з критикою операціоналізму Бріджмена. Операціоналізм — суб'єктивно-ідеалістична філософія, початок якій поклав американський фізик П. У. Бріджмен працею «Логіка сучасної фізики» (1927 р.). Принцип операціонального аналізу досить докладно розглядався в нашій літературі [2], [3], [5]. Ми зупинимось на деяких принципових положеннях.

1. «Пізнання об'єкта є його конструювання» [2, 79]. Це положення має у Бріджмена ідеалістичний зміст: «реальність» є «поняття реальності». Воно являє собою метафізичну абсолютизацію дійсно існуючої риси пізнання.

2. «Поняття є синонім відповідної сукупності операцій» [2, 79]. Бріджмен зводить суть понять до операції *виміру*, наприклад, тиску газу, довжини і т. д. Поняття — не *відображення*

буття, а операції суб'єкта. «Операціональний аналіз» поняття є спроба спростувати матеріалістичну теорію відображення. В обох положеннях Бріджмена є раціональний зміст, що має певне значення для аналізу активності пізнання, але в самих операціоналістів має ідеалістично і метафізично перекоханий характер. Цей зміст ми й спробуємо встановити.

Почнемо з поняття відображення. Знання — відображення як об'єкта, так і суб'єкта. Адже й ідеальне, тобто знання — відображення матеріального. Але суб'єкт є також матеріальна істота — людина. Тому ідеальне відбиває і суб'єктивний світ, і об'єктивний. Та це зовнішня сторона справи. Суть суб'єкта, людини — у діяльності, певному співвідношенні з об'єктом — у породженні нового, а тому суть ідеального — у відображенні цієї діалектики суб'єкта й об'єкта. Але ідеальне як відбиток нового, тобто такого, що лише створюється і ще не існує, теж створює. *Відображення майбутнього, нового тощо є його творення, конструювання, мислене подовження, проектування* і т. д. Твердження Бріджмена, що об'єкт пізнання конструюється в процесі самого пізнання, належить, насамперед, до об'єктів, створюваних людиною — машин, приладів, техніки взагалі. Ідеальне конструювання машина є, зрозуміло, і пізнання дійсності, певних її можливостей, які після реалізації проекту стають дійсністю. Машин у природі немає, їх створює людина — насамперед, у голові, у вигляді понять і інших ідеальних образів, які є не що інше, як знання. Конструювання є пізнання. Але пізнання — це відображення. Тому не можна створити проект машини лише із голови. Особливо це стосується реальної машини. Якщо Бріджмен вважає, що «реальність» = «поняттю реальності», то хай він спробує із понять, креслень тощо побудувати машину. Навряд чи це йому вдасться.

Отже, машина — ідеальна конструкція — творення того, що не існує в дійсності — є в той же час відображення буття. Але це відображення не дійсного, існуючого, а можливого, потенціального і т. д. Пізнання майбутнього, можливого робить відображення конструюванням нового. Пізнання К. Марксом і Ф. Енгельсом капіталізму в його можливостях (*реальних тенденціях капіталу*) було одночасно створенням теорії наукового комунізму (якого ще не існувало). Таким чином, збіг відображення і творчості є глибока діалектична особливість пізнання. Бріджмен спотворює її, бо для нього пізнання є одночасно конструювання *реальної* речі, тоді як тут справа йде про ідеальне проектування, яке лише потім (іноді через століття) стає реальним. Бріджмен, відзначивши правильну рису пізнання, все ж не може правильно пояснити її внаслідок своїх ідеалістичних і метафізичних поглядів. Отже, повне, вичерпне пізнання сучасного, існуючого є також пізнання майбутнього, неіснуючого — конструювання майбутнього.

Але, якщо навіть залишити осторонь спрямованість пізнання в майбутнє, збіг пізнання і творчості залишається.

Це добре видно на понятті моделі (а модельний характер властивий взагалі усьому пізнанню). Що ж таке модель — відображення чи конструювання реальності? Модель — це не сама реальність, а її образ, конструкція, утворення чогось нового. У той же час це подвоєння, відображення реальності. Чи не ясно, що протиставлення відображення і конструювання позбавлене тут змісту? *Відображення, пізнання є конструювання.* Іноді ми забуваємо, що відображення об'єкта людиною — це відбиття також його потреб, того, що бракує, що треба створити. Пізнання, говоримо ми, — діалектичний процес. Що це значить? Те, що пізнання відображає дійсність, яка ще не існує, але потрібна суспільству; тому воно в певному відношенні і багатше дійсності. Пізнання відображає цілі, потреби людей; воно виникло з них і служить їм, пройняте доцільними тенденціями. За походженням, призначенням пізнання має конструктивний, творчий характер. Те, що ми називаємо в свідомості спрощенням, огрубленням дійсності — все це риси творчості і конструювання. Та й навіть були б свідомість і знання, якби вони повністю збігалися з дійсністю: вони були б безсилими й непотрібними; а тому не могли б і виникнути. Якщо в пізнанні майбутнього ця конструктивістська риса очевидна, то при відображенні існуючого, здається, справа стоїть інакше. Пізнання *виникло* не з цікавості, його призначення — творчість. Тому воно творить *завжди*, незалежно від намірів людини. Але *перевага* відображення і творчості буває різна (одна справа — природознавство, знання існуючого до людини, й інша — технологія, інженерне мислення, прикладні науки); і коли переважає відображення, коли здається, що знання лише відображає, тоді ми кажемо, що воно огрубляє, спрощує реальність, що це його недолік, історична обмеженість, тоді як, навпаки, в цьому його зміст і значення.

Якщо свідомість не відображує дійсності або відображує її спотворено, її не можна втілити в дійсність: так, «бог», «вічний двигун» тощо не можуть стати реальними предметами. Навпаки, якщо знання цілком збігається з об'єктом, воно теж нічого не може здійснити, бо воно повинно здійснити нове. Ось дві крайності, між якими рухається пізнання. Якби було можливе перше, ми б одержали творчість у чистому вигляді, творіння із нічого, друге — абсолютне відображення дійсності. І те й інше — неможливе; дійсне пізнання — єдність того й іншого і обмеження обох. Тому основна дилема операціоналізму — відображення або творчість — безпідставна. Творчість без відображення — це божественне творіння, попівщина, а не наука; відображення без творчості неможливе, бо мета людей — побудування нового. Лише діалектика спроможна схопити ці глибинні протилежності в їх єдності.

Операціоналісти, висуваючи на перший план дійовий характер знання (це їх заслуга), не знаючи діалектики, скочуються до суб'єктивного ідеалізму. «Ми взагалі під будь-яким поняттям маємо на увазі не що інше, як ряд операцій; «поняття» є синонім відповідного ряду операцій» [2, 79]. Так пише Бріджмен. Ця думка сама по собі правильна, але її однобічність стає очевидною, якщо мати на увазі, що Бріджмен *операціями* замінює *властивості* речей. На думку Бріджмена, визначення понять як відображень властивостей потребує частої їх зміни, бо ми пізнаємо все нові й нові властивості. Поняття ж, визначені через операції, нібито стабільніші, практичніші тощо.

Поняття — *результат* практичних операцій, матеріальної діяльності. Заміна властивостей, які визначають поняття, операціями виступає в операціоналістів як форма заперечення матеріалістичної теорії відображення в питанні про походження понять: адже властивості — це визначення об'єкта, операції — справа суб'єкта. Але чи можна взагалі протиставляти операції властивостям? Будь-яка операція (як і діяльність взагалі) — єдність знарядь, предметів і їх зв'язку («власне операція»). Операціоналісти відкидають перше і друге — матеріальну частину діяльності, і беруть операцію у «чистому» вигляді. Але що таке операція без знаряддя і предмета? Чим же тоді оперувати? Це справжнісінький відрив руху від матерії, своєрідна форма енергетизму, з тією лише різницею, що Оствальд зводив до руху, енергії всю природу, а Бріджмен — діяльність людини. Так, людина оперує, діє, — але з предметами і знаряддями, останні ж завжди мають особливий характер, якість, властивість. Операції без властивостей, предметів і т. д. — безпредметна і неіснуюча діяльність. Навіть якщо погодитися з тим, що поняття — синонім ряду операцій, то це веде до визнання, що воно — синонім ряду *властивостей*, без яких операція неможлива. Хіба будь-яка операція не відрізняється від іншої, не має, отже, певних властивостей?

Таким чином, Бріджмен, говорячи про операцію виміру (бо до неї зводив він спочатку всяку операцію), припускає те, що вимірюється, і те, чим вимірюється, твердить, що поняття — сукупність операцій, тобто предметно-знаряддевої діяльності, а в той же час хоче звести поняття до діяльності без (!) предмета і знаряддя виміру. Якщо предмет і знаряддя є елементами самої операції, то чому поняття — синонім операцій, а не знарядь чи предметів? Але бути синонімом предмета — значить бути його відображенням, а Бріджмен намагається спростувати матеріалістичну теорію відображення і перекинує поняття операції, щоб цього досягти. Протиставлення операцій і властивостей речей, якими оперують, і є таке перекинування. Нарешті, поняття взагалі не може вичерпуватися сукупністю операцій (мимохідь зазначимо, що відносно ряду понять, як необоротність часу та

інші, це визнає сам Бріджмен у статті «Операціональний аналіз», надрукованій у 1937 р.).

Поняття, як ми вже відзначили, виникає на основі діяльності, і тому саме є діяльність, її *ідеальний* образ. Для архітектора поняття «дім» — сукупність операцій, які він повинен здійснити, щоб спорудити дім. Тим часом є машина (проект машини) для інженера і т. д. Загалом усі поняття, які виступають знаряддями створення нового, — «синонім сукупності операцій». Це — технічне чи практичне мислення, яке становить головну складову частину мислення людей.

З другого боку, поняття перетворення неживої речовини в живу хоч і являє собою вже наукове поняття (як результат усієї історії розвитку науки і світогляду), однак не є операцією, бо людина не може ще практично перетворити неживе в живе. Це інший ряд понять, що становлять величезну частину *пізнання*, але поки що не дії.

Все знання можна поділити на дві групи: знання дійове, практичне і теоретичне. Лише частина знання, таким чином, операціональна.

С. Маймон, німецький філософ XVIII ст., виділяв два види знання: неповне і повне, або математичне. Перше — знання, в якому об'єкт не залежить від суб'єкта і ніколи не може бути пізнаний до кінця. Непізнаний залишок об'єкта, з прогресом пізнання, стає все меншим і меншим (Маймон порівнює його з диференціалом), але ніколи не дорівнює нулеві. Друге — знання, в якому об'єкт конструюється суб'єктом, і, оскільки об'єкт цей ідеальний, у ньому немає непізнаного.

У Маймона, таким чином, повне знання тотожне творчому пізнанню, а поняття — *метод, правило* створення нового. Ці думки Маймона дуже глибоко схоплюють ту особливість пізнання, що воно по суті є інтелектуальною творчістю. Треба лише повне знання Маймона, яке він вважав *математичним* знанням, поширити на всі галузі творчої думки.

Ми, дійсно, не можемо пізнати явища дійсності «до кінця». Але, наприклад, машина створена, опосередкована мисленням, і знання її можна назвати повним — порівняно з знанням об'єктів, які існують до людини. Зазначені Маймоном види знання існують, але не можна перебільшувати їх різницю, бо абсолютного повного знання не буває.

Це — що стосується застосування знання. Те ж ми бачимо відносно його походження.

Оскільки сфера спостереження, бачення ширша, ніж сфера матеріальної дії, то в поняттях відображається не лише діяльність, операції. Знання зовнішніх властивостей Сонця, наприклад, форми, тепла тощо є не операціональне, а споглядале знання.

Для пояснення наведемо приклад знаряддя праці. Знаряд-

дя — синонім операцій, що створили його, це застигли операції, які перетворились у певні властивості. Але властивості знаряддя не вичерпуються цими операціями. Так, міцність — властивість плуга — не застигла діяльність, а втілює силу самої природи. Внаслідок того, що знаряддя поєднує діяльність по його створенню і силу самої природи, воно здатне здійснювати роботу якісно і кількісно іншу, ніж робота по його створенню. Також *ідеальні знаряддя, поняття* містять у собі не лише операції. Якби поняття були лише синонімом дій суб'єкта, вони не могли б розвиватися. Тоді вся сума знання визначалась би сумою наявних операцій і сама, в свою чергу, могла б визначити *лише* ці операції. Знання залишались би в межах даних операцій, оскільки розвиток їх неможливий без розвитку понять, — неможливий був би науковий і технічний прогрес. До такого результату веде операціоналістське розуміння понять.

Однак у дійсності ми бачимо інше. Дія має справу з речами природи, кожна з яких має необмежену кількість властивостей. Але використовуються завжди лише деякі з них. Так, для ножа суттєва лише здатність каменя чи заліза зберігати надану їм форму. Але і решта властивостей так чи інакше входять у діяльність, бо вони притаманні даній речі і, отже, використовуються, хоч і несвідомо. Діяльність, операції виявляють несвідомо використані властивості, викидають, так би мовити, їх у поле зору діяльності та освоюють їх. Завдяки цьому безперервному виходу за межі наявного в діяльності можливий прогрес знання і праці.

Діяльність є, з одного боку, опредмечення ідей. Матеріал, в якому вона втілюється, — річ природи — це матеріальна субстанція з багатьма властивостями. Мета опредмечення — висунути на перший план деякі властивості речі і закрити ними інші. Отже, річ стає носієм лише цих властивостей. Але така переробка є створення нової речі, предмета з новими властивостями, створення, отже, нових властивостей — і оскільки таке створення нового є усвідомлений процес, то вияв нових властивостей є також і пізнання їх.

Техніка розвивається не так, що спочатку створюється одне знаряддя, потім вивчається його природа і будується друге і т. д. Ні, нове знаряддя виникає як наслідок вивчення старих знарядь праці, їх можливостей і т. ін. Лише завдяки такій спадкоємності існує *прогрес* техніки. Вивчення нового починається не тоді, коли воно побудоване, а в процесі самої побудови. У цьому сенс і значення різних випробувань нових машин і механізмів. Створення є також і пізнання створюваного. Діяльність, операції, таким чином, безперервно виходять за межі наявних дій і операцій. Матеріальна діяльність виявляється постійним вторгненням у її протилежність — пізнання нового, утворюваного цією діяльністю.

Така діалектика операцій, яку безбожно перекручують операціоналісти. Вони, по-перше, зводять поняття до суми операцій, до назви їх,— але тоді поняття стає *пасивним* відблиском операцій, цілком визначається ними. Отже, заперечується і значення усякої теоретичної діяльності, активна роль понять і знання взагалі, його евристична функція; знанню відмовляють у відносній самостійності (звідки й впливає його дієвість). Абсолютизація активності веде до її заперечення. Поняття не може виникнути, якщо вже не виникла деяка сукупність операцій.

Як же, по-друге, виникають самі операції? Операціоналісти відривають діяльність від знаряддя і предмета, що є її елементами,— відривають, таким чином, від властивостей речей і від дійсності взагалі. Джерелом розвитку нових операцій стає суб'єкт, насамперед його свідомість. Саме вона повинна визначати розвиток операцій. Таким чином, ми попадаємо в логічне коло: поняття є синонімом операцій, операції беруть початок в свідомості суб'єкта, в поняттях, тобто синонімах.

Суб'єктивний ідеалізм замикає суб'єкта у самому собі і якщо й припускає існування об'єкта, то чисто ідеалістично: так, для Бріджмена «реальність» є «поняття реальності». Однак у своїх діях суб'єкт виходить у навколишній світ, переплітається з об'єктом, який зовсім не є поняття, бо сам суб'єкт теж не є поняття, свідомість, а реальна, матеріальна істота — людина, яка матеріально перетворює світ. Мета суб'єкта — матеріальна діяльність,— спрямована на матеріальні речі. Крім того, суб'єкт — не лише свідомість і тіло людини, а й знаряддя праці, машини тощо, які подовжують його руки і мозок. І це закономірний додатак, бо людина в родовому понятті — суспільство, ядром, серцевиною якого є техніка, що зміцнює єдність людини і природи. К. Маркс писав з цього приводу: «...Пресловута «єдність людини з природою» завжди мала місце в промисловості, видозмінюючись у кожную епоху залежно від більшого чи меншого розвитку промисловості...» [1, 40]. Суб'єкт суттєво подовжений, вкорінений у природу. Так звана «олюднена природа» саме і значить, що об'єктивна дійсність стала частиною, подовженням людини. Приладі, машини є саме такий вихід суб'єкта в об'єкт, природу, олюднення її та об'єктивація суттєвих сил суб'єкта.

Закінчуючи розгляд питання про активність пізнання, зауважимо, що прагматизм також, як і операціоналізм, абсолютизує діяльність, «практику» на шкоду пізнанню і цим, по суті, заперечує активність людини. Дієвість, активність зумовлює відхід від дійсності з метою її матеріального і духовного освоєння. Відхід треба розуміти не в просторовому значенні (хоч і цей момент має місце); по суті він означає *занурення* в майбутнє об'єкта, здатність перейти від сучасного до майбутнього, здатність змінити існуюче. Спочатку ідеальний, а потім і матеріальний перехід від того, що існує, до того, що потрібно людині і поки

що не існує,— це і є відхід від дійсності. Людина може його здійснювати лише завдяки мисленню і в мисленні. Лише мислення здатне відійти від об'єкта і в той же час заглиблюватися в об'єкт; лише воно може, одержавши певний матеріал, зосередитись, розвинути його зміст далі і потім, розробивши план, перетворити в об'єкт. Мислення історично розвинулось як засіб, за допомогою якого людина віддаляється від об'єкта, і, оскільки мета такого віддалення — зміна дійсності, то *відхід* і полягає в тому, що мислення (ідеально) змінює об'єкт. Відійти ж від об'єкта, одночасно зберігаючи з ним зв'язок, можна *лише* шляхом відображення.

Можна тому уявити собі глибину «мудрості» прагматистів і операціоналістів, які вважають, що мислення, відображення *заважає* діяльності, і намагаються звести ідеальні форми до практичних дій. Так, «теорія судження» Д. Дьюї зводиться ось до чого: суб'єкт судження — те, на що ми діємо, предикат — наряддя дії, а логічна зв'язка «є» — сама дія. Таким чином, практична дія називається іншим *словом* — і нова «теорія» готова. Така заміна логічних категорій категоріями діяльності ігнорує специфіку мислення, ставить людину врівень з роботом і позбавляє її активності. Насправді людська діяльність відрізняється від руху взагалі свідомістю, цілеспрямованістю, ідеальним опосередкуванням. Зміст ідеального — в творчості, і творчість неможлива без ідеального. Тому заперечення ролі теоретичного мислення, зведення його до біологічних реакцій (в дусі біхевіоризму) і інстинктів, зведення, характерне для прагматизму й операціоналізму, є знищення активної, творчої сутності людей.

Операціоналізм — суб'єктивно-ідеалістична філософія. Цим пояснюються всі його недоліки.

Бріджмен та інші прихильники операціоналізму розуміють суб'єкта як відірваного, відчуженого від навколишнього світу, замкненого у собі, і тому, хоч і ставлять ряд цікавих питань, не можуть зрозуміти «операціонального» характеру людини.

Краткое содержание

В статье рассматриваются два положения операционализма: «познание есть конструирование объектов» и «понятие есть синоним ряда операций». В этих положениях отражаются реальные явления познания, которые, однако, извращаются операционализмом. Автор статьи делает попытку вскрыть диалектику познания и конструирования, показывая, что всякое знание есть отражение реального и изменение его.

Всякое познание есть так или иначе конструирование действительности, но и наоборот, ибо конструирование невозможно без отражения, познания. В разных научных или прикладных системах пропорция отражения и конструирования различна. С этой точки зрения знание можно разделить на естествознание и технологию, прикладное, инженерное мышление. В статье подвергается критике операционализм Бриджмена, делается попытка выявить гносеологические корни его идеалистической теории образования понятий.

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори Т. 3. М., 1952.
2. Б. Э. Быховский. Операционализм Бриджмена.— «Вопросы философии», 1958, № 2.
3. Т. Н. Горнштейн. Современный позитивизм и философские вопросы физики.— В кн.: Современный субъективный идеализм (Критические очерки). М., Госполитиздат, 1957.
4. И. Лингарт. Американский прагматизм. М., ИЛ, 1954.
5. А. Шафф. Некоторые проблемы марксистско-ленинской теории истины. М., ИЛ, 1957.

«ЧУТТЕВІ ДАНІ» І НЕОПОЗИТИВІЗМ

Як би не відрізнялись одна від одної багатоманітні течії неопозитивізму, цього основного напрямку сучасної буржуазної філософії (М. Шлік, Л. Вітгенштейн, Р. Карнап, Ф. Франк, Г. Рейхенбах, Б. Рассел, А. Айер та ін.), всім їм властиві загальні вихідні принципи і єдина головна мета — зведення завдань науки лише до «опису» наслідків людського досвіду, що тлумачиться ідеалістично. В межах такого розуміння «чуттєві дані» варіюються у найрізноманітніших зв'язках і відносинах, але при цьому вони ніколи не втрачають своєї суб'єктивно-ідеалістичної інтерпретації. З позицій «наукового емпіризму» Р. Карнап та інші вважають за краще називати неопозитивізм, «чуттєві дані», «звільнені» від матеріалізму, перетворюються на засіб заперечення об'єктивних закономірностей матеріального світу і «обґрунтування» допустимості у науці феноменологічного і конвенціонального опису подій, фактів, явищ.

Виступаючи з претензією дати «філософію науки», неопозитивісти насправді зводять і філософію і спеціальні науки до формалістичних спекуляцій. Досвід у їх розумінні — це сукупність суто психічних (чуттєвих, емоційних, розумових) елементів, тобто зміст свідомості, який розглядається безвідносно до матеріального світу. Вже в цьому і перш за все в цьому виявляється схожість неопозитивізму і махізму. Твердження махізму про «нейтральність» елементів «досвіду» щодо фізичного і психічного неопозитивісти продовжили, додавши до нього непринципові зауваження: якщо з точки зору Маха і Авенаріуса «нейтральний» є сам світ (онтологічна «нейтральність» досвіду), то з точки зору неопозитивізму «нейтральним» є матеріал науки (гносеологічна «нейтральність» досвіду).

Та критика, якій В. І. Ленін піддав махізм у геніальному творі «Матеріалізм і емпіріокритицизм», повністю зберігає все своє значення відповідно до завдань критики всіх шкіл і шкілок сучасного позитивізму. В. І. Ленін звернув увагу на те, що емпіріокритицизм, всупереч намаганням його засновників характеризувати цю школу як останнє слово науки, є ворогом справжньої науки, яка озброює людство знанням об'єктивних законо-

мірностей розвитку природи і суспільства. Те ж саме можна сказати і про сучасний позитивізм.

Проблематика неопозитивізму — яскраве свідчення справедливості ленінського висновку про те, що в епоху імперіалізму, яка характеризується реакцією по всіх лініях, буржуазна філософія спеціалізується на проблемах гносеології [1, 303]. В цьому фундаменті філософської методології трубадури імперіалізму прагнуть знайти «суттєві» аргументи для знищення всієї будови діалектико-матеріалістичного світогляду. Не можна не враховувати того, що наукоподібна форма неопозитивізму і досить широке коло питань, що ним розробляється (філософських, логічних, лінгвістичних, математичних, медичних та ін.), привертають до цієї філософії увагу представників різних галузей науки. Зрозуміло, було б невірним зовсім заперечувати значення деяких теоретичних і гносеологічних проблем, які поставлені неопозитивізмом у зв'язку з розвитком сучасної науки. До таких проблем можна віднести: роль символічної логіки у процесі пізнання, відношення штучних символічних побудов і звичайних національних мов, розрізнення в експериментальних даних сучасної фізики того, що є властивим самому об'єкту, і того, що є наслідком дій експериментатора, тощо. Проте це зовсім не означає, що всі ці та багато інших проблем неопозитивізмом розв'язуються успішно. Спроби довести, що основне питання філософії буцімто не має наукового смислу, заперечення об'єктивної закономірності і причинності і т. д. — ці настанови неопозитивізму є важким тягарем на шляху наукового прогресу. Всі течії сучасного позитивізму, як справедливо відзначає М. Б. Мітін, гіпостазують логічну й лінгвістичну сторони пізнання, ігнорують і вихолощують об'єктивний зміст науки. Розвиваючи до крайності ці риси, неопозитивізм вже у 30-і роки перетворився на гносеологічну схоластику ХХ ст. [4, 4].

Неопозитивісти ігнорують об'єктивні закономірності процесу пізнання, відкидають тезу наукової, діалектико-матеріалістичної теорії пізнання про відображення об'єктивного матеріального світу в свідомості людини, а тому і не можуть розкрити справжню роль чуттєвих даних. Реальний процес пізнання є таким, що на основі матеріалу, який людина дістає завдяки органів чуття (чуттєвий ступінь пізнання), виникає абстрактне мислення (логічний ступінь пізнання), причому весь пізнавальний процес пронизує практика — основа, рушійна сила, мета пізнання і критерій істини. Процес пізнання являє собою єдність чуттєвого і раціонального на базі практики, яка весь час удосконалюється. «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики — такий є діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності», — писав В. І. Ленін [2, 157]. У категоріях «чуттєве» і «раціональне», «емпіричне» і «теоретичне» та ін., що їх виробила філософія в процесі пізнання і з метою

дальшого вивчення пізнання з загальної гносеологічної точки зору, виявляється певна специфіка зв'язку мислення і чуття на різних рівнях¹.

«Чуттєві дані» в неопозитивізмі несуть на собі зовсім інше смислове навантаження, ніж те, яке вони мають насправді, у практичній діяльності людини по перетворенню матеріальної дійсності. «Центральною проблемою філософії науки,— пише Ф. Франк,— є питання про те, як ми переходимо від тверджень звичайного здорового розуму до загальних наукових принципів» [10, 56]. Оскільки твердження «звичайного здорового розуму» описують, згідно з Ф. Франком, дані спостереження і експерименту, може скластися враження, що його вищенаведене висловлювання відповідає справжньому розвитку пізнання. Але це ілюзія. Перехід до «загальних наукових принципів» розглядається неопозитивістами не як діалектичний процес виникнення наукових понять з відчуттів і сприйнятих, а як деяке формально-логічне відношення, в якому «чуттєві дані» характеризуються як логічно первинні в системі даного «сталого» знання. Цим стирається якісна відмінність між логічними об'єктами і різноманітними видами об'єктів дійсності, протилежність свідомості і буття.

Розкриття В. І. Леніним у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» прагнень Маха, Авенаріуса та їх послідовників піднятися вище матеріалізму і ідеалізму, перевершити це «застаріле протиставлення» шляхом створення «третьої лінії» в філософії слу-

¹ У нашій філософській і природничо-науковій літературі проблема єдності чуттєвого і раціонального моментів пізнання висвітлена ще недостатньо докладно. В учбових посібниках і спеціальних працях з теорії пізнання автори обмежуються, як правило, постановкою питання і загальними зауваженнями.

Безумовно, позитивним фактом є те, що в спеціальних дослідженнях накопичений значний фактичний матеріал і зроблені важливі теоретичні узагальнення щодо фізіологічних основ виникнення і розвитку відчуттів. До цих праць слід передусім віднести: С. В. Кравков. Очерк общей психофизиологии органов чувств. М.—Л., 1946; Б. Г. Ананьев. Теория ощущений. Л., 1961; Б. Г. Ананьев. Психология чувственного познания. М., 1962; Б. Г. Ананьев. Проблемы развития психики. М., 1965; Н. В. Ермаков. Исторический путь физиологии ощущений. Саратов, 1959; В. М. Ковалгин. Рефлекторная теория ощущений. Минск, 1963; А. І. Ємченко. Сучасне вчення про вищу нервову діяльність у світлі марксистсько-ленінської теорії пізнання.— Теоретична зброя комунізму. К., 1959; А. Ф. Макаренко, П. Г. Костюк, А. Е. Хильченко. Философское и естественно-научное значение учения И. П. Павлова о высшей нервной деятельности в современной физиологии.— В кн.: Философские вопросы современной биологии. К., 1962.

Але в цих працях не досліджені закономірності взаємопроникнення чуттєвого і раціонального.

До перших спроб розробити філософський аспект вказаної проблеми можна віднести такі роботи: А. М. Коршунов. Элементы обобщенности образа в чувственном познании.— «Философские науки», 1962, № 2; А. В. Славин. Взаимодействие и взаимопроникновение понятий и наглядных образов в мыслительных процессах.— «Вестник Ленинградского университета», 1965, № 23; Д. А. Микитенко. Відчуття і дійсність. К., 1966.

життя основою і зразком правильної оцінки неопозитивістських «деталізацій» смислу «чуттєвих даних». Щодо такої «деталізації» характерні твердження Б. Рассела. У своїх «Проблемах філософії» він говорить про об'єктивні «чуттєві дані» (sense—data) і відчуття (sensations) «чуттєвих даних», які властиві суб'єктові. У статті «Відношення чуттєвих даних до фізики» він вводить термін «нечуттєві дані» (sensibilia), а у книзі «Аналіз духа» «чуттєві дані» тлумачаться як відчуття, які відтворюються в пам'яті. Як відзначає І. С. Нарський, шлях, накреслений Берклі, неопозитивісти використали не тільки в смислі суб'єктивізації об'єктивного (речі як «комплекси відчуттів»), але й в смислі об'єктивізації суб'єктивного (відчуття як «об'єкти»); звідси і твердження про «інтерсуб'єктивність» досвіду (Нейрат), про наявність в ньому «інваріантного начала» (Рапопорт) і таке ін. [5, 117].

Очевидно, немає підстав вважати, що неопозитивісти у своїй справжній практиці філософської боротьби зовсім не розуміють ролі відчуттів у пізнанні і індиферентно відносяться до чуттєвого, емоціонального моменту пізнання. Навпаки, розраховуючи на більшу доступність і кращу зрозумілість, вони не проти того, щоб не тільки теоретично підкреслити значення «чуттєвих даних», але й практично використати чуттєвий момент пізнання. Про це, зокрема, свідчать й ті чуттєво-конкретні приклади, образи, до яких вони вдаються у своєму аналізі. Ось один витяг з роботи М. Шліка. Припустимо, каже він, я бачу, що до мене наближається якась пляма. Через деякий час я встановлюю, що це якась тварина, трохи пізніше я переконаюсь, що це собака, а ще через деякий відрізок часу бачу, що це мій Тирас. «Загальним для всіх трьох ступенів цього пізнання,— говорить М. Шлік,— є те, що при цьому об'єкт впізнається, що в чомусь новому знаходиться дещо старе, так що тепер воно може бути позначене ім'ям, яке належить йому. І процес завершується, коли знайдене ім'я, яке належить лише одному пізаному об'єкту і нічому іншому. Пізнати річ — значить в повсякденному житті, насправді, не що інше, як дати їй правильне ім'я» [11, 7].

Чуттєвий образ, як бачимо, застосований з метою створення більшої переконливості. Але справа не тільки в цьому. Взагалі цим прикладом і логікою «аналізу» М. Шлік хотів довести, що смисл пізнання полягає у зведенні даного одиничного переживання до переживань, які були зафіксовані раніше, а також до встановлення назви. Таке пояснення являє собою деяку різновидність юмістського розуміння, згідно з яким досвід дає нам лише психологічну звичку встановлення того, що одне явище виникає після іншого, а не внаслідок дії якоїсь причини. Отже, порок такого підходу полягає не в тому, що неопозитивісти вдаються до образів і відмічають такі моменти пізнання, як «узнавання», «називання» (це природно, і тут немає нічого дивного, якщо мова

йде про відтворення у свідомості того, що вже було колись пізнане), а в тому, що неопозитивістський «аналіз» підпорядковується заздалегідь хибному вихідному принципу: в наслідках пізнавальних дій, мовляв, немає і не може бути будь-якого *відображення* ознак, властивостей, особливостей об'єктів *матеріального світу*. Цій же меті служать «міркування» про відношення «чуттєвих даних» один до одного (атомарність), про відношення їх до речень науки (протокольність) і до свідомості суб'єкта (характер їх існування).

В арсеналі аргументації неопозитивізму розрізняють «речення спостереження» (або «базисні речення»), які можна перевірити безпосередньо, і речення, які перевіряються через базисні. Питання про істинність, таким чином, зводиться до питання про істинність «базисних речень». Базисні ж речення перевіряються шляхом співставлення їх з відповідними фактами.

Матеріалістична філософія ніколи не вдавалась до сумніву щодо об'єктивної природи факту, у якому б значенні факт не вживався: або як найменування об'єктивних явищ, подій, або як елемент системи наукових знань, неспростовних теоретичних положень, які щось доводять або спростовують. Існування наукових фактів, які І. П. Павлов влучно назвав «повітрям вченого», визначається об'єктивним, незалежним від свідомості людей існуванням відповідних явищ, предметів, зв'язків, відносин. Щодо неопозитивістів, то розмежувальною лінією у визначенні фактів є, на їх думку, відмінність даного сприйняття від інших станів свідомості — попередніх і наступних. «Світ,— писав Л. Вітгенштейн у «Логіко-філософському трактаті»,— є сукупність фактів, а не речей... Факти в логічному просторі є світ» [9, 31]. Правда, таке розуміння факту, як будь-якого «дещо», яке існує у феноменологічному полі суб'єкта (розуміння, типове для періода Віденського гуртка, тобто 20—30 рр. ХХ ст.), останнім часом модернізується в плані все більшого відриву факту від чуттєвих даних, тобто «доведенням», що факт є «логічною формою», яка узагальнює «чисті переживання» суб'єкта¹.

Якщо факт — це чуттєвий стан суб'єкта (а логізація факту аж ніяк не змінює принципової постановки цього питання у неопозитивізмі), то виходить, що при дослідженні, скажімо, мікросвіту чуттєві стани вченого (стани його свідомості) змінюються у залежності від якості приладів, які ним застосовуються, і, таким чином, у кожному окремому випадку, при дослідженні одного і того ж об'єкта (наприклад, електрона) вчений має справу не з одним, а з багатьма фактами. Лінія Берклі (без суб'єкта немає об'єкта) живить, таким чином, через логічну схоластику неопозитивістів так званий «приладний ідеалізм».

¹ І. С. Нарський. Современный позитивизм. М., 1961; В. В. Косолапов. Гносеологічна природа наукового факту. К., 1964; Логика научного исследования. М., 1965.

Вістря всієї аргументації неопозитивізму спрямоване проти діалектичного матеріалізму, проти основних проблем філософської науки. Л. Вітгенштейн, Р. Карнап, А. Айер та інші представники цього напрямку хочуть запевнити, що проблема матеріального і ідеального, навколо якої точилася й точиться гостра філософська боротьба, не має «наукового смислу». Будучи нездатними протиставити діалектико-матеріалістичному розв'язанню основного питання філософії слушні аргументи, неопозитивісти всіляко прагнуть обійти це питання, об'явити його «псевдопроблемою». Завдання філософії, підкреслюють вони, полягає в дослідженні логічної структури нашого знання, в логічному аналізі мови науки. Вчений вивчає світ, філософ — мову вченого, а коли філософ виходить з цих меж і прагне щось сказати про світ за допомогою філософських понять, його речення втрачають пізнавальне значення, є нісенітницею. Так, якщо ботанік говорить — «троянда є червоною», його речення має смисл, тому що може бути перевірене відповідним спостереженням (емпірична верифікація); якщо ж філософ говорить — «троянда є матеріальною (або ідеальною)», то це висловлювання — нісенітниця, тому що не може бути перевірене ніяким спостереженням або експериментом. Л. Вітгенштейн робить такий висновок: «Більшість речень і питань, які висловлені з приводу філософських проблем, не хибні, а безглузді. Тому ми взагалі не можемо відповідати на такі питання, ми можемо тільки встановити їх нісенітність. Більшість речень і питань філософів впливає з того, що ми не розуміємо логіки нашої мови.. І не дивно, що найглибші проблеми насправді не є проблеми» [9, 50].

Всі ці доводи неспроможні. Поняття наукової філософії, тобто діалектичного матеріалізму, такою ж мірою можуть бути перевірені, як і будь-які інші поняття. Вони утворені не з «чистого розуму» і не як наслідок «недомислення» філософів, які не зрозуміли своєї ролі, як запевняють неопозитивісти; ці поняття є узагальненням даних, які доставляють органи чуття, узагальненням досягнень всього людського пізнання. Поняття «матерія», наприклад, є, відзначає Ф. Енгельс, просто скорочення, в якому ми резюмуємо чуттєво сприймані речі згідно з їх загальними властивостями. Як довів Б. М. Кедров [6, 46—57], узагальнення як логічна операція може мати не тільки формальний, але й змістовний характер, і саме ця остання ознака узагальнення характерна для утворення понять діалектичного матеріалізму.

Формальне узагальнення має наслідком те, що загальне поняття стає біднішим за своїм змістом, ніж часткові поняття. Узагальнення тут ґрунтується на збідненні узагальнюваних понять елімінуванням всіх їх конкретних (окремих) ознак. Поняття «плід взагалі» («плід як такий») не існує у самій дійсності і є наслідком діяльності нашої рефлексії. Це типовий випадок формального, індуктивного узагальнення, яке відбулося шляхом

протиставлення загального окремому. При змістовному узагальненні загальні поняття, такі, як «матерія», «свідомість», «відображення», «суперечність» тощо стають значно багатшими за своїм змістом, ніж часткові поняття. Філософія діалектичного матеріалізму утворює поняття не послідовним відкиданням всіх окремих ознак у предметів, які порівнюються, а за допомогою визначення наукових понять через закон». [6, 48]. Так, діалектичний матеріалізм утворює поняття «матерії» шляхом виведення його з найбільш істотного гносеологічного відношення, а саме відношення свідомості до матерії, мислення до буття, психічного до фізичного, суб'єкта до об'єкта. А це відношення і є основним питанням будь-якої філософії. Неважко перевірити й те, що в поняттях марксистсько-ленінської філософії правильно відображені найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і самого мислення. Про це свідчать дані сучасного природознавства, які все глибше розкривають матеріальну єдність світу, підтверджуючи глибоко науковий смисл ленінського визначення матерії. Науковість і життєвість понять і висновків марксистсько-ленінської філософії можна перевірити на соціальному прогресі: перехід від капіталізму до комунізму є основним змістом сучасної епохи, і Л. І. Брежнев мав всі підстави заявити у звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові нашої партії, що «для капіталізму настають все більш тяжкі часи», «його приреченість стає дедалі очевиднішою», а «світова соціалістична система неухильно йде вперед» [3, 13, 6].

До уявлення про значення «чуттєвих даних» в арсеналі аргументації неопозитивізму не можна підходити статично.

У перших неопозитивістських трактуваннях цього питання (період Віденського гуртка) мова йшла про те, що «чуттєві дані» *безпосередньо* входять в зміст логіки мови науки, і це включення розглядалось як критерій наукової осмисленості речень науки. Формулювання принципу верифікації зводилась до того, що речення вважається науково осмисленим (істинним або хибним), якщо воно в принципі піддається співставленню з фактами — почуттєвими станами суб'єкта.

Але все більше переконуючись у нездатності розв'язання суперечностей, до яких немінуче приводила доктрина «всеохоплюючої», «всюди себе виявляючої» «чуттєвості», неопозитивісти (особливо починаючи з 50-х рр.) зробили намагання пом'якшити деякі одіозні положення своєї концепції 20—30-х рр. Специфіку логічного аналізу вони змушені були визнати в формі твердження про самостійне існування «теоретичної мови» науки, яка не зводиться до емпіричної мови. Об'єктивною передумовою такої переорієнтації (в межах, зрозуміло, суб'єктивно-ідеалістичної системи поглядів) було посилення абстрактного характеру багатьох розділів сучасної науки. Удосконалення формалізації, потреби логіко-математичного аналізу знання гостро поставили

проблему методів, які дозволяють визначати істинність наукових положень не тільки шляхом їх безпосередньої, емпіричної перевірки, але й посередньо, через багатоманітні логічні зв'язки і відносини («метод принципів»). Ось чому з середини 50-х рр. у теорії пізнання неопозитивізму, який виступає тепер в двох основних формах — «лінгвістичного аналізу» і «аналітичної філософії», переважна увага звертається на концепцію мови як сукупності термінологічних і символічних засобів науки¹.

Критичні нотки до «чуттєвих даних», як вони тлумачились у 20—30-х рр., звучать, зокрема, у збірнику статей А. Айера «Поняття особи та інші нариси» [12], який вийшов у Лондоні в 1963 р. А. Айер негативно висловлюється про «сумнівне припущення, немов би лише чуттєві дані сприймаються нами безпосередньо» [12, 14], він помічає, що, «оточивши себе особистими чуттєвими даними», ми не зможемо показати, «як вони можуть дати підставу для приписування психічних станів іншим людям і для визнання загального світу», а тому треба розглядати «фізичний об'єкт» лише як «термін одного з можливих видів мови, який застосовується для описання фактів» [12, 78].

Більше того, абсурдні положення раннього позитивізму А. Айер та інші представники цієї «філософії науки» почали приписувати марксистсько-ленінській теорії відображення, вважаючи, що, зобразивши її у такому спотвореному вигляді, вони «полегшили» свою боротьбу проти революційного світогляду сучасності. Мова йде про приписування діалектичному матеріалізму таких «ідей», як положення раннього Л. Вітгенштейна про те, що речення (лінгвістичні явища) є «образами» фактів, або тверджень раннього Б. Рассела про атомарні «чуттєві дані», які відображаються у відчуттях суб'єкта.

Звичайно, таких положень у марксистсько-ленінській теорії пізнання немає. Вона ніколи не вважала, що у свідомості людини виникає якийсь «двійник» пізнавального об'єкта. Речення та

¹ Очевидно, до аналізу цього нового етапу в розвитку неопозитивізму більш доцільно застосовувати замість категорій «чуттєве» — «раціональне» категорії «емпіричне» — «теоретичне». Взагалі кажучи, деякі автори рекомендують щодо всього людського пізнання користуватися категоріями «емпіричне» і «теоретичне». «Категорії «чуттєве» і «раціональне», — пише П. В. Копнін, — служать для відбиття процесу історичного розвитку відображення від чуттєвого до раціонального, єдності цих моментів у людському пізнанні. *Емпіричне і теоретичне* хоч і пов'язані з чуттєвим і раціональним, є самостійними категоріями, які служать для відбиття інших закономірностей процесу пізнання — логічного розвитку людського знання від одного рівня і змісту до іншого, більш високого...» [7, 166—167]. В цьому ж плані висловлюються П. В. Таванець, В. С. Швірьов, Е. Д. Смирнова та інші радянські філософи і логіки. Погоджуючись з цією думкою, хотілося б зауважити, що при аналізі першого етапу розвитку неопозитивізму доцільно зберегти категорії «чуттєве» і «раціональне», оскільки вони допомагають краще підкреслювати ідеалістичний характер уявлень про «чуттєві дані», які у 20—30-х роках розглядалися неопозитивістами як безпосередня основа і фундаментальний елемент всієї структури логіки науки.

їх елементи як такі, тобто як лінгвістичні явища, за своєю структурою безпосередньо не відображають дійсності. Дійсність відображується у формі понять, суджень, наукових теорій тощо, і все це є якісно різними видами відображення.

Неоднозначність зв'язку теоретичних положень з емпіричними даними — ця обставина особливо експлуатується з метою «оновленого» захисту загальних принципів неопозитивізму К. Поппером, який виступив з критикою доктрини верифікаціонізму. Одні й ті ж факти, справедливо зазначає К. Поппер, можуть пояснюватися з точки зору різних і навіть взаємовиключаючих гіпотез і тим самим можуть однаковою мірою виступати як їх підтвердження. Але К. Поппер, належачи хоч і до іншого крила, але все того ж самого неопозитивізму, не хоче і не може зрозуміти, що факт може бути цінним лише тоді, коли він стає елементом науково правильної концепції. Горезвісний «принцип фальсифікації», згідно з яким істинність гіпотези визначається не тими фактами, які вже відомі, а тими, існування яких не можна було передбачити до появи гіпотези, і які були передбачені на її основі, протиставляється К. Поппером «принципу верифікації», але й він не розв'язує суті справи. Адже процедура узгодження теоретичного знання з емпіричним охоплює не тільки передбачення нових, але й пояснення фактів, які вже існують. Подібно до того, як підтвердження теорії або гіпотези окремими емпіричними ситуаціями ще не може бути безумовним критерієм її правильності, так і її невідповідність окремим емпіричним даним не можна вважати беззастережним показником її хибності. Узгодженість теорії з одними фактами і неузгодженість з іншими виступають відповідно як позитивний і негативний фактори її оцінки, проте загальна характеристика теорії (її науковість або хибність в цілому) — довгий і складний процес, який обумовлюється в кінцевому підсумку суспільно-історичною практикою, всім ходом наукового пізнання. Як «верифікаціонізм» Віденського гуртка, так і доктрина «фальсифікованості» К. Поппера «абсолютизують один з факторів оцінки, які в дійсності виступають у взаємодії один з одним і з деякими іншими факторами, такими, як узгодженість з іншими науковими уявленнями, логічна досконалість понятійного апарата, порівняна простота у співставленні з іншими можливими поясненнями і т. д.» [8, 94].

Отже, неопозитивізм як філософія суб'єктивного ідеалізму як на ранньому, так і на сучасному етапі свого розвитку не може дати наукового висвітлення ролі і значення чуттєвих даних у пізнанні. Свідоме перекидання ролі чуттєвого моменту пізнання підпорядковане «обґрунтуванню» ідеалістичного розв'язання основного питання філософії. Тільки діалектичний матеріалізм, який розкрив основні ступені процесу пізнання у їх діалектичному зв'язку і обумовленості на основі визнання практики як основи пізнання і критерію істини, науково розв'язує цю проблему.

Представление о чувственных данных варьируется в неопозитивизме в самых различных связях и отношениях, но при этом никогда не теряет своей субъективно-идеалистической интерпретации. Переход к «общим научным принципам» истолковывается не как диалектический процесс возникновения научных понятий из ощущений, восприятий и представлений, а как какое-то формально-логическое отношение, в котором «чувственные данные» рассматриваются как логически первичное в системе данного «законченного» знания. Этим неопозитивисты стремятся стереть коренное различие между логическими объектами и объектами материального мира, противоположность материи и сознания.

Усиление абстрактного характера развития многих разделов современной науки, потребности логико-математического анализа знания, остро поставившие проблему методов, которые позволяют определять истинность научных положений не только путем их непосредственной, эмпирической проверки, но и опосредованно, через разнообразные логические связи и отношения, а также другие особенности развития современной науки привели к переориентации неопозитивистов в отношении характеристики роли и значения чувственных данных. Специфику логического анализа Р. Карнап, Б. Рассел, А. Айер и др. вынуждены были признать в форме утверждения о самостоятельном существовании «теоретического языка» науки, который не сводится к эмпирическому языку.

Однако и на раннем этапе своего развития (период Венского кружка) и в настоящее время неопозитивизм как философия субъективного идеализма не в состоянии раскрыть действительное место чувственных данных в познавательном процессе. Эту проблему научно решает только диалектический материализм.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Твори. Т. 14.
2. В. І. Ленін. Філософські зошити.— Твори. Т. 38
3. Л. І. Брежнев. Звітня доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. Вид-во політичної літератури України, 1966.
4. М. Б. Митин. В. И. Ленин и борьба против современного позитивизма.— «Вопросы философии», 1961, № 3.
5. И. С. Нарский. Современный позитивизм. М., Изд-во АН СРСР, 1961.
6. Б. М. Кедров. Обобщение как логическая операция.— «Вопросы философии», 1965, № 12.
7. П. В. Копнин. Диалектика как логика. К., Изд-во Киевского университета, 1961.
8. В. С. Швырев. Проблема отношения теоретического и эмпирического знания и современный неопозитивизм.— «Вопросы философии», 1966, № 2.
9. Л. Витгенштейн. Логико-философский трактат. М., ИЛ, 1958.
10. Ф. Франк. Философия науки. М., ИЛ, 1960.
11. М. Schlick. Allgemeine Erkenntnislehre. Berlin, 1925.
12. A. J. Ayer. The concept of a person and other essays. London, 1963.

ДОГМАТИЗМ ЯК РІЗНОВИДНІСТЬ МЕТАФІЗИЧНОГО МЕТОДУ ПІЗНАННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ ДІЙСНОСТІ

У нашій філософській літературі термін «догматизм» вживається у двох значеннях: догматизм як різновидність метафізичного методу пізнання і догматизм як один з опортуністичних напрямів у комуністичному і робітничому русі. У загальних рисах догматизм у комуністичному та робітничому русі — це наслідування тій чи іншій букві вчення Маркса, Енгельса, Леніна на шкоду суті марксизму. Коли ж мова йде про догматизм як різновидність метафізичного методу пізнання, то мають на увазі його антидіалектичний, однобічний підхід до оцінки істинності наших знань.

Разом з тим догматизм — явище соціальне. Він виник у той час, коли суспільство поділилося на класи, коли відбувся поділ праці на розумову та фізичну. В умовах буржуазного суспільства догматизм служить виправданню існування приватної власності, обґрунтуванню положення про «непохитність» капіталістичного ладу.

Соціальна роль догматизму завжди була реакційною. Наприкінці XIX — на початку XX ст. консерватизм у догматизмі одержав свідомо виражену форму, теоретично розроблену й аргументовану.

Догматизм проявляється і в перехідний період від капіталізму до соціалізму, і в умовах будівництва комунізму, оскільки на цих етапах комуністичного будівництва ще повністю не ліквідовані ті об'єктивні та суб'єктивні причини, що можуть привести до перетворення догматизму з гносеологічної можливості в дійсність.

В умовах соціалізму ще мають місце деякі «родимі плями» капіталізму, ще є матеріальні труднощі і суперечності в суспільному житті. На основі ліквідації приватної власності й експлуатації людини людиною соціалізм усунув антагонізм між розумовою і фізичною працею. Але розвиток продуктивних сил ще не досяг рівня, який дозволив би повністю подолати відмінності між ними.

Рамки даної статті не дозволяють детально розглянути соціальну основу виникнення догматизму, і тому ми говоритимемо лише про гносеологічні корені догматизму і, насамперед, з'ясу-

ємо діалектико-матеріалістичне і догматичне розуміння істини.

У нашій літературі багато говориться про гносеологічні корені ідеалізму, але часто обминається питання про гносеологічні корені догматизму¹.

Хоч догматизм має спільну з ідеалізмом гносеологічну основу, але між ними існує принципова відмінність. Гносеологічною основою як догматизму, так і ідеалізму є відліт (відхід) думки від дійсності (практики), а також історична обмеженість пізнання на кожному певному етапі розвитку суспільства. Ідеалізм і догматизм, маючи спільні гносеологічні джерела виникнення, акцентують увагу на різних сторонах процесу пізнання. Якщо ідеалізм абсолютизує активну, творчу діяльність, що випереджає дійсність, то догматизм, навпаки,—консервативну, пасивну її сторону як результат відставання свідомості від дійсності, що розвивається. Абсолютизація активної, творчої діяльності, що випереджає свідомість, призводить у процесі пізнання до ідеалістичного розуміння основного питання філософії, а роздмухування другої її сторони — до точки зору про незмінність наших знань про світ, про те, що світ дійсно є таким, яким ми його сприймаємо або конструємо у своєму розумі. Властива догматизмові закріпленість понять і термінів перетворення будь-якої правильної тези у «вічну» істину, сліпе схиляння перед раніш визнаними теоріями, боязнь ломки старих теорій або окремих їх положень і уявлень може служити прямим шляхом до ідеалізму. У свою чергу, в підсумку свого розвитку ідеалізм завжди догматичний. Наприклад, якщо принципи філософії Гегеля мали діалектичний характер, то його ідеалістична система була явно догматичною.

Догматизм може виникнути і на матеріалістичному ґрунті. Так трапилося з матеріалістами, які в ХІХ ст. виступали з позицій механіцизму і метафізики. Але треба відзначити, що не всяка метафізика є догматизм. Метафізичний метод був виправданим на певному етапі розвитку суспільства, але як односторонній і обмежений він перевершений і подоланий діалектико-мате-

¹ В окремих філософських монографіях, брошурах і статтях автори торкаються питання про сутність догматизму, його соціальні і гносеологічні корені, але, як правило, розглядаються лише окремі аспекти цієї проблеми: А. Бутенко. Основные черты современного ревизионизма. М., Госполитиздат, 1959, стр. 28—35; А. Вислобовов. Марксистская диалектика и современный механицизм. М., 1962, стр. 200—201, 228—229; Н. Ирибажаков. Современные критики марксизма. М., ИЛ, 1962 (раздел «Марксизм и догматизм»); В. Ковалгин. Марксистская философия против идеализма и метафизики. Минск, 1961 (раздел «Марксистская философия за конкретно-исторический подход, против догматизма и начетничества»); Д. Кантимиров. Борьба В. И. Ленина против идеализма и метафизики в теории познания. Алма-Ата, 1963 (гл. 11, § 3—«Диалектика объективной, абсолютной и относительной истины и критика догматизма», гл. 3—«Значение ленинской теории отражения в борьбе против современной буржуазной философии, ревизионизма и догматизма»).

ріалістичним методом пізнання. За наших часів догматизм — це вперта в своїй однобічності метафізика. Метафізичне розуміння розвитку, оцінки істинності наших знань стало теоретичною основою догматизму в нових конкретно-історичних умовах.

Як же розуміють принцип розвитку в нових історичних умовах люди, які мислять метафізично? Чому антидіалектичне, метафізичне розуміння розвитку веде до догматизації теоретичних положень, поглядів тощо?

Відповіді на ці запитання — значить показати відмінність між діалектико-матеріалістичним і догматичним, в основі свій метафізичним принципами розвитку.

У фрагменті «До питання про діалектику» В. І. Ленін показує протилежність діалектики і метафізики в теорії розвитку. Він пише: «Дві основні (або дві можливі? або дві в історії спостережувані?) концепції розвитку (еволюції) є: розвиток як зменшення і збільшення, як повторення і розвиток, як єдність протилежностей (роздвоєння єдиного на взаємовиключаючі протилежності і взаємовідношення між ними)» [4, 346].

Тут В. І. Ленін розглядає діалектичний розвиток як суперечливий процес, як єдність і боротьбу протилежностей, а метафізичний розвиток — як безперервний процес, без стрибків, що в дійсності становлять вузлові моменти переходу від старого якісного стану до нового.

Величезна заслуга Маркса й Енгельса полягає в тому, що вони відкрили діалектичні закони зміни і розвитку, які діють в реальних процесах матеріального світу: одночасно це було відкриттям діалектичного методу наукового пізнання, що веде до перетворення об'єктивної дійсності.

Догматики не можуть пояснити і правильно застосувати в процесі пізнання об'єктивної дійсності основні закони матеріалістичної діалектики: закон єдності і боротьби протилежностей, закон переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення, а також основні категорії матеріалістичної діалектики, що становлять суть марксистського розуміння розвитку. Наприклад, метафізично розглядаючи протилежності як такі, що виключають одна одну, що цілком відокремлені і застигли, вони абсолютизують теорію, відриваючи її від практики, в якій постійно відбуваються зміни, відривають абсолютну істину від відносної, загальне від особливого, форму від змісту та ін. Підкреслюючи кількісні зміни дійсності, вони абсолютизують момент сталості, рівноваги, момент спокою, не розуміючи, що спокій — це важливий момент абсолютного руху, розвитку предметів і явищ об'єктивного світу. Розглядаючи категорії кількості й якості як абсолютно протилежні, вони по суті заперечують народження нового, не розуміючи діалектичного переходу від одного якісного стану до іншого, безсилі виділити момент стрибка — перерви поступовості в розвитку. Догматики заперечують поступовий ха-

рактер цього розвитку, необхідність змін, наступність етапів, ступенів об'єктивного світу і пізнання, що характеризується законом заперечення заперечення. Тому вони не можуть помітити того нового, що виникає в об'єктивній дійсності і має майбутнє. Виступаючи проти цього нового, хапаючись за старе, догматики гальмують прогресивний розвиток, стаючи, таким чином, об'єктивно реакційною силою.

Отже, однобічне розуміння розвитку, абсолютизація якоїсь однієї сторони процесу пізнання неминуче веде людей до догматизму. Опинившись у лоні догматизму, вони не почувають потреби замінити старе, віджило новим, а відстоюють старі тези, теорії, погляди, що були істинними в інших історичних умовах і втратили свою істинність у результаті зміни дійсності. Тому в питанні про істину найяскравіше розкриваються гносеологічні корені догматизму.

Діалектико-матеріалістичне розуміння істини цілком протилежне догматичному. Діалектичний матеріалізм у розумінні істини виходить з визнання існування зовнішнього світу та його пізнаваності.

Обґрунтування діалектико-матеріалістичного погляду на істину найбільш чітко і повно зроблене В. І. Леніним у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Розглядаючи питання, що таке об'єктивна істина, співвідношення абсолютної і відносної істини, підкреслюючи, що практика є критерієм істинності наших знань про навколишню дійсність, В. І. Ленін відзначає, що об'єктивна істина — це такий зміст людських уявлень, «який не залежить від суб'єкта, не залежить ні від людини, ні від людства» [1, 105].

У проблемі істини основне питання — це відношення суб'єкта, який пізнає, до об'єкта, що пізнається. Помилковим є визнання як того, що істина суб'єктивна, так і того, що вона об'єктивна, подібно до матеріального предмета. Істина — це певне знання предмета. Вона містить у собі момент як суб'єктивного, так і об'єктивного. Виступаючи як єдність протилежностей (суб'єктивного й об'єктивного), істина є суб'єктивним відображенням об'єктивної дійсності. Об'єктивна матеріальна дійсність визначає зміст усякої істини. Свідомість же як відображення цієї матеріальної дійсності прагне найповніше, найглибше охопити і відобразити всю багатогранність матеріального світу. Саме тому істина ніколи не буває чимсь назавжди даним і завершеним, а являє собою діалектичний процес співвідношення суб'єкта з об'єктивною дійсністю.

Не тільки пізнання істини, але й сама істина не є чимсь раз і назавжди даним, незмінним. Істина також підлягає перегляду внаслідок нескінченного процесу змінювання матеріального світу. І в цьому розумінні істина сама повинна розглядатись як

процес. Нерозуміння істини як процесу призводить людей, що метафізично мислять, до того, що вони в умовах об'єктивної дійсності, в якій відбуваються революційні, стрибкоподібні зміни, залишаються на старих позиціях, впадають у догматизм. Це відбувається тому, що вони нездатні дати правильну відповідь на запитання: «Що є істиною в нових конкретних умовах?» Погляд на істину, як на щось статичне, раз назавжди дане, пояснюється тим, що догматики не розуміють діалектичного співвідношення релятивного й абсолютного в істині. Вони протиставляють абсолютне — відносному, акцентуючи увагу на абсолютному.

Категорії абсолютного й відносного в застосуванні до питань про істину характеризують ступінь наближення (відповідності, точності, повноти) наших знань до об'єктивної дійсності. Можливість істини, її відносний характер у кожному конкретному випадку не є запереченням абсолютної істини. Абсолютна істина досягається в процесі розвитку, в процесі вдосконалення наших знань. Абсолютність істини означає не що інше, як об'єктивність знання.

Якщо істина об'єктивна (а об'єктивність її означає й абсолютність), то чи можна вважати, що існує межа в пізнанні і що істина в такому разі — його остання інстанція? На це запитання діалектичний матеріалізм відповідає негативно. Він розглядає істину як процес і тому заперечує існування безумовної істини. Тільки догматики розглядають істину як незмінну, застиглу, як раз назавжди дану. Вони виступають проти перегляду істини, особливо в тих випадках, коли мова йде про теорії, засади, погляди, істинні у своїй основі, але які вимагають уточнення внаслідок зміни умов життя та діяльності людей, в результаті безперервного розвитку науки, техніки тощо.

Таким чином, на відміну від догматизму, діалектичний матеріалізм не заперечує відносної істини. Люди не можуть пізнати світ одразу повністю і назавжди. Як нескінченний самий об'єкт пізнання, так нескінченне і пізнання об'єкта. Суперечності між обмеженістю наших знань і можливостями необмеженого пізнання дійсності розв'язуються в нескінченній зміні поколінь. Якщо пізнавальні можливості однієї людини завжди обмежені, то всього людства — невичерпні.

Отже, розгляд істини як єдності протилежностей (релятивна й абсолютна істина) застерігає від помилок догматизму в пізнанні.

Істина як єдність протилежностей є методом пізнання тому, що вона — не фіксація досягнутого знання, а рух, спрямування, тенденція до повнішого пізнання об'єктивної дійсності. У своєму розвитку істина творча за характером.

Діалектичний зв'язок відносності й абсолютності істини ще повніше виявляється в конкретності істини. Конкретне відобра-

ження дійсності в мисленні — істина. В процесі пізнання поступово відкриваються різні сторони дійсності. Сукупність відображення всіх сторін дійсності і створює істину.

Виділення та абсолютизація якоїсь однієї сторони об'єктивної дійсності в процесі абстрагування неминує веде до огрублення, омертвіння цієї дійсності в мисленні. Але було б помилково твердити, що істини абстрактні через те, що дійсність розуміється нами однобічно. Ні, істина — це єдність суперечливих сторін абстрактного і конкретного. Значить, конкретна істина і відносна, і абсолютна. Нерозуміння діалектичної єдності протилежностей: абсолютного й відносного, абстрактного й конкретного тощо веде до ігнорування необхідності враховувати місце і час, ігнорування принципу конкретно-історичного підходу до оцінки істинності наших знань.

В. І. Ленін надавав великого значення питанню про залежність явищ від умов, місця і часу. Він, зокрема, писав про марксизм: «Весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншим; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії» [3, 200].

Ця вимога діалектичного матеріалізму має величезне значення не лише з точки зору теорії, але й практики. Ігнорування цього принципу веде до догматизму, що виявляється в механічному перенесенні питань теорії і практики, сформульованих для одних умов, в інші конкретно-історичні умови.

У наш час ця сторона марксистсько-ленінської діалектики має особливе значення тому, що рух історії ще більш прискорився. Розв'язання життєво важливих питань у великій мірі залежить від уміння підходити до них конкретно-історично, без шаблону, від уміння відмовитись від деяких положень, які вважались непохитними догмами.

Основною вимогою правильного врахування конкретно-історичних умов має бути суворе дотримання принципу єдності теорії та практики. У пізнанні об'єктивної дійсності однаково шкідливі як надмірний відрив теорії від практики, так і вузький практицизм. І те й інше може привести до догматизму. Проте характернішим для догматизму є відрив теорії від практики. Догматики, недооцінюючи те, що діалектична єдність та боротьба протилежностей є джерелом і рушійною силою розвитку і теорії, і практики, не можуть зрозуміти суперечливого характеру останніх. Єдино правильну відповідь про співвідношення теорії і практики має марксистська філософія. Марксизм показав, що матеріальна, практична діяльність людей відіграє вирішальну роль у житті суспільства. Діалектичний взаємозв'язок і взаємозумовленість категорій теорії і практики виявляється в тому, що всяка наукова теорія виростає на основі практики і практичних потреб людей. «Практика,— писав Ленін,— вища за (те-

оретичне) пізнання, бо вона має не тільки достоїнство загальності, але й безпосередньої дійсності» [4, 197].

В. І. Ленін наполегливо підкреслював єдність теорії і практики в теорії пізнання, бо в результаті досягається об'єктивна істина, що відбиває діалектику об'єктивної дійсності. В. І. Ленін гносеологічно обґрунтував необхідність свідомого поєднання теорії і практики. «Пізнання...— писав він,— знаходить перед собою істинно суще як незалежну від суб'єктивних думок (*setzen*) наявну дійсність. (Це чистий матеріалізм!). Воля людини, її практика, сама перешкоджає досягненню своєї мети... тим, що відокремлює себе від пізнання і не визнає зовнішньої дійсності за істинно-суще (за об'єктивну істину). Необхідне *з'єднання пізнання і практики*» [4, 200].

Таким чином, теорія і практика нерозривно пов'язані між собою; теоретичне знаходить у практичному своє матеріальне втілення. Як указував В. І. Ленін, хоч мислення (теоретичне) пов'язане з практикою і зумовлене нею, проте в своєму русі воно відносно самостійне. Мислення може за певних соціальних умов відійти від практики. Цей відхід думки від дійсності (практики) приводить до того, що мислення залишається всередині самого себе, розглядаючи свій рух абсолютно самостійним і незалежним від об'єктивного світу і практичної діяльності. Такий відрив теорії (теоретичного мислення) від практичної діяльності веде до догматизації теорії, до викривлення процесу пізнання. Пізнання як єдність теоретичного і практичного мислення виражене В. І. Леніним у його формулі: «Від живого споглядання до абстрактного мислення і *від нього до практики* — такий є діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності» [4, 157].

Практика не тільки становить основу виникнення теорії, є метою, для якої створюється теорія, але разом з тим вона є і критерієм істинності теорії. Питання істини в даних конкретно-історичних умовах вирішує практика. Вважаючи практику найвищим і головним критерієм істини, марксизм-ленінізм не твердить, що практика є абсолютним критерієм істини. Ось пояснення цього положення В. І. Леніним: «Точка зору життя, практики повинна бути першою і основною точкою зору теорії пізнання. І вона приводить неминуче до матеріалізму, відкидаючи з порога безконечні вигадки професорської схоластики. Звичайно, при цьому не треба забувати, що критерій практики ніколи не може по самій суті справи підтвердити або спростувати *повністю* будь-яке людське уявлення. Цей критерій теж настільки «невизначений», щоб не дозволяти знанням людини перетворитися в «абсолют», і в той же час настільки визначений, щоб вести нещадну боротьбу з усіма різновидностями ідеалізму й агностицизму. Якщо те, що підтверджує наша практика, є єдина, остання, об'єктивна істина,— то звідси впливає визнання єдиним

шляхом до цієї істини шляху науки, яка стоїть на матеріалістичній точці зору» [1, 124].

Відносність критерію істини полягає в тому, що практика в кожний даний момент — історично обмежена. З розвитком практики виявляються такі властивості предмета, явища, на які не зважали в існуючій теорії. Виникає суперечність між старою теорією і новими фактами, одержаними практикою. Стара теорія перестає задовольняти практику, вона замінюється новою теорією. Догматики ж не враховують того, що практика не стоїть на місці, а безперервно розвивається; значить, і критерій істини — практика — не є метафізично застиглим, незмінним. Відрив від практики веде до застою думки, до догматичного переживання давніх висновків.

Обґрунтовуючи єдність теорії і практики, класики марксизму-ленінізму вказували, що коли кожний теоретичний висновок буде погоджений з практичними результатами, то жодному з проявів догматизму не знайдеться місця. Всякий раніше сформульований висновок має бути переглянутим і при необхідності заміненним новим, якщо він перестає відповідати конкретно-історичним умовам і новим практичним завданням: «Марксист,— писав Ленін,— повинен враховувати живе життя, точні факти дійсності, а не продовжувати чіплятися за теорію вчорашнього дня, що, як усяка теорія, в кращому разі лише намічає основне, загальне, лише *наближається* до охоплення складності життя» [2, 25].

Догматизм може проявлятися не тільки у відриві теорії від практики, а й у консервації старої практики. В. І. Ленін називав це «вузьким практицизмом». Вузький практицизм має місце в науці, виробництві, в різних сферах суспільної діяльності людей. Якщо теоретично доведені, а практикою підтверджені те чи інше положення або теорія, то ця стара, теоретично обґрунтована практика може стати перешкодою на шляху дальшого розвитку. Наприклад, введення в 1955 р. нового порядку планування, в основу якого покладене поєднання державного керівництва з творчою активністю колгоспників, робітників радгоспів і спеціалістів сільського господарства, відбувалось через подолання старої практики шаблонного планування виробництва зверху, коли господарствам нав'язувались плани по посівних площах і врожайності сільськогосподарських культур, поголів'я худоби та його продуктивності, тобто наказовим порядком регламентувалась уся робота. Стара практика підтримується консерваторами, людьми малоініціативними, і це створює ґрунт для виникнення вузького практицизму і догматизму.

Тому необхідно вести вперту боротьбу і проти відриву теорії від практики, і проти застарілої практики, яка в нових умовах гальмує прогрес.

Нарешті, необхідно відзначити, що догматизм — це різно-

видність метафізичного способу мислення, а в пізнанні об'єктивної дійсності він виступає як різновидність метафізичного методу пізнання. Догматизм — це застигла у своїй односторонності метафізика. Догматики, заперечуючи діалектико-матеріалістичний принцип розвитку, неспроможні правильно розв'язати питання, що є істиною в даних історичних умовах.

У найзагальнішому вигляді догматизм можна визначити як різновидність метафізичного методу пізнання об'єктивної дійсності, що полягає в сприйнятті тієї чи іншої тези або вчення як завершеної істини, незалежно від конкретно-історичних умов. Догматизм виникає там і тоді, де і коли є певні соціально-економічні умови перетворення його з можливості на дійсність.

Створення соціально-економічних умов, що виключали б можливість прояву догматизму в суспільній і індивідуальній свідомості, відбувається в період будівництва комунізму і завершується у розвинутому комуністичному суспільстві.

Комунізм знаменує собою повний розквіт особистості, вільної від передсудів і помилок, властивих їй при всіх попередніх суспільно-економічних формаціях.

Краткое содержание

В нашей философской литературе много говорится о гносеологических корнях идеализма, но зачастую не упоминается о гносеологических корнях догматизма.

Отлет (отход) мысли от действительности (практики), а также историческая ограниченность познания на каждом определенном этапе развития являются общей гносеологической основой возникновения как идеализма, так и догматизма. Однако между идеализмом и догматизмом есть принципиальное различие: они акцентируют внимание на различных сторонах процесса познания и отвечают на разные вопросы. Если идеализм отвечает на вопрос, что первично, материя или сознание, то догматизм пытается дать ответ, что истинно в данных конкретно-исторических условиях.

Диалектико-материалистическое понимание истины прямо противоположное догматическому. Догматики в решении этого вопроса исходят из метафизического понимания процесса развития. Поэтому догматизм следует рассматривать как разновидность метафизического метода познания, возникающую при определенных социально-экономических условиях.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори. Т. 14.
2. В. І. Ленін. Твори. Т. 24.
3. В. І. Ленін. Твори. Т. 35.
4. В. І. Ленін. Твори. Т. 38.

КАТЕГОРІЇ ТОТОЖНОСТІ І ВІДМІННОСТІ В «НАУЦІ ЛОГІКИ» ГЕГЕЛЯ

Проблема тотожності і відмінності є одна з важливих проблем діалектичного матеріалізму і сучасної логіки. Про актуальність її свідчить той факт, що в останній час з'явилося багато літератури, де висвітлюються деякі аспекти її, хоч і з різних точок зору. Однак, по-різному висвітлюючи це питання, філософи і вчені багато внесли у розробку питання тотожності і відмінності, а різні і суперечливі тлумачення окремих питань цієї проблеми часто-густо залежать від різних аспектів її висвітлення.

Тому не випадково розгляд окремих питань цієї широкої проблеми (питання про місце і роль категорій тотожності і відмінності є однією із сторін або частин проблеми тотожності і відмінності) ми знаходимо у багатьох філософів і вчених на протязі всієї історії філософії.

Особливо великий інтерес для нас становить розгляд тотожності і відмінності як категорій видатним німецьким філософом-ідеалістом Гегелем. Категорії тотожності і відмінності відіграють велику роль у його рухомій системі категорій. Відкинувши із своєї системи чуттєвість, Гегель розкриває діалектику цих категорій у сфері чистого мислення.

Для Гегеля категорії тотожності і відмінності є східці пізнання сутності, її перші визначення. Рефлексивно визначення сутності у Гегеля починається з простого співвідношення її з собою, тобто з чистої тотожності, яка, за виразом Гегеля, є відсутність визначення. «Перше визначення є суттєва єдність із самим собою, тотожність» [4, 103].

Ця тотожність виникає завдяки відносному абстрагуванню від заперечення, що відокремилось від нього, але з такою умовою, що відмінне від неї існує обов'язково, взаємозв'язане з нею. Таким чином, тотожність виявляється тотожною з собою відмінністю і є в собі самій нетотожністю, тобто конкретною тотожністю.

Конкретна тотожність відображає внутрішню структуру сутності і полягає в тому, «що вона в своїй рівності з собою нерівна собі і суперечлива, а в своїй відмінності, в своїй суперечності тотожна з собою, і що в ній самій відбувається цей

рух переходу одного з цих визначень в інше; і це — якраз тому, що кожне з них є в самому собі протилежність самого себе» [7, 483]. Отже, для Гегеля тотожність нерозривно пов'язана з відмінністю, не може без неї існувати, і навпаки. Тотожність, на думку Гегеля, є тотожність тотожного і відмінного, а відмінність є відмінність відмінного й тотожного.

Стає зрозумілим, чому Гегель з такою ворожістю ставився до формально-логічного принципу тотожності, називаючи його «пустою тавтологією», «беззмстовним» за те, що тотожність і відмінність, відповідно до цього закону, розглядаються як рядопокладені принципи, незалежні один від одного. «Вони не бачать,— каже Гегель,— що вже цим вони самі говорять, що тотожність є деяка різниця; бо вони говорять, що тотожність *різниться* від різниці; хоча разом з тим вони неминуче повинні згодитись, що природа тотожності саме така, то з цього випливає, що тотожність не зовнішньо, а в ній самій, за своєю природою така, що вона різна» [7, 485].

Але, критикуючи метафізичне трактування формально-логічного закону тотожності, як він висвітлювався на той час у більшості літератури, Гегель визнавав його дію у межах розсудку, де тотожні предмети можуть розглядатись як невідмінні, а відмінні — як нетотожні. І тут Гегель був правий¹.

Проте в сфері спекулятивного мислення, в межах оперування змістовними поняттями, враховуючи розвиток змісту останніх, проявляється вузькість формально-логічного закону тотожності, і ми неминуче повинні звернутись за допомогою до категорій діалектичної логіки, для якої тотожність означає, що кожна із протилежностей в процесі розвитку предметів і явищ передбачає обов'язково існування другої протилежності і обидві вони можуть існувати тільки в єдності, а також, що кожна з них за певних умов обов'язково переходить, перетворюється у свою протилежність.

Поняття тотожність і відмінність Гегель, таким чином, обов'язково пов'язує з поняттям протилежність і суперечність В. І. Ленін у конспекті книги Гегеля «Наука логіки» з приводу цього робить замітку: «Тотожність—відмінність—суперечність (+Gegensatzt **, зокрема протилежність) (основа)... Тому Гегель вияснює односторонність, неправильність «закону тотожності» ($A=A$), категорії (всі визначення сущого є категорії...)» [3, 120]. Це схема взаємовідношення, субординації категорій тотожності і відмінності.

Для Гегеля абстрактна тотожність ($A=A$) і абстрактна відмінність ($A \neq A$) є лише момент в розсудочній діяльності і функціонує лише в межах зовнішньої рефлексії. Для такого мислення, говорить Гегель, розум являє собою, наприклад,

¹ Це питання правильно, на наш погляд, трактується в книзі В. І. Шинкарука «Логіка, діалектика и теория познания Гегеля» (К., Вид-во КДУ, 1964).

ткацький верстат, в якому тотожність буде, скажімо, основою, а уток — відмінністю. Аналізуючи одержану тканину, розум при цьому спочатку виділяє окремо тотожність, а потім окремо відмінність, яку ставить поряд з тотожністю, і встановлює, абстрагуючись від відмінності, рівність або, абстрагуючись від тотожності, нерівність, причому по черзі.

У кожному реченні, говорить Гегель, ми можемо переконатись у неспроможності формально-логічної тотожності, бо, ставлячи зв'язку «є» після кожного поняття, наприклад, «рослина» («рослина є»), разом з тим ми готуємо себе до того, що повинно наступити якесь відмінне визначення, якщо ж ми скажемо «рослина є рослина», тобто повторимо у визначальній частині визначене, то цим ми нічого не скажемо і це буде виглядати як проста тавтологія. Характерно, що Гегель суперечність «А не може бути одночасно А і не А» вважає іншим виразом тотожності, або заперечною формою тотожності, в якій ще більше, ніж на початку тотожності, прихована і аналітична і синтетична (дуже важлива) природа.

Таким чином, Гегель робить висновок, «що, *по-перше*, начало тотожності або суперечності, взяте у тому розумінні, що воно повинне виражати як істину лише абстрактну тотожність на протилежність відмінності, не є закон мислення, а є, навпаки, протилежність такого закону; що, *по-друге*, ці початки містять в собі більше, ніж ними *бажають сказати*, а саме: цю протилежність, саму абсолютну відмінність» [7, 489].

К. Маркс і Ф. Енгельс з позицій діалектичного матеріалізму піддали остаточній критиці формально-логічний принцип тотожності в його метафізичному розумінні як принцип світогляду, для якого кожна річ уявлялась як рівна собі і все розглядалось постійним і незалежним. При цьому класики марксизму часто посилались на Гегеля, на його принцип тотожності, одночасно вказуючи на ідеалістичні висхідні позиції його [1, 148].

Характеристику сутності Гегель починає з визначення тотожності, і це не випадково. Дійсно, перш ніж ми пізнаємо предмет, його внутрішню суперечливу сутність, тобто в його внутрішніх відмінностях, він постає перед нами як деяке ціле, певне, визначене, як предмет у своїй внутрішній тотожності, як тотожне самому собі. Такий підхід до явищ дійсності виправданий як історично, так і логічно. Не випадково В. І. Ленін підкреслював, що ще в середній школі необхідне знайомство з формальною логікою та її формально-логічним принципом тотожності, тому що формальна логіка дає формальні визначення явищам, які найбільше кидаються в очі, тобто тотожність, визначеність, причому різні визначення одного і того ж предмета будуть говорити про різні сторони його без усякого внутрішнього зв'язку. Основною ж вимогою діалектичної логіки є вивчення предмета у зв'язку та у всіх його «опосередненнях», а також

необхідно «брати предмет у його розвитку, «саморусі» (як говорить іноді Гегель), зміні [2, 70—71]. І, нарешті, у «визначення» предмета повинна ввійти людська практика «як критерій істини» і «практичний визначник зв'язку предмета» [2, 71].

Критичне ставлення до формально-логічної тотожності у Гегеля по суті звелось до критики метафізичного розуміння її, тому що в гегелівському розумінні тотожність є тотожність протилежностей.

Розглядаючи конкретну тотожність, Гегель дає картину розгортання відмінностей, ставлячи при цьому такі умови: «...1) «необхідність зв'язку» і 2) «іманентне походження відмінностей» [3, 83]. В. І. Ленін високо оцінив ці вимоги Гегеля і зробив у «Філософських зошитах» таке зауваження: «Дуже важливо! Це ось що значить, на мою думку: 1) *Необхідний зв'язок, об'єктивний зв'язок усіх сторін, сил, тенденцій* etc. даної сфери явищ; 2) «іманентне *походження* відмінностей» — внутрішня об'єктивна логіка еволюції і боротьби відмінностей, полярності» [3, 83].

Категорія відмінності у Гегеля може проявляти себе в таких моментах: 1) відмінність сутності, або проста відмінність, в якій обидва різні інобуття перебувають зовні один одного і кожна відмінність виступає як рефлексована, покладена в самій собі; 2) відмінність «як своє інше», відмінність від свого, відмінність «від самого себе». Тут тотожність і відмінність становлять саму відмінність, і обидві вони являють собою ціле і момент його. «Відмінність, взята, таким чином, як єдність себе і тотожності, є в самій собі визначена відмінність. Вона не є перехід в деяке інше, не є співвідношення з іншим, що перебуває зовні її, вона має іншу тотожність, в собі самій, так само як і тотожність, вступаючи у визначення відмінності, не втратила себе в ньому як у своєму іншому, а зберігається в ньому, є її рефлексія в себе і її момент» [7, 490—491]; 3) відмінність, яка має в собі обидва моменти, тотожність і відмінність і, таким чином, являє собою визначеність, положеність.

У пізнавальному процесі відмінність спочатку виступає як різниця, в якій відмінне відноситься одне до одного як байдуже, і являє собою інобуття рефлексії. Тут відмінність виступає як зовнішня відмінність і тотожність, виступає також як зовнішня тотожність. Момент відмінності, як і момент тотожності, не пов'язані один з одним, а тому, щоб їх виявити, необхідно співвіднести різне з однаковістю і неоднаковістю, тобто порівняти. Співвідношення можливе лише при наявності чогось третього, субстрату співвідношення.

Але, встановлюючи подібність між різними, цим самим ми приходимо уже від невизначеної відмінності до визначеної відмінності, і належить вона до внутрішньої сутності самих речей. «Дві речі не можуть бути цілком однакові; таким чином,

вони одночасно і однакові і неоднакові; однакові вже тим, що вони є речі або взагалі дві, або кожна є, як і інша, деяка річ і деяке одне, кожне, отже, є те ж саме, що й інше, неоднакові ж вони за допущенням. Тому саме маємо визначення, що обидва моменти, однаковість і неоднаковість, різні в *одному і тому ж*, або інакше кажучи, що відмінність, яка розпадається, є разом з тим одне і те ж співвідношення. Тому саме це визначення перейшло у *протиположення*» [7, 498].

Таким чином, у Гегеля визначена відмінність розгортається у протилежність, в якій *«визначена рефлексія (відмінність) завершена*. Протилежність є єдність тотожності і різниці; її моменти є в єдиній тотожності різні; таким чином, вони є протилежні» [7, 499].

Кожна протилежність у Гегеля є ціле, яке виступає як позитивність, так і негативність, одночасно вони покладають одна одну і відносяться до другої сторони також то позитивно, то негативно. Таким чином, кожна сторона протилежності є дещо самостійне, але, будучи зв'язаною з другою стороною та існуючи з нею у взаємозв'язку, вона втрачає свою самостійність або виключає її із себе, а це означає, що вона містить всередині себе суперечність.

Уже відмінність взагалі, говорить Гегель, є суперечністю, оскільки вона є єдністю не одного і роз'єднання в одному відношенні. Але *«покладена суперечність»* є єдність позитивного і негативного, покладення їх як самих себе, а в цьому покладанні вони *«самі є покладання самих себе, і в цьому покладанні кожне є усунення себе і покладання своєї протилежності*. Вони становлять визначальну рефлексію, як таку, що *виключає*; оскільки виключення є *єдине* розрізнення і кожне з розрізнених як таке, що виключає, саме є все виключення, то кожне виключає себе в собі самому» [7, 509]. Тобто, визнаючи протилежності, Гегель вважає, що вони не є застигли, а співвідносяться одна з одною і, крім цього, кожна сторона містить в собі іншу сторону, співвідносячись з нею як суперечність.

Отже, за Гегелем, тотожність, відмінність, протилежність, відповідно маючи свої визначення, знімаються суперечністю, яка своїм визначенням говорить, що всі речі містять в собі суперечність і як визначення суперечності глибші й істотніші за тотожність, *«бо на протилежність їй тотожність є визначення тільки простого безпосереднього, мертвого буття; а суперечність є корінь всякого руху і життєвості: лише оскільки дещо має в собі самому суперечність, воно рухається, має імпульс та діяльність»* [3, 125].

Як рухомі суперечності містять в собі внутрішню «іманентну пульсацію саморуху і життєвості». Це місце В. І. Ленін у своєму конспекті гегелівської «Науки логіки» відмічає Н. В. Але окремі блискучі місця викладу діалектики тотожності, відмін-

ності, протилежності, суперечності у Гегеля переплітаються з ідеалістичними перекрученнями і плутаниною. І, насамперед, це стосується питання розв'язання суперечностей. Суперечності у Гегеля не розв'язуються, а примиряються, спускаючись на дно або занурюючись у свою основу, тобто «розв'язана суперечність є, таким чином, основа, сутність як єдність позитивного і негативного... В основі протилежність і її суперечність стільки ж усунені, як і збережені. Основа є сутність як позитивна тотожність з собою, однак, така тотожність, яка разом з тим співвідноситься з собою як заперечність, отже визначає і робить себе винятковою покладеністю; але ця покладеність є вся самостійна сутність, і сутність є основа як тотожна з самою собою і позитивна в цьому своєму запереченні» [7, 514].

Розв'язання суперечностей примиренням їх в основі є найконсервативніша сторона ідеалістичної діалектики Гегеля. Але, всупереч ідеалістичному розумінню ним категорій тотожності, відмінності, протилежності, суперечності, принцип конкретної тотожності, тотожності протилежностей є блискучий момент гегелівської діалектики.

Категорії тотожності й відмінності у Гегеля проявляють своє методологічне значення у принципі тотожності протилежностей, як у принципі пізнання. Згідно з цим принципом, Гегель будує свою систему у формі триад. Але триада логічного процесу у Гегеля (розсудкова, діалектична та спекулятивна) є ідеалістична, особливо її останній ступінь, хоча він і містить багато раціонального. Дійсно, розсудкова тотожність знімається конкретною тотожністю протилежностей в розумовій діяльності (або спекулятивним, за Гегелем, мисленням)¹ і виступає лише як момент у пізнанні.

Принцип тотожності протилежностей використовується Гегелем для розкриття самого процесу пізнання, для розкриття руху і розвитку поняття, при цьому логічний принцип тотожності протилежностей онтологізується і розглядається Гегелем як принцип буття і принцип логічного мислення, причому друге передує першому за «істиною», хоч буття породжує мислення, а не навпаки.

У розділі про поняття Гегель розглядає визначення абсолютної ідеї, яка досягла ступеня суб'єктивності, де поняття виступає як третє у відношенні до буття і сутності, як їх істина. Буття і сутність є лише «генетична експозиція поняття».

Поняття виступає у формі єдності тотожності і відмінності. Тому не випадково характеристика суб'єктивного поняття у Гегеля починається з розгляду діалектики загального, особливо й одиничного, як форм прояву категорій тотожності і відмінності [8, 49].

¹ Це питання висвітлюється у книзі В. І. Шинкарука «Логика, діалектика и теория познания Гегеля».

Як абстрактність поняття загальне і містить у собі абсолютну тотожність з самим собою, але як визначеність поняття з необхідністю виступає особливістю, яка припускає поряд з тотожністю, із загальним наявність різного, співвідношення його з іншим [8, 38]. Оскільки відмінність в особливому суттєва, то вона виступає змістом поняття, а загальність — його формою.

Третій момент поняття — одиничне, покладене через особливе як «визначення визначення», або визначеність, яка співвідноситься сама з собою. Саме через одиничність у Гегеля особливе одержує визначення, бо в ньому містяться відмінності, які у загальному лише покладені. Таким чином, поняття для Гегеля є єдність його трьох визначень — загальності, особливості й одиничності, — що, в свою чергу, виражають сутність поняття як єдності тотожності і відмінності.

Але блискуча постановка питання і характеристика Гегелем поняття як єдності загального, особливого й одиничного в багатьох місцях має темні місця і неясності. Це стосується, насамперед, питання виведення категорій особливого й одиничного із загального. З цього приводу В. І. Ленін у «Філософських зошитах» відмічав, що, мабуть, для Гегеля тут було головне «*намітити переходи*» [3, 163].

Якщо у понятті загальне, особливе й одиничне виступають у єдності, то в судженні покладені іманентні поняттю визначення, тобто відмінності [7, 41]. Судження, за Гегелем, є тотожність протилежностей S і P , причому судження не є сполучення двох різних понять (S і P), як це доводила тоді формальна логіка, а є розгортання поняття, його власні визначення [5, 274].

Класифікація суджень у Гегеля побудована не за принципом кількісного визначення обсягу суб'єкта, а за принципом розвитку пізнання, єдності загального, особливого й одиничного, які виражають розгортання абстрактної тотожності до тотожності конкретної як тотожності протилежностей.

Так, у судженні наявного буття одиничної речі стверджується або заперечується будь-яка загальна ознака («рожа червона», «рожа не верблюд»). У таких судженнях за суб'єктом стверджується наявність випадкової ознаки, в даному випадку, «бути червоною» або «не верблюдом». Тому тотожність різного тут не суттєва, а проста, випадкова.

Розкриття сутності відбувається вже у судженні рефлексії, де суб'єкту приписується деяке відношення («всі люди смертні», «ця людина смертна»), що дає можливість судити про деяку внутрішню структуру явища і його відношення до інших явищ. Таке судження дає нам розкриття суттєвої тотожності, тотожності у сутності.

Субстанціональна тотожність розкривається у судженнях особливості і необхідності, де за суб'єктом стверджується субстанціональна визначеність («рожа є рослина» і т. д.), тобто

суб'єкту приписується таке визначення, яке розкриває його сутність; без цього визначення суб'єкт втрачає себе як поняття.

Судження поняття стверджують, в якій мірі суб'єкт відповідає своєму поняттю («будинок поганий», «будинок, побудований так і так, хороший»): у них предикати «поганий», «хороший» тощо містять в собі істинну оцінку і виражають, «що до речі *прикладається масштаб її загального поняття*» [8, 98—99]. Судження поняття є тотожність протилежностей, конкретна єдність загального й особливого, яка потім, у процесі пізнання, розщеплюється на крайні терміни, розвивається в умовивід.

Гегелівська класифікація суджень має смисл як постановка питання, як догадка спекулятивного мислення про розвиток форм мислення, виходячи із розвитку теоретичного знання.

Таким чином, судження для Гегеля є єдність тотожності і відмінності, де суб'єкт і предикат обов'язково відмінні, але і тотожні. Одночасно конкретна тотожність не відособлюється від абстрактної, розсудкової, а містить її в собі як момент. Наприклад, тотожність суб'єкта як суб'єкта і предиката як предиката такого, а не іншого.

Цей висновок повністю можна віднести і до розуміння Гегелем умовиводів, які являють собою тотожність різного (*S* і *P*) через середній термін, завдяки якому відбувається ототожнювання.

Якщо розсудок фіксує *визначені* поняття абстракціями і формою загальності, то в умовиводі *визначені* поняття покладаються «в їх *тотальності і єдності*». «Тому,—говорить Гегель,—не тільки умовивід є розумне, але *все розумне є деякий умовивід*» [8, 106].

Загальна форма умовиводу є формула 0—0—3, тобто одиничне, особливе, загальне, де «одиничне змикається через особливість з загальністю; одиничне не безпосередньо загальне, а за допомогою особливості; так само і, навпаки, загальне одиничне не безпосередньо, а сходиться до одиничності через особливість» [8, 109].

Як і судження, умовивід спочатку є лише безпосередня, проста, абстрактна визначеність або умовивід наявного буття (до останніх Гегель відносить першу, другу, третю і четверту — математичний умовивід — фігури силогізму).

Сполучені, або, як каже Гегель, зімкнуті в умовиводі крайні терміни умовиводів наявного буття мають основу тотожності в чомусь третьому, в середньому терміні, який, однак, не є основою для конкретної єдності, а є лише «деякою формальною визначеністю». Рух умовиводів наявного буття приводить до позитивного результату у тому розумінні, що опосередкування крайніх термінів відбувається в результаті визначення середнього терміна як особливого, одиничного, загального за чергою. Таким чином, це опосередкування відбувається через конкретну

тотожність окремих якісно певних форм, а разом з тим, це означає, що умовивід наявного буття переходить в умовивід рефлексії, в якому знімається абстрактність його визначень і кожна визначеність стає конкретною визначеністю.

В умовиводі рефлексії середній термін являє собою тотальність визначень, конкретну тотожність, що охоплює те тотожне, що є в одиничних речах і дає можливість розуміти нам їх як загальність, рід.

Найвищу оцінку у Гегеля отримали умовиводи необхідності (категоричні, гіпотетичні, розділові умовиводи). В них тотальність визначень властива не тільки середньому терміну, але й крайнім термінам, а відношення суб'єкта і предиката в середньому терміні відбувається через субстанцію [8, 145]. Наприклад, у гіпотетичному умовиводі, «якщо є A , то є B , але A є, значить, є B » співвідношення між A й B є співвідношення необхідності, яке ґрунтоване на субстанціональній тотожності, внутрішній тотожності і зовнішній відмінності в існуванні. Цією внутрішньою, субстанціональною тотожністю, що дає можливість робити висновки за допомогою гіпотетичного умовиводу, є тотожний зміст A і B . Проти такої думки Гегеля важко заперечити, вона має місце в самому умовиводі такого типу.

Таким чином, в умовиводі, який являє собою зв'язок загального, одиничного й особливого, проявляється закон конкретної тотожності, завдяки чому відбувається ототожнення S і P через середній термін. Ступінь достовірності умовиводів залежить від ступеня достовірності ототожнення крайніх термінів, а саме ототожнення являє собою єдність тотожності і відмінності.

Штучність же у вченні про умовиводи у Гегеля проявляється насамперед у недооцінці значення умовиводів формальної логіки і формалізації наших понять взагалі. Особливо Гегель протестує проти застосування до понять принципу обчислення. За словами Гегеля, вже сама спроба такого позначання являє собою «пусту витівку» [8, 50—51].

У «Феноменології духу» Гегель протиставляє сутність математичного і філософського пізнань: якщо філософське пізнання містить в собі пізнання становлення наявного буття і становлення сутності, то математичне пізнання займається лише пізнанням становлення «наявного буття, тобто буття природи діла в пізнанні як такому» [6, 22]. У математичному пізнанні знання переходить від рівності до рівності, а не від протилежності до іншої протилежності. Математичним предметам за Гегелем, властиве незмінне визначення, і в цьому їх відмінність від логічних визначень. Якщо ж поняттям у відповідність приводяться знаки, то ці поняття перестають бути такими, бо поняття перебуває в русі, в суперечливій єдності, що повністю суперечить природі чисел, цифр і знаків.

Гегель, однак, не міг збагнути істинної природи чисел і знаків і передбачити, яке блискуче майбутнє (як у теорії, так і на практиці) чекає цю науку згодом.

Природа спекулятивного методу Гегеля полягає в тому, що, з одного боку, в ньому форма нерозривно пов'язана із змістом, а з другого,— він сам собі визначає свій ритм. Спекулятивний метод Гегеля, поряд з раціональним, містить в собі головний порок, який полягає у визнанні первинності поняття. Але, будучи впевненим у тому, що результатом пізнання є не окремі поняття, а їх система, Гегель згідно з своїм спекулятивним методом, його основними вимогами підводить нас від суб'єктивності до об'єктивності і від неї до ідеї як системи понять.

Розглядаючи пізнання як ідею, Гегель намагається зняти односторонність суб'єктивного й об'єктивного за допомогою аналітичного і синтетичного пізнання.

Принципом аналітичного пізнання є абстрактна тотожність, але процес аналізу не може зупинитися лише на тому, що покладено самим аналізом, а тому «підходить» до визначень, які керуються принципом тотожності відмінностей, тобто аналіз стає синтетичним.

Синтетичне пізнання осягає різноманітність різних визначень у їх тотожності, переходить «від абстрактної тотожності до відношення». Моментами синтетичного аналізу є дефініція, підрозділ і теорема. У теоремі, наприклад, відбувається перехід особливості в одиничність, при цьому предмет розглядається як «відмінність предмета всередині самого себе» та співвідношення цих відмінностей всередині предмета. Таким чином, теорема разом з дефініцією являє собою ідею, в якій здійснена єдність реальності і поняття. Але синтетичний метод, на думку Гегеля, обмежений, і застосування його у філософії недоречне [8, 285].

Філософські поняття, логічні категорії, зокрема, категорії тотожності і відмінності, виступають у Гегеля визначеннями абсолютної ідеї. У цьому полягає ідеалізм Гегеля в розумінні логічних категорій взагалі. Але конкретний розгляд категорій тотожності і відмінності має багато раціональних моментів. Особливо це видно тоді, коли Гегель розглядає тотожність і відмінність у русі в системі всього наукового знання.

Розв'язання Гегелем питання діалектики категорій тотожності і відмінності не втратило свого значення й у наш час. Тому не випадково класики марксизму-ленізму надавали такого великого значення розумінню Гегелем тотожності, як єдності протилежностей. Єдність протилежностей у Гегеля відіграє роль загального принципу діалектики. В. І. Ленін, конспектуючи книгу Гегеля «Наука логіки», відзначив, що «коротко діалектику можна визначити, як учення про єдність протилежностей. Цим буде схоплене ядро діалектики...» [3, 206].

В связи с тем, что проблема тождества (а вопрос о месте и роли категорий тождества и различия является одной из сторон проблемы тождества) является одной из важных проблем диалектического материализма и современной логики, немалый интерес представляет собой генезис категорий тождества и различия в истории философии. В статье рассматривается, какое место занимают категории тождества и различия в «Науке логики» Гегеля, отмечаются рациональные моменты в решении этого вопроса Гегелем, который тождество определяет как единство противоположностей (единство тождества и различия), выражающее собой всеобщий принцип диалектики. Одновременно отмечается главный порок в понимании Гегелем тождества в частности, и его философии вообще, заключающийся в том, что все философские понятия у Гегеля, в том числе и категории тождества и различия, являются определениями абсолютной идеи и свойственны они ему еще в «доминирующей бытии».

ЛИТЕРАТУРА

1. Ф. Энгельс. Диалектика природы. К., Держполитвидав УРСР, 1953.
2. В. И. Ленин. Твори. Т. 32.
3. В. И. Ленин. Твори. Т. 38.
4. Гегель. Введение в философию (Философская пропедевтика).
5. Гегель. Сочинения. Т. I. М.—Л., Госиздат, 1929.
6. Гегель. Сочинения. Т. IV. М., Соцэкгиз, 1959.
7. Гегель. Сочинения. Т. V. М., Соцэкгиз, 1937.
8. Гегель. Сочинения. Т. VI. М., Соцэкгиз, 1939.
9. В. И. Шенкларук. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. Издательство Киевского университета, 1964.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИДИ МИСЛЕННЯ

Одним із важливих завдань психологічної теорії мислення є вивчення природи і загальних закономірностей розвитку видів мислення. У сучасній психології залежно від умов, завдань і наслідків розумової діяльності людини виділяють такі види мислення, як практичне, художнє і наукове (С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов). Мислення в умовах практичної діяльності виступає як практичне, в умовах художньо-естетичного освоєння дійсності — як художнє; в умовах науково-теоретичного освоєння світу — як наукове¹.

Вчення про види мислення — практичне, художнє і наукове — існує з часів Арістотеля, який в елементарній, зачатковій формі сформулював його основні вихідні положення.

У трактаті «Про душу» Арістотель визначав розум як 1) практичний, 2) теоретичний, 3) патетичний і поетичний.

Арістотель дав загальну характеристику практичного, художнього і теоретичного мислення. З його точки зору, зв'язок здатності міркування і волі називається практичним розумом (практичне мислення). Мислення в практичній діяльності спрямовується на цілі, що перебувають поза розумом. Мислення в умовах теоретичної діяльності має на меті саме себе, тобто не спрямовується безпосередньо на зовнішні цілі.

У XVI ст. питання про види мислення вивчав іспанський мислитель Хуан Уарте, який у книзі «Дослідження здібностей до наук» вказував на необхідність «досліджувати, здібний ти більше до теорії чи до практики. Бо у всіх родах наук теорія і

¹ В історії психології та філософії були й інші підходи до класифікації видів мислення. Так, види мислення визначались за співвідношенням у ньому: а) аналізу і синтезу (В. Гете); б) дії, образу і слова (З. Ганькова, Г. Костюк); в) абстрактного і конкретного, практичних (утилітарних) і наукових цілей (Д. Дьюї); г) аналітичного й інтуїтивного (Д. Брунер); д) емпіричного і теоретичного, раціонального і чуттєвого, індивідуального і суспільного, художньо-образного і наукового (В. Губенко). У жодному з цих підходів не вичленована суттєва ознака, яка могла б лягти в основу класифікації видів мислення як її принцип. Відсутність же єдиного принципу призводить до такого становища, що вирізняються не 4 види мислення, як у Дьюї, і не 8, як у Губенко, а значно більше. Напевно, в основу класифікації видів мислення необхідно покласти принцип діяльності особистості.

практика... вимагають настільки різних здібностей, що вони взаємно послаблюють одна одну» [9, 23—24]. Думка Х. Уарте про необхідність вивчати здібності до практичної чи теоретичної діяльності має певний науковий інтерес і для нашого часу.

Представник німецької класичної філософії В. Шеллінг, характеризуючи особливості практичної, художньої і теоретичної діяльності суб'єкта, вважав, що теоретичне «я» споглядає світ, практичне «я» встановлює порядок, художнє — творить його.

Ідеї Шеллінга знайшли своє завершення в філософській і психологічній системі Гегеля. У «Філософії духу» в розділі «Психологія» Гегель аналізує особливості теоретичного і практичного духу, розуміючи під духом індивідуальну і суспільну свідомість. Сутністю теоретичного духу, за Гегелем, є пізнання в конкретно-чуттєвих образах і наукових абстракціях. Художнє мислення здійснює пізнання світу в конкретно-чуттєвих образах, мистецтво «має своїм завданням розкрити істину в чуттєвій формі, в художньому оформленні» [3, 60]. Істина в абстрактно-понятійній формі досягається науковим мисленням, наукою. Таким чином, теоретичний дух у Гегеля виявляє ідеальне відношення суб'єкта до об'єкта, сутністю якого є пізнання, пізнавання шляхом: 1) художнього освоєння світу в конкретно-чуттєвих образах; 2) теоретичного мислення в наукових абстракціях.

На відміну від теоретичного духу, який виявляє ідеальне, теоретичне відношення суб'єкта до об'єкта в його двох формах — художній; і науковій, — практичний дух (практична індивідуальна свідомість, практичне мислення) виявляє практичне відношення суб'єкта до об'єкта. Практичний дух «починає не з позірної самостійності об'єкта, як теоретичний дух, а з своїх цілей, інтересів, тобто з суб'єктивних визначень, і тільки звідси просувається далі до того, щоб перетворити їх у щось об'єктивне» [2, 236]. Практичне мислення спрямовується на реалізацію, об'єктивування того, що досягнуте теоретичним мисленням, воно здійснює перехід «логічного в практичне».

Продукт теоретичного духу «є тільки його ідеальний світ» [2, 237]; продукт практичного духу, піднятого на ступінь об'єктивного духу, — дія, вчинок. Воля як вияв сутності практичного духу «прагне до об'єктивування своєї ще відзначеної формою суб'єктивності внутрішньої сутності» [2, 250]. Ця думка Гегеля про характер продуктів теоретичної і практичної діяльності знайшла своє підтвердження і розвиток у працях С. Л. Рубінштейна «Буття і свідомість», «Про мислення та шляхи його дослідження».

Деякі цінні думки стосовно питання про види мислення знаходимо в працях французького психолога Т. Рібо «Спадковість властивостей душі», «Творча уява». Говорячи про відмінні ознаки художньої і практичної («механічної») уяви (мислення), Т. Рібо вважав, що вони полягають «насамперед у природі по-

треб і бажань, що спонукають до відкриттів, а потім уже й у природі використовуваних ними матеріалів» [7, 277]. Різницю між продуктами художнього і практичного мислення Т. Рібо вбачав у різній мірі їх предметності, матеріальності. Продуктам художньої творчості властивий «лише слабкий ступінь предметності, навпаки, механічна уява виливається з необхідністю в об'єктивну форму, вона повинна втілитися в предметне тіло і зайняти внаслідок цього місце серед предметів зовнішнього світу поряд з продуктами самої природи» [7, 226]. Т. Рібо, таким чином, вважав, що різниця між видами мислення (уяви) полягає насамперед у різних потребах, бажаннях, цілях (наукове, художнє, практичне завдання), а також у різному характері їх продуктів, у різній мірі їх предметності, матеріальності.

Ряд зауважень стосовно художнього і науково-теоретичного мислення, художнього і наукового пізнання знаходимо у видатного українського філолога О. О. Потебні. Наукове мислення, наука «роздрібнює світ. Поезія застерігає це недосяжне аналітичне знання світу, вказуючи на цю гармонію конкретними своїми образами» [6, 165—166]. Теоретичне мислення освоює світ аналітично, в абстракціях; художнє мислення — в художніх образах, синтетично.

У радянській психології питанню про види мислення присвячені праці С. Л. Рубінштейна, Б. М. Теплова, Б. М. Блюменфельда, Г. С. Костюка, Б. Г. Кубланова, В. В. Кожінова, П. М. Якобсона та ін. У цих працях досліджуються психологічні особливості практичного, художнього, теоретичного видів мислення. Аналіз зазначеної літератури підводить до важливої і недослідженої проблеми відношення генетичних ступенів розвитку мислення і видів мислення, генезису видів мислення.

У трактуванні питання про відношення генетичних ступенів розвитку мислення і видів мислення визначились два підходи:

а) ототожнення ступенів розвитку мислення (наочно-дійове, образне, вербальне) і видів мислення (практичне, художнє, науково-теоретичне);

б) заперечення зв'язку видів і генетичних ступенів розвитку мислення, ігнорування їх генетичної спорідненості.

У зарубіжній психології практичне мислення ототожнюється з наочно-дійовим і вважається нижчим ступенем мислення (Келлог, Ругер, Готшальд).

Неправомірність такого спрощеного розуміння практичного мислення, зведення практичного мислення до наочно-дійового або сенсомоторного переконливо доведені у роботі Б. М. Теплова «До питання про практичне мислення» [8]. Але, правильно критикуючи ототожнення практичного і наочно-дійового мислення, Б. М. Теплов не спиняється на зв'язку між наочно-дійовим мисленням як генетичним ступенем розвитку мислення і практичним мисленням як видом мислення.

Аналізуючи художнє й образнє мислення як ступінь розвитку мислення, в психології і філософії нечітко диференціюють вид і ступінь розвитку мислення. В. Г. Кубланов у книзі «Гносеологічна природа літератури і мистецтва» [6] мислення в умовах художнього освоєння світу називає художньо-образним, не показуючи відмінності між образним і художнім мисленням. У монографії С. Б. Кримського «Генезис форм і законів мислення» [4] є аналогічна помилка, яка полягає в ототожненні виду і генетичного ступеня мислення. У даному випадку ототожнюється вербальне, словесне мислення з науково-теоретичним.

Таким чином, у радянській і зарубіжній психології та філософії, з одного боку, практичне мислення ототожнюється з наочно-дійовим, художнє — з образним, науково-теоретичне з вербальним, з другого боку, — практичне мислення протиставляється наочно-дійовому, заперечується зв'язок видів мислення і генетичних ступенів його розвитку, ігнорується їх генетична спорідненість.

Як протиставлення, так і ототожнення видів і ступенів розвитку мислення має свої теоретико-пізнавальні корені: основою для ототожнення виду і ступеня розвитку мислення є їх генетична спорідненість, основою для заперечення зв'язку між ними — абсолютизація їх якісних відмінностей.

У якому ж насправді відношенні перебувають види і ступені розвитку мислення, в чому полягає їх зв'язок, подібність і якісні відмінності?

Виступаючи єдиним процесом на всіх етапах свого історичного розвитку, мислення в той же час пройшло ряд якісних ступенів від наочно-дійового через образне до вербального.

Наочно-дійове мислення характеризується безпосередньою вплетеністю в практичну дію. Воно невідривне від чуттєво сприйманої ситуації, від дії, в якій мислення здійснюється. Одержувані шляхом наочно-дійового мислення знання немовби матеріальні за характером; способом передачі змісту наочно-дійового мислення виступає сигналізування і відповідно визначена цим мова — така, що сигналізує, — комплексна, кінетична. «Перші твариноподібні інстинктивні форми праці» [1, 179] визначили і відповідні форми мислення.

Наочно-дійове мислення характеризується: 1) наочністю, ситуативністю; 2) вплетеністю в дію; 3) наявністю сильних афективних потягів.

Наступним ступенем розвитку мислення є образне мислення, мислення за допомогою сприймань-уявлень. Образне мислення все більше «емансипується» від безпосередньої вплетеності в матеріальну діяльність і набуває у відношенні до останньої відносно самостійного характеру. Воно спирається не на безпосередньо наочний образ зовнішнього світу, як наочно-дійове мислення, а на образ сприймання, в якому відтворюється жит-

тево найважливіше й опускається другорядне. Образне мислення оперує сумованим образом, який ще має одиничну, конкретну, чуттєву і наочну форму. Способом передачі інформації, передачі думок у процесі спілкування є символізація як єдність значення, що сигналізує й означає. Символ, на відміну від знака, має певну безпосередню подібність з об'єктом, до якого він відноситься, і, на відміну від сигналу, має певну несхожість з об'єктом. Символ являє собою образне зображення якихось конкретних явищ, предметів і подій. Образному мисленню відповідала символізуюча мова — мова жестів (вказівні, зображувальні, символізуючі жести).

Дальший ступінь генезису мислення — розвиток вербального мислення. Словесне, абстрактне мислення здійснюється за допомогою понять. Символізуюча мова змінюється знаковою. Це звукова і писемна мова, звукові і графічні знаки. Знак є зручнішою, економнішою формою інформації, ніж сигнали і символ. На відміну від сигналу, який за формою інформаційного змісту є немовби аналогом, стороною об'єкта, і від символу як єдності подібності і неподібності позначуваного і такого, що позначає, знак не має безпосередньої подібності з об'єктами, до яких належить, а є історично закріпленим «зашифрованим» значенням і доступний для розуміння тільки тим, кого втаємничили у його значення.

З виникненням вербального мислення більш ранні ступені розвитку мислення не зникають, вони перетворюються й функціонують на вищому рівні, пронизані вербальним мисленням.

Так, наочно-дійове мислення, опосередковане вербальним, перебудовується, піднімається на вищий щабель. Наглядно-дійове мислення в його перетвореній формі є практичне мислення. Наочно-дійове мислення є генетичною основою, на якій розвивається практичне мислення.

Єдність, подібність наочно-дійового і практичного мислення, генетичного ступеня і виду його виявляється в тому, що практичне мислення, як і наочно-дійове, а) функціонує в дії, б) опирається на наочну ситуацію в різних її складних проявах, в) підлягає впливу емоційних компонентів, г) способом передачі інформації, змісту мислення має сигнал, хоч функціонування сигналу в практичному мисленні індивіда якісно інше за характером.

Хоч генетичною основою практичного мислення є наочно-дійове, проте воно становить самостійний вид мислення. Якісними особливостями його є: а) пройнятість вербальним мисленням; б) інтеріоризація, інтелектуалізація, інваріантність дії. (Функціонування практичного мислення в процесі дії відрізняється від функціонування наочно-дійового мислення тим, що самий процес дії в першому з них більш узагальнений, ніж у другому); в) зміна характеру наочної ситуації; г) емоційні ком-

поненти сплетені з практичним мисленням не так тісно, як з наочно-дійовим; д) сигналізування не є безпосереднім, в ньому використовується символізація і знакова мова, з метою саме сигналізування, а не символізації і знакової передачі змісту.

Таким чином, наочно-дійове і практичне мислення мають спільні риси, які визначаються їх генетичною спорідненістю, і якісно відмінні риси, які визначаються рівнем їх розвитку. Тому не можна погодитись як з ототоженням, так і з протиставленням наочно-дійового і практичного мислення, тобто генетичного ступеня розвитку і виду мислення.

Образне мислення як філо- й онтогенетичний ступінь розвитку мислення, пройняте і перетворене вербальним мисленням, піднімається на більш високий рівень і функціонує як один з видів — художнє мислення. У відношенні до художнього мислення образне є його генетичною основою.

Художнє й образне мислення спирається не на наочну ситуацію, а на певний образ. Предметність, матеріальність змісту наочно-дійового мислення «зняті» в образному і художньому мисленні образом, уявленням. Одиницею, в якій функціонує художнє й образне мислення, є образ, способом комунікації образного й художнього мислення є символ. У всьому цьому знаходить вияв генетична спорідненість образного і художнього мислення як генетичного ступеня розвитку і виду мислення.

Художнє мислення відрізняється від образного просякнутістю вербальним мисленням, відносною незалежністю від чуттєво сприйманого матеріалу; образ художнього мислення відрізняється від образу образного мислення значно більшою узагальненістю. Засобом передачі змісту мислення, способом інформації є символ, але в художньому мисленні для символізації використовується і знакова система мови.

Таким чином, художнє й образне мислення перебувають у відношенні подібності (генетична спорідненість) і неподібності (якісні відмінності ступеня і виду мислення).

Словесне мислення, відіграючи провідну роль у розвитку наочно-дійового й образного мислення, будучи основою перетворення останніх в практичне і художнє, піднімається на вищий ступінь, стаючи в процесі діалектичного розвитку науково-теоретичним.

Наукове мислення як підняте на вищий ступінь вербальне мислення, крім понять, суджень, умовисновків — форм, властивих і вербальному мисленню, оперує й такими формами, як гіпотеза, ідея, концепція, теорія.

Вивчення генезису видів мислення показує, таким чином, що між генетичними ступенями і видами останнього існує певний зв'язок (наочно-дійове — практичне; образне — художнє; вербальне — наукове); вони характеризуються як єдністю, так і якісною своєрідністю.

Для висвітлення деяких сторін генезису видів мислення треба поставити ще таке питання: що ж зумовлює єдність, зв'язок видів і генетичних ступенів мислення в розвитку свідомості, чим саме визначається та закономірність, що певні генетичні ступені зв'язані з певними видами мислення? На нашу думку, цей зв'язок визначається генетичною єдністю таких форм людської діяльності, як матеріально-предметні дії і праця, гра і художньо-естетична діяльність, навчання і науково-теоретична діяльність. За даними онтогенезу, наочно-дійове мислення формується в умовах матеріально-предметних дій дитини в процесі її співробітництва з дорослими; практичне мислення, виходячи з наочно-дійового, розвивається і функціонує в трудовій діяльності, прообразом якої в генезисі є матеріально-предметні дії. Образне мислення формується в процесі такої форми діяльності дитини, як гра. Будучи підняте на вищий рівень, образне мислення завершує цикл свого розвитку в художньо-естетичній діяльності й виступає уже як художнє. Наукове мислення, як перетворене і підняте на вищий рівень вербальне, формується і функціонує в науковій діяльності, яка щільно зв'язана з такою формою діяльності, як навчання.

Проблема генезису видів мислення безпосередньо зливається з проблемою генезису провідних форм людської діяльності і потребує спеціального розгляду в окремому дослідженні.

Краткое содержание

В зависимости от условий, целей и результатов умственной деятельности личности в психологии различаются следующие виды мышления: практическое, художественное и научное. В истории психологии и философии верно раскрываются некоторые психологические особенности видов мышления, и то же время в освещении генезиса видов мышления имеются ошибочные положения, с одной стороны, отождествление генетических ступеней развития и видов мышления, с другой стороны — противопоставление видов и генетических ступеней мышления. Отношение вида и генетической ступени мышления не сводится ни к отождествлению, ни к противопоставлению практического и наглядно-действенного мышления, художественного и образного, научного и вербального.

Практическое и наглядно-действенное, художественное и образное, научное и вербальное мышление находятся соответственно в отношении вида и генетической ступени развития мышления. Практическое мышление имеет своей генетической основой наглядно-действенное мышление, художественное — первичные формы образного, генетической основой научного мышления является вербальное мышление.

Генетическая связь вида и ступени мышления определяется генетической связью форм человеческой деятельности: предметно-материальных действий и трудовой деятельности (наглядно-действенное и практическое мышление), игры и художественно-эстетической деятельности (образное и художественное мышление), обучения и научной деятельности (вербальное и научное мышление).

1. К. Маркс. Капітал. Т. I. К., Держполітвидав УРСР, 1954.
2. Г. В. Гегель. Сочинения. Т. III. М., 1956.
3. Г. В. Гегель. Сочинения. Т. XII. М., 1938.
4. С. Б. Кримський. Генезис форм і законів мислення. К., 1962.
5. Б. Г. Кубланов. Гносеологическая природа литературы и искусства. Львов, 1958.
6. А. А. Потебня. Мысль и язык.— В кн.: А. А. Потебня. Полное собрание сочинений. Т. I. Одесса, 1922.
7. Т. Рибо. Творческое воображение. СПб., 1901.
8. Б. М. Теплов. К вопросу о практическом мышлении.— В кн.: Ученые записки МГУ. Вып. 90, 1945.
9. Х. Уарте. Исследование способностей к наукам. М., 1960.

КАТЕГОРІЯ ВЗАЄМОДІЇ В МАТЕРІАЛІСТИЧНІЙ ДІАЛЕКТИЦІ

(Про взаємодію та причинність)

Категорії взаємодії стали приділяти увагу в нашій філософській літературі лише в останні роки. Розглядають її, здебільшого, як побічну, в зв'язку з причинністю чи відображенням. А тим часом без аналізу категорії взаємодії у філософському аспекті не можна глибоко зрозуміти категорій причини і наслідку, зокрема їх діалектику та різноманітність форм.

Особливо актуальним стає питання про сутність і зміст категорії взаємодії тоді, коли людський розум заглиблюється в мікросвіт (у масштаб порядку 10^{-14} см). Деякі вчені висловлюють сумнів у можливості існування нової форми причинності на цьому рівні розвитку матерії. Нам здається, що однією з гносеологічних причин такого «сумніву» є те, що у нас ще недостатньо розроблене діалектико-матеріалістичне вчення про взаємодію та причинність. Як вказував ще Ф. Енгельс, «в забутті факту цього всебічного руху та взаємодії і криється здебільшого те, що заважає нашим природодослідникам бачити ясно навіть найпростіші речі» [1, 460]. Хоч проблемі причинності вчені приділяють значну увагу, про що свідчить чимало робіт, що вийшли в останні роки (10, 11, 7, 8, 9), все ж причинність в аспекті взаємодії в достатній мірі не вивчалась. В даній статті автор намагається розкрити деякі сторони цієї проблеми. Перш за все, ми вважаємо, що слід розглянути взаємодію як атрибут матерії, як основу причинно-наслідкового зв'язку.

* * *

В історії філософії вперше (після древніх мислителів) виділили категорію взаємодії Дж. Бруно, який висунув ідею про «внутрішню активність всіх матеріальних речей», і Спіноза, який поклав взаємодію в основу своєї філософії. За словами Енгельса, «спінозівське: субстанція є *causa sui* — прекрасно виражає взаємодію» [1, 507]. Велику увагу категорії взаємодії приділяють Гегель і Енгельс. У них ми знаходимо найбільш розвинуте вчення про взаємодію, а також визначення «універсальної взаємодії» [1, 22, 507; 3, 585]. «Взаємодія—ось перше, що ви-

ступає перед нами, коли ми розглядаємо рухому матерію в цілому» [1, 507]. Під взаємодією слід розуміти тривкий, глибокий, суттєвий, взаємний зв'язок між явищами або сторонами явища, яким притаманна відносна сталість та взаємна відмінність. «Кожне явище,— за словами Енгельса,— діє на друге і навпаки» [1, 460].

Ми вважаємо необхідним розглядати взаємодію як у загальності (універсальна взаємодія, «взаємодія як така»), так і в специфічності, тобто особливості її прояву в кожній з форм матеріального руху. Рух і взаємодія — невід'ємні. Форма руху матерії — це специфічний процес взаємодії, що зумовлює існування відповідного виду матерії. Наприклад, специфічний процес взаємодії між нуклонами зумовлює існування ядра.

Взаємний, глибокий зв'язок у природі (чи суспільстві) переростає у взаємодію. Взаємодія суттєво впливає на якісну визначеність речей. За виразом Гегеля, «річ є ніщо поза цим взаємодіянням» [3, 585].

Глибина, ступінь і форма взаємодії різноманітні в кожному матеріальному русі, що зумовлено конкретними властивостями речей. Як підкреслював Гегель, «різноманітні речі перебувають завдяки їх властивостям у суттєвій взаємодії» [3, 585]. Наука і практика доводять, що чим складніше явище (предмет, процес, організм тощо), тим більшою кількістю відносин воно зумовлене, тим складніший причинно-наслідковий ланцюг його розвитку. У взаємодії формуються, у взаємодії і проявляються властивості явищ. *Взаємодія* — завжди *суттєве* відношення, сторони якого мають відносну стійкість і відмінність (притягання і відштовхування; організм і навколишнє середовище; поле і речовина тощо). Сталість і визначеність кожної з сторін, що взаємодіють, мають значення лише у відношенні до іншої, або в їх «заперечливій єдності» [3, 83]. Взаємодія здебільшого пов'язана з наявністю протилежних полюсів, наприклад: притягання — відштовхування; асоціація — дисоціація; центробіжне прискорення — доцентрове тощо. Відношення таких протилежностей нерозривне і взаємне. До речі, цілісна система атома тому й є гармонійною, що вона складається з протилежностей, що взаємодіють — позитивно зарядженого ядра та негативно заряджених електронів. Не випадково Енгельс указував, що «взаємодія мертвих тіл природи включає гармонію і колізію» [1, 534].

Взаємний, необхідний та суттєвий зв'язок сторін, які взаємозумовлюють одна одну, є *діалектична єдність*. У діалектичній єдності одна з сторін не існує без другої і разом з тим її заперечує. Матеріалістична діалектика, спираючись на результати усього загальнолюдського і природничо-наукового досвіду; доводить, що всі полярні протилежності всюди і завжди зумовлюються взаємодією обох протилежних полюсів, що роз'єднання і

протиставлення цих полюсів існує лише у рамках їх взаємного зв'язку та об'єднання [1, 368, 373]. Це положення загальне для всієї матерії в усіх формах її прояву.

Категорія взаємодії є відображення у свідомості специфічних рис об'єктивної універсальної взаємодії явищ. Однією з специфічних рис є те, що у взаємодії немає первинного і вторинного. Говорячи словами Енгельса, «вторинні процеси зворотньо діють на первинний процес. З якого б боку ми не підійшли до розглядуваного питання, відмінність між вторинними і первинними процесами залишається чисто відносною і, як правило, знову знімається в їх взаємодії між собою» [1, 436]. Специфічними особливостями є й те, що одна сторона взаємодії зумовлює іншу і переходить одна в іншу ($A \rightleftharpoons B$).

У взаємодії існує взаємний причинно-наслідковий зв'язок, але взаємодія не є просто зв'язок. Вона виступає як процес, який відбувається у часі і просторі. Тому для характеристики взаємодії має значення довготривалість і величина дії.

Необхідно розрізняти різноманітні типи взаємодії, які обумовлюються специфікою якості тіл, причинно-наслідковим зв'язком тощо. Виділяють взаємодію внутрішню, зовнішню, суттєву тощо. Тіла природи перебувають в органічній єдності всіх взаємодій і взаємного зв'язку з оточенням: внутрішнім і зовнішнім, суттєвим і несуттєвим. Не існує окремо механічних, хімічних чи фізичних тіл. Існують тіла чи частинки з їх полями, що взаємодіють, рухаються, перетворюються в інші. Ми пізнаємо один і той самий об'єкт з різних боків. Якщо предмет цікавить нас водночас з усіх точок зору, то через відносність людських знань ми не зможемо досягнути його зразу і цілком вичерпно. Спочатку пізнаємо простіше і зовнішнє. «А істинний інстинкт розуму,— як влучно висловився Гегель,— в тому і полягає, щоб узяти явище з цієї його сторони, з якої воно виявляється найпростішим» [4, 262].

Людина певним способом диференціює своє пізнання, так само, як природа, єдина і неподільна, диференціюється на окремі групи матеріальних рухів. Природа не відкривається людині враз, «природа любить ховатися». За образним висловлюванням Герцена, «вона розгортає безконечне багатство своєї сутності у величній і стрункій простоті» [5, 243]. І викрадаючи то одну, то другу таємницю у природи, ми лише відносно і приблизно складаємо систему знання, систему наук. Диференціація наук є нічим іншим, як відображенням об'єктивної диференціації матеріального руху та взаємодії.

Грунтуючись на категорії взаємодії, ми аналізуємо причинність у тісному зв'язку з законом єдності і боротьби протилежностей. Завдяки взаємодії причинність розкривається як *саморух* матерії. Ідея Бруно і Спінози про матерію як причину самої себе знайшла дальший розвиток у діалектиці Гегеля. Але остан-

ній не зміг розкрити причини, джерела розвитку матерії. У матеріалістичній діалектиці за допомогою категорії взаємодії розкривається внутрішнє джерело саморуку, саморозвитку матерії.

У нашій філософській літературі до останнього часу причинність не пов'язувалася з взаємодією і законом єдності та боротьби протилежностей. Звідси випливало таке протиріччя: з одного боку, стверджувалося, що причини розвитку знаходяться в самій сутності речей, з другого, — причина розглядалася як те, що передує наслідку (зовні даної якості — наслідку). Так чи інакше причина розглядалася зовні предмета. Аналіз причинності в аспекті взаємодії, зокрема взаємодії протилежностей в кожному конкретному явищі, переборює в деякій мірі це протиріччя і ставить категорію взаємодії в єдності з категорією причинності в ряд основних у діалектичній системі категорій.

* *

*

З усіх видів універсальної взаємодії нас цікавлять, по-перше, такі взаємодії, як взаємна дія різних сторін однієї якості (причина), що зумовлює зміну даної якості (наслідок). У такому випадку причина і наслідок виступають як діалектична єдність ($A \rightarrow B$). По-друге, якщо йти далі в розгляданні універсальної взаємодії, у деяких випадках (якщо взаємодіють різні за своєю сутністю явища) ми можемо абстрагуватися від зворотнього впливу ($A \rightarrow B$). Це приведе до часткового випадку причинного відношення — зовнішньої причини. Наприклад, зв'язок Сонця і життя рослин на Землі має характер односторонньої залежності, одностороннього діяння. Так здається на перший погляд. Сонячне випромінювання не залежить від наявності рослин, однак рослини не можуть без нього розвиватися. Коли ж подивимось глибше, то з'ясується, що у самому «механізмі» причинного відношення, безумовно, знов-таки виступає взаємодія. Фотосинтез є результатом *взаємодіяння* квантів сонячного світла — фотонів — з молекулами листа рослин.

Категорія взаємодії допомагає розкрити саме «механізм» діяння причини як джерела саморозвитку предмета. «Тільки виходячи з цієї універсальної взаємодії, ми приходимо до дійсного каузального відношення. Щоб зрозуміти окремі явища, ми повинні вирвати їх із загального зв'язку і розглядати їх ізольовано, а в такому разі мінливі рухи виступають перед нами — один як причина, другий як дія» [1. 508]. З другого боку, сама категорія взаємодії набуває конкретизації завдяки категоріям причини і наслідку. Недаремно В. І. Ленін, конспектуючи «Науку логіки» Гегеля, відзначив: «Тільки «взаємодія» = пустота» [2, 148]. Обмеженість поняття взаємодії переборюється в деякій мі-

рі розумінням причини і наслідку як взаємодії частин цілого, що викликає зміну всього цілого.

Таким чином, ми підійшли впритул до питання про безпосереднє взаємодіяння причини і наслідку. У самій *сутності* причинно-наслідкового відношення *не* буває одностороннього діянн—тільки з боку причини. З моменту діянн причини водночас починає народжуватись наслідок, тому точніше слід говорити про *становлення* наслідку. При взаємодіянні причини і наслідку є різноманітні, так би мовити, відтінки.

В одних випадках на протязі всього існування даної якості відбувається взаємодіяння причини і наслідку. Наприклад, праця (в найширшому розумінні, як процес взаємодіяння людини з природою, в якому активну роль відіграє і та, і друга сторона) створила людину і весь час існування людства вона є дійовою причиною його розвитку. Так буде і надалі. Без праці немає суспільства, немає людини (в повному розумінні цього слова). Взагалі, кожний раз, у кожному конкретному предметі чи явищі потрібно шукати *основу* причинно-наслідкового зв'язку. Відкриття такої основи знов-таки приводить до взаємодії. Сучасне природознавство (в головних «точках зростання» — квантовій теорії, молекулярній біології, кібернетиці) все більше підтверджує положення діалектики про те, що взаємодія протилежностей є причина саморуху і саморозвитку матерії. Лише остільки, оскільки дещо містить в самому собі тотожність і відмінність, воно рухається, має імпульс, спроможне до дії. А тотожність і відмінність є «односторонніми полюсами, які являють собою щось істинне тільки у своїй взаємодії, у включенні відмінності в тотожність» [1, 494].

Однак не слід вважати, що пізнання взаємодії замінить собою пізнання причин. У такому випадку була б зроблена помилка, подібна тій, яку зробив колись Грове [1, 508], який писав: «Замість того, щоб вважати, що головний предмет фізичних наук полягає в дослідженні суттєвих причин, я думаю, що він повинен полягати в дослідженні фактів і їх відношень» [6, 12]. На жаль, деякі фізики і зараз вважають, що в мікросвіті не слід шукати нової форми причинності і все зводиться лише до пізнання взаємодії явищ. Пізнання взаємодії — ключ до розуміння відносного, взаємного зв'язку причини і наслідку, але не самий цей зв'язок. Причина і наслідок, «які на окремі моменти часу і в окремих місцях ізолюють себе в рамках взаємодії руху всесвіту (або ізолюються там нашою думкою)» [1, 483], мають свої специфічні риси і особливості [8, 46—60]. Щоб пояснити розвиток явища (в його минулому, сучасному і майбутньому), треба розглянути його як причинний процес в універсальному взаємодіянні. У кожному конкретному випадку це, звичайно, буде по-різному, тобто причинно-наслідкові *ланцюги* будуть різ-

ної протяжності і не завжди їх можна буде простежити. Але те, що вони повинні бути — це безперечно.

Універсальна взаємодія проявляється в багатобічності конкретних взаємодій, в їх диференціації. Взаємодіяння конкретних ланок загальності — *специфічне* на різних рівнях структурної організації матерії [7, 76—80]. В даній статті ми не будемо розглядати специфічність взаємодії. Однак підкреслимо, що взаємодія визначає єдність всіх систем в структурі і в розвитку матерії. Так, від взаємодії елементарних частинок залежить характер ядерних реакцій, цільність тієї чи іншої конкретної кінцевої якості. Взаємодія форм руху мікросвіту впливає на взаємодію процесів макросвіту. Зрозуміло, що універсальність взаємодії не можна вважати так, мовби кожний атом пов'язаний з іншим атомом безконечного всесвіту. Така взаємодія неможлива фізично, оскільки швидкість поширення світла кінчна.

Отже, взаємозв'язок причинності і взаємодії включає такі аспекти: по-перше, причинно-наслідкові ланцюги є окремими ланками в універсальній взаємодії руху всесвіту. По-друге, завдяки взаємодії розкривається діалектика причини і наслідку. Незважаючи на всю протилежність між ними, вони виступають у взаємодіянні, взаємно проймають один одного. По-третє, уявлення про розвиток матеріальних систем можна здобути тільки діалектичним шляхом, при постійній увазі до загального взаємодіяння між виникненням і знищенням, між причиною і наслідком.

Краткое содержание

Категории взаимодействия стали уделять внимание лишь в последнее время. А между тем без анализа категории взаимодействия невозможно глубоко раскрыть сущность причинности, в частности многообразие форм причинно-следственных связей, их диалектику и «механизм» действия. Особенно актуально встает вопрос о категории взаимодействия при углублении человеческого разума в область микромира (в масштаб порядка 10^{-14} см), когда открываются новые виды взаимодействия. Некоторые ученые высказывают сомнение в возможности существования какой-либо формы причинности на субатомном уровне развития материи. Гносеологической причиной такого «сомнения» является недостаточная разработка со стороны философов категории причинности в аспекте взаимодействия. Данные категории составляют неразрывное целое в материалистической диалектике.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 20.
2. В. І. Ленін. Твори. Т. 38.
3. Гегель. Наука логики. Сочинения. Т. V. М., 1937.
4. Гегель. Философия природы. Сочинения. Т. II. М., 1934.
5. А. І. Герцен. Вибрані філософські твори. Т. I. К., 1949.
6. В. Р. Грове. Соотношение физических сил. Харьков, 1864.

7. Л. П. Курило. Про специфіку взаємодії у мікроявищах і її значення для розуміння специфіки мікропричинності.— В кн.: Філософські питання сучасного природознавства. Вип. 2. К., 1964.

8. Л. П. Курило. Причина і наслідок.— В кн.: Категорії матеріалістичної діалектики. К., 1958.

9. Ю. М. Ломсадзе. О принципе микропричинности в теории элементарных частиц.— В кн.: Философские вопросы современной физики. К., 1964.

10. Проблема причинности в современной физике. М., 1960.

11. Г. А. Свечников. Категория причинности в физике. М., 1961.

ПРАКТИЧНА ПРИРОДА І ГНОСЕОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ МЕТОДУ

Діяльність людини у предметному світі зумовлюється певними об'єктивними і суб'єктивними причинами. В якій би формі ця людська діяльність не виступала, вона завжди переслідує певну мету, тобто доцільна за характером.

Не вдаючись до детального аналізу даного питання, можна сказати, що вихідною, наскрізною і кінцевою метою суспільної діяльності є вільне утвердження людини в предметному світі і в собі самій за допомогою діяння її суттєвих родових сил. Таке утвердження можливе лише через пізнання людиною суті предметів, явищ, процесів природи і суспільства, через розкриття їх причинних зв'язків і закономірностей, через пізнання необхідності.

Свободу людської діяльності не можна мислити інакше, як пізнання необхідності. «Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, а в пізнанні цих законів і в оснований на цьому знанні можливості планомірно примушувати закони природи діяти для певних цілей. Це стосується законів зовнішньої природи, так і законів, що керують тілесним і духовним буттям самої людини» [1, 97].

Пізнання закономірностей явищ природи і суспільства відбувається через усвідомлення того, що дані предмети, явища, процеси являють собою. Пізнане «що» або пізнана сутність природних чи суспільних явищ створює можливості практичного використання їх людиною, вільного поводження з ними, вільного протистояння їм. А саме це і забезпечує вільне утвердження людини в предметному світі і в собі самій, тобто є визначальною, початковою і кінцевою метою людської діяльності.

Для того щоб пізнання і розкриття сутностей було істинним, правдивим, об'єктивним, аналогічним дійсному, необхідно спрямовувати цей процес на правильний шлях. Від вибору шляху пізнання залежить результат пізнання, тобто глибина усвідомлення суті того, що пізнається, міра об'єктивності наукової істини чи художньої правди, логічного поняття чи художнього образу. Шлях — це метод або своєрідний інструмент, керуючись яким, людина відтворює, пізнає і змінює світ відповідно до природи речей і своїх власних цілей. Нас цікавить, як ство-

рюється цей інструмент, що коректує, наштовхує і спрямовує людину в пошуках і створенні цього інструменту, який забезпечує досягнення об'єктивного результату.

Метод являє собою двоментну діалектичну єдність своїх сторін—об'єктивної і суб'єктивної. Він обумовлюється як об'єктом, так і суб'єктом. Аналіз його гносеологічної сутності вимагає детальнішого розгляду цих сторін з метою з'ясування цілісної активної творчої природи методу.

Відповідь на питання, що являє собою дане явище, можна знайти тільки через дослідження, як воно є таким, тобто, які об'єктивні зв'язки, закони обумовлюють взаємодію якостей і створюють дане явище, дану мірність, дану сутність. Знаючи «як», можна скласти уявлення про «що», бо тільки за такої умови ми прослідкуємо весь процес, всі моменти і сторони становлення й утворення цього «що». У той же час, розглядаючи, вивчаючи, пізнаючи «що», ми вичленовуємо його сторони, моменти, якості, їх взаємодію, зв'язки, рух, етапи становлення, тобто з'ясовуємо одночасно і те, «як» воно саме є таким.

Сукупність об'єктивних формотворчих законів, що взаємодіють («як») є шляхом дійсного становлення й існування «що», шляхом до «що», в той час як «що» містить у собі це «як», бо останнє є своєрідним внутрішнім іманентним каркасом формування і функціонування «що». В об'єктивній дійсності «що» — це реальне явище, річ, процес, а «як» — онтологічні закони його буття. У відображеній дійсності, свідомості «що» — це пізнана сутність, наукове поняття, художній образ, а «як» — гносеологічні закони, принципи або метод їх появи, становлення, створення.

Таким чином, метод являє собою усвідомлення і свідоме застосування до пізнання дійсності відображених чуттями і розумом людини суттєвих властивостей, необхідних зв'язків, онтологічних законів самої дійсності. Освоєння світу людиною здійснюється через осягання шляхів його дійсного розвитку. У процесі цього освоєння метод дослідження обумовлюється *об'єктом* дослідження. Тільки враховуючи цю об'єктивну сторону, ми можемо розкрити дійсну природу, суть і характер методів пізнання. Вчений пізнає суть організованих систем через шляхи або закони, за якими здійснюється процес формування й організації даних систем. Метод є способом пізнання об'єктивної реальності за відображеними законами її власного реального існування.

Однак не слід ототожнювати онтологічні закони, або об'єктивні закони природи, і гносеологічні закони, або метод пізнання.

Природа не має методу в готовому вигляді. Вона існує як взаємодія матеріальних предметів, елементів, сторін; у ній відбуваються процеси об'єктивної організації структур, систем,

якостей через причинно-зв'язкову спонтанну взаємодію матерії, що рухається. Але ні суть сформованих систем, ні тих, що формують закони, ні кінцевий результат їх взаємодії природою не усвідомлюються. Природа не має ні поставленої мети, ні плану своєї творчої діяльності. Природа до людини *не знає* про те, що твориться нею. Це творення не довільне, але й не вільне, і воно не є в справжньому розумінні слова творчістю.

Творчість в її істинному, повному, дійсному значенні може бути тільки людською універсальною діяльністю, оскільки вона є не тільки стихійний необхідний процес, а, насамперед, необхідний свідомий, а, значить, і вільний процес. Така характеристика і смисл процесам природи не властиві. Тому, говорячи про творчість природи, ми вживаємо цей вираз у вузькому, обмеженому розумінні, а саме: у розумінні спонтанної, об'єктивної, стихійної необхідної організації, тобто у переносному, огрублено-аналогічному, умовно-синонімічному значенні. Творчість може бути дійсною творчістю лише як процес, що здійснюється свідомо. Закони природи є царством необхідності, але царством *стихійної* необхідності. Метод теж виступає як необхідність; але він є *усвідомлена* необхідність. Доки об'єктивні закони не усвідомлюються, вони не мають і не набувають методологічного значення, не є методом як способом практичної цілеспрямованої творчості. Народжуючи вищий продукт свого розвитку — істоту, що усвідомлює, — природа звільнює себе від кайданів внутрішньої несвободи. З виникненням людини природа робить перший крок до свого самопізнання, тобто до усвідомлення своєї власної суті.

Людина має здатність цю суть розуміти, пояснювати, досягти. Вона *осмислює* світ, створюючи його духовну подобу, духовний аналог у формі системи філософських категорій, наукових понять, художніх образів.

У понятті, образі, категорії людина закріплює пізнану суть явища, тобто пізнану цілісну сукупність об'єктивних законів, що взаємодіють і своєю силою створюють дану суттєву якість. Суттєва якість виражає єдність необхідних моментів, що формують її існування. Цими об'єктивними моментами є необхідні зв'язки між її реальними сторонами й елементами. Тому пізнана сутність виступає як структурне сплетіння закономірних причинних зв'язків, що взаємодіють.

Закон однопорядковий з сутністю. Він виражає одну або певну сторону даної сутності. Діалектична цілісність багатьох пізнаних сторін, тобто закономірностей, у їх взаємодії становить спосіб існування даної сутності, або є *самою сутністю*.

Процес пізнання об'єктивної реальності здійснюється як відображення її в людині. Це відображення має свою специфіку. Вперше в історії природи воно виступає як діяльне, активне, предметне, практичне, перетворююче, усвідомлюване, універ-

сальне відношення суб'єкта до об'єкта, а не просто як взаємозв'язок і взаємодія між об'єктами. Суттєва різниця між всім попереднім долюдським відображенням і відображенням світу в людині полягає саме в діяльній природі *істоти*, що стає суб'єктом, в характері зв'язку суб'єкта з об'єктом. З виникненням людини-суб'єкта зв'язки і закономірності в об'єктивній реальності починають набувати характеру відношення і проявлятися як гносеологічні, суб'єктивно-об'єктивні зв'язки і закони.

Відноситися може тільки суб'єкт. Всі об'єкти, крім людини, не можуть перебувати в ситуації відношення як активного гносеологічного зв'язку, оскільки така ситуація не є для них предметною практичною діяльністю. «Там, де існує яке-небудь відношення, воно існує для мене; тварина не *«відноситься»* ні до чого і взагалі не *«відноситься»*; для тварини її відношення до інших не існує як відношення» [2, 28]. Можна сказати, що «критичним моментом» в якому здійснюється стрибкоподібний діалектичний перехід онтологічного закону в гносеологічний закон, об'єктивного взаємозв'язку в суб'єктивне відношення є момент *усвідомлення* його, тобто момент перетворення матеріальних предметів, явищ, процесів з форми їх руху в форму руху суб'єкта, в факт свідомості.

Умови, в яких стає можливим це перетворення, полягають в діяльному, практичному перетворенні людиною предмета, в активному освоєнні суб'єктом об'єкта. У таку ситуацію первісних людей ставить сама необхідність природи й особливості їх тілесної організації, що в своїй сукупності зумовлюють спосіб відношення їх до іншої природи. Цей спосіб існує у вигляді виробничої діяльності людей. Відношення або спосіб існування індивідів з необхідністю передбачає не лише їх стосунки з природою, а й стосунки їх між собою, бо людська істота може забезпечити своє існування, свою життєдіяльність і протистояти силам природи лише в сукупності з іншими, подібними їй індивідами. Таким чином, людські потреби обумовлюють і спричинюють практичну предметну діяльність, спрямовану на їх задоволення і на забезпечення універсальної людської життєдіяльності. Спосіб забезпечення і задоволення своїх потреб починає виступати для первісних людських індивідів у формі елементарних спільних трудових актів. Практична діяльність людини, трудова діяльність, праця є основою, умовою і причиною виникнення свідомості. Сама ж «свідомість (*das Bewußtsein*) ніколи не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям (*das bewußte Sein*), а буття людей є реальний процес їх життя» [2, 24].

Розглядаючи людську практику в її історичному генезисі, Маркс і Енгельс підкреслюють, що «виробництво ідей, уявлень, свідомості (а отже, і методу пізнання.— А. С.) з самого початку вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя. Утворення уявлень, мислення,

духовні стосунки людей є тут ще безпосереднім породженням матеріальних відносин людей» [2, 23].

Метод на цих первісних етапах становлення людського пізнання є безпосередньою, нерозчленованою стороною матеріальної діяльності людини. Він являє собою перші елементарні, одиничні, емпіричні зв'язки, які виникають у свідомості людини ще стихійно, випадково, іноді інстинктивно. Такі зв'язки живуть недовгочасно, функціонують у вузькій, локальній сфері, у безпосередній конкретній ситуації; вони зникають, втрачаються, забуваються, спалахують знову, працюють на рівні рухливої і мінливої рефлексорної діяльності, повторюються у даному індивіді, чи в іншому індивіді, чи в інших поколіннях. Тільки в процесі мільярдних повторень цих зв'язків, в процесі встановлення аналогій між схожими ситуаціями перекидається місток до чуттєво-теоретичного або абстрактно-логічного узагальнення світосприймання, коли людина починає осягати, усвідомлювати, закріплювати ці зв'язки як постійні, необхідні, сталі, загальні, закономірні, методологічні.

Свідомість як усвідомлення найближчого чуттєво сприйманого середовища й усвідомлення обмеженого зв'язку з іншими особами і речами розвивається завдяки розширенню матеріальної практики, зростанню продуктивності праці, людських потреб і самого населення. Всі ці фактори обумовлюють процес поділу праці. Поділ праці за Марксом, стає дійсним поділом тільки з того моменту, коли з'являється поділ її на матеріальну і духовну. «...З цього моменту свідомість може емансипуватися від світу і перейти до утворення «чистої» теорії, теології, філософії, моралі і т. д.» [2, 29]. З цього часу теоретична свідомість набуває здатності створювати, розвивати, вдосконалювати, поглиблювати методи і методологію процесу пізнання, які стають умовою його успішного розвитку.

Духовне відтворення як створення істинної науково-понятійної або правдивої художньо-образної моделі реальності, в якій закріплюється усвідомлена сутність реальності, забезпечує свободу людської практики, матеріальну і духовну свободу творчості, духовно-практичну свободу як вищу мету і родову сутність людської життєдіяльності.

Але освоєння людиною дійсності включає не тільки пізнання й усвідомлення об'єктивної сутності предметів і явищ, а й практичну зміну, практичне використання пізнаного людиною відповідно до її цілей. У дійсності ці дві сторони освоєння, пізнання і зміна виступають у своїй єдності — і як практично-духовна, і як духовно-практична людська діяльність.

Першим моментом людського освоєння є його практично-духовна сторона або розпредмечування об'єкта. Воно передбачає перехід об'єктивного предмета з його власної сфери в сферу і форму людської діяльності. У процесі розпредмечування об'єк-

та розкривається його об'єктивна сутність, внутрішні закономірності його буття. Будучи пересадженими в людську голову і відтвореними в свідомості, вони стають для суб'єкта пізнаною необхідністю, ідеальною моделлю, духовним аналогом даного матеріального об'єкта або процесу.

На цій основі виникає метод як вірний *спосіб* практично-духовного освоєння світу, або сукупність принципів, або ідеальний шлях, або загальний вихідний напрям успішного пізнання.

Другим моментом людського освоєння є його духовно-практична сторона або опредмечування суб'єкта. Опредмечування замикає циклічне коло людської трудової діяльності. У процесі опредмечування створюється певний об'єкт шляхом перетворення і переходу людських діяльних сил і здатностей з форми руху у форму предмета.

Тут метод виступає як *засіб* духовно-практичного освоєння світу або сукупність прийомів, або конкретний підхід, або безпосередній практичний процес пізнання.

Таким чином, метод як трансформоване духовне інобуття об'єктивних закономірностей виступає не тільки способом теоретичного пояснення світу, духовним інструментом пізнання, а й засобом його практичної зміни, практичним знаряддям творчості. Змістом методу пізнання є комплекс принципів і прийомів, керуючись якими людина пояснює, відображує, освоює предмети, явища, процеси навколишнього і свого власного світу. Конкретний прийом не існує інакше, як у тому зв'язку, який веде до загального принципу. Принцип існує діяльно лише в прийомі і через прийом. Поява нових прийомів збагачує, доповнює, змінює принцип. Становлення принципу передбачає напрям пошуків і відкриттів нових прийомів.

Метод виявляється і діє тільки через практику і в процесі практики. Практика формує метод. Природа методу — практично-духовна. Функція методу — духовно-практична. Метод активно впливає на творчу практику.

Метод є умовою і передумовою людської практики по освоєнню об'єктивної реальності. Але метод можна зрозуміти і як сам *процес* духовної чи матеріальної практики. Об'єктивна необхідність у формі людської потреби змушує людину діяти. Задоволення цієї потреби стає метою діяльності. Практичні дії викликають появу нових прийомів і усвідомлених зв'язків, що утримуються в емпіричній свідомості первісної людини і в схожих ситуаціях стають, в свою чергу, вихідними ідеальними досвідно-теоретичними принципами її діяльності.

Таким чином, метод — це не тільки шлях позаду процесу пізнання, але й у самому процесі, шлях самого процесу. Збудована дорога є неоцінним здобутком для будівництва іншої дороги. Хай то буде шлях аналогії, асоціацій чи якийсь інший шлях використання набутого досвіду, але досвід утримується,

усвідомлений шлях стає принципом підходу до інших схожих явищ і процесів.

Метод виступає як безпосереднє створення шляху або як процес у тому випадку, коли природа об'єкта майже невідома, коли наші знання про нього надзвичайно абстрактні, а раніше набутий методологічний досвід стає непридатним для розкриття суті нового об'єкта пізнання. Тоді наявні методологічні принципи і прийоми в застосуванні до нового об'єкта зазнають краху. Необхідно з'ясувати сутність і специфічну природу нового об'єкта дослідження, щоб створити якісно нові вихідні основи дальшого заглиблення в цю сутність. Це здійснюється шляхом припущень, здогадок, аналогій, гіпотез, проб і помилок, які піддаються практичній перевірці. Але гіпотетичний шлях, шлях найзагальніших аналогій передбачає використання певного, раніше набутого досвіду і відштовхування від нього.

Таким чином, зберігається певна наступність і безперервність в якісних дискретних стрибках нашого пізнання, незважаючи на суб'єктивну ілюзію абсолютного протиставлення і несхожості старих і нових принципів. Розвиток нашого пізнання і наших методів є аналогом розвитку дійсних зв'язків об'єктивної реальності, яка рухається не по колу, а по спіралі і тому дає вихід від одного витка до іншого витка.

Людина, яка не володіє методом матеріалістичної діалектики і мислить на рівні позитивістської філософії, схильна заперечувати момент наступності в розвитку пізнання, наголошувати на розірваності і відсутності спільного в загальних ідеальних зв'язках і принципах. Вона ставиться з недовірою до теорії, до методології, опираючись лише на вузький емпіричний досвід. У полоні забобонної боязні і страху перед гносеологією перебувають багато видних учених-практиків.

«Я переконаний,— пише відомий фізик Макс Борн,— що в науці немає філософської стовпової дороги з гносеологічними показниками. Ні, ми знаходимося в джунглях і відшукуємо свій шлях за допомогою проб і помилок, будуючи свою дорогу *позаду* себе в міру того, як ми просунулися вперед» [3, 374].

Заперечуючи односторонню обмеженість цієї думки й абсолютизацію емпіричного досвіду, ми, однак, не можемо не звернути уваги на те раціональне зерно, яке міститься в наведеному висловлюванні видатного вченого. Смысл його полягає в тому, що метод не є чимось зовнішнім щодо об'єкта, не є довільною, суб'єктивно сконструйованою системою прийомів і правил підходу до об'єкта, а обумовлюється і визначається природою цього об'єкта.

Підсумовуючи сказане, можна зробити певні висновки. Метод обумовлюється і визначається як об'єктом, так і суб'єктом. Об'єкт обумовлює метод, суб'єкт створює метод. Метод функціонує, виникає й існує лише в процесі діяльного освоєння люди-

ною дійсності, в процесі активного відношення суб'єкта до об'єкта. Гносеологічна природа методу — практично-духовна, суб'єктивно-об'єктивна, характер його — творчий, активний, функція — духовно-практична. Взаємодія суб'єкта й об'єкта становить предмет дослідження. Тому метод виступає як пізнана сукупність закономірностей предмета дослідження. Дальший аналіз гносеологічної природи і специфіки конкретних методів з необхідністю виходить в аналіз специфіки предмета пізнання.

Краткое содержание

В статье рассматривается практическая природа и гносеологическая сущность метода. Метод представляет собой двойственное диалектическое единство двух своих сторон — объективной и субъективной. Объект обуславливает метод, субъект создает метод. Гносеологическая природа метода — практически-духовная, субъективно-объективная, характер его — творческий, активный. Функция метода — духовно-практическая. Метод функционирует, возникает и существует лишь в процессе деятельного, творческого предметного освоения человеком действительности. Онтологические законы являются стихийной необходимостью. Гносеологические законы, метод представляют собой осознанную необходимость. Метод как осознанная творческая необходимость является условием и предпосылкой свободной человеческой деятельности.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ф. Е н г е л ь с. Анти-Дюринг. К., Держполітвидав УРСР, 1953.
2. К. М а р к с і Ф. Е н г е л ь с. Німецька ідеологія.— Твори. Т. 3. К., Держполітвидав УРСР, 1959.
3. М. Б о р н. Эксперимент и теория в физике.— В кн.: Успехи физических наук. Т. 66, вып. 3. М., 1958.

СТРУКТУРА СУСПІЛЬНОЇ Й ІНДИВІДУАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В БУРЖУАЗНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Капіталізм, що прийшов на зміну феодалізму, за масштабами знань, специфікою їх поширення в суспільстві перевершив всі попередні формації.

Головною причиною цього явища було колосальне зростання виробництва. Відділивши робочу силу від знарядь виробництва, капіталізм тим самим створив з одного боку, пролетаріат, який не має нічого, крім фізичної сили, а тому змушений працювати на інших, щоб не померти з голоду, а з другого,— зосередив у руках капіталістів всі знаряддя виробництва, перетворивши останніх в людей, метою життя яких є збільшення прибутків будь-якими способами.

Створивши єдиний національний ринок, зв'язавши в єдине ціле за допомогою економічних, тобто найміцніших, зв'язків окремі райони ряду країн, капіталізм створив передумови для формування національної суспільної свідомості народу як специфічного явища в розвитку суспільної свідомості, яке виникає тільки при капіталізмі.

Економічні зв'язки створили матеріальні передумови для вирівнювання суспільної й індивідуальної свідомості у різних народів світу, що перебувають у капіталістичній стадії розвитку. Прокладання залізниць, створення повітряного та удосконалення водного транспорту, винайдення радіо, кіно, телефону, телебачення дали можливість за короткий час досвід окремих індивідів і народів зробити надбанням всіх людей. Це, зрозуміло, позитивно відбилось на розвитку структури і змісту суспільної й індивідуальної свідомості.

Наступним фактором, що сприяв поширенню знань серед народу і насамперед серед робітничого класу, був якісно новий процес буржуазного виробництва, яке можуть здійснювати лише люди певної грамотності й освіченості.

До політичних передумов поширення знань при капіталізмі необхідно віднести порівняно високий рівень розвитку демократії, хоч необхідно відзначити, що демократизація життя, відвоювання прав у буржуазії відбуваються лише в жорстокій і героїчній боротьбі робітничого класу.

Низький життєвий рівень, відсутність матеріальних засобів

і часу гальмують поширення знань серед народу. Крім того, спеціалізація при капіталізмі все більше поглиблюється, перетворює робітника в додаток до машини. Економічна і воєнна експансія, яка ведеться сильними капіталістичними країнами у відношенні до відсталих народів, прирікає останніх на безграмотність.

У той час як капіталізм, з одного боку, на висхідному етапі свого розвитку розвиває демократичні інститути, з другого,— він будь-що намагається звузити сферу дії їх шляхом або прямої заборони, або спотворення самого характеру навчання. У багатьох країнах капіталізму (у Франції, Італії та ін.) освіта і навчання молодого покоління фактично перебувають під контролем церкви. Про засилля клерикалів у школах Італії відзначав навіть VIII з'їзд Італійської комуністичної партії [2, 156]. Тримати свідомість народів у темноті капіталістам допомагають також світові і локальні війни, які розпалюються в ім'я одержання максимальних прибутків на крові і стражданнях трудящих. Негативним моментом у розвитку знань при капіталізмі є також протилежність між розумовою і фізичною працею, яка прирікає мільйонні маси народів тільки на фізичну працю, забезпечуючи щодо розумової праці монополію експлуататорів.

З розвитком знань при капіталізмі поглиблюється й зміст суспільної та індивідуальної свідомості різних класів суспільства. Збільшується кількість наукових теоретичних знань як у свідомості класів, так і в свідомості індивідів. При цьому в зв'язку з отриманням певної освіти у школі в свідомості експлуатованих також збільшується частка систематизованих, наукових знань.

Однак необхідно відзначити, що буржуазія, проводячи шкільну політику, намагається недопустити в свідомість народу наукових знань, забиваючи їх голови релігійними та іншими ненауковими ідеологічними вимислами. Прикладом може бути справа Скопса в США стосовно викладання теорії Дарвіна та ін.

Зміст і структура суспільної та індивідуальної свідомості експлуататорів і експлуатованих при капіталізмі різні, і ця різниця виражається не стільки в обсязі знань, скільки в структурі. Якщо порівняти класову свідомість буржуазії з свідомістю феодалів, виявляється, що в ній значно збільшився обсяг теоретичних, наукових знань. У зв'язку з розвитком різноманітних наук відбулося більш-менш значне вирівнювання умов розвитку різних форм свідомості. Якщо при феодалізмі деякі форми свідомості перебували на досить низькому ступені, наприклад, наука, політика, правосвідомість, то при капіталізмі ці форми як у свідомості експлуататорів, так і в свідомості експлуатованих досягають значного розвитку і в загальній структурі суспільної свідомості цих протилежних класів виступають на перше місце.

Це, зокрема, відзначає американський соціолог Джером Девіс у книзі «Капіталізм і його культура» [7, 374—375].

У суспільній свідомості експлуататорів відбувається зменшення ролі релігії. Однак у кінці XIX ст., у період переходу капіталізму в його вищу стадію — імперіалізм, тобто в стадію загнивання, в свідомості буржуазії починає поширюватись антиінтелектуалізм, що рівнозначно релігійності. У загальній структурі суспільної свідомості буржуазії на першому місці перебуває політика. Це пояснюється наявністю гострої класової боротьби між капіталістами і робітниками, між самими капіталістами, між пануючими капіталістичними монополіями, а також між останніми і пригнобленими народами. Найпоширенішим видом суспільної свідомості в середовищі буржуазії є практична свідомість, що знайшла свій вираз навіть у спеціальній філософській теорії — прагматизмі. Специфічною особливістю практичної свідомості буржуазії є те, що вона щільно змикається з буденною її свідомістю.

Необхідно також відзначити як особливу рису буржуазної свідомості зменшення віри — як релігійної, так і наукової. Про релігійну віру ми вже говорили. Разом з тим ми бачимо, що й віра наукова, а також віра буденної свідомості, практичної свідомості майже втрачена буржуазією, чого не було на початку виникнення капіталізму. У наш час численні факти свідчать про те, що буржуазія втратила всяку віру й у своє майбутнє. Очевидно, що у свідомості буржуазії все більше зміцнюється єдиний вид віри — у власну класову загибель, безперспективність існування капіталізму. «Численні спостерігачі, — пише американський соціолог Ройт Міллс, — помітили занепад тієї віри в майбутнє, яка була типовою для Сполучених Штатів 50 років назад, і заміну цієї віри настроями страху, напруженості, песимізму і духовного розчарування в соціальному ладі» [8, 5].

Як у суспільній свідомості взагалі, так і в суспільній свідомості буржуазії зокрема вже в середині минулого століття відбувається відокремлення науки від релігії, а також диференціація суспільних наук. Необхідно відзначити, що суспільна свідомість буржуазії не є сталою в різні періоди розвитку цього класу. Наприклад, на початку панування буржуазії в ній переважну роль відіграє теоретична свідомість, що щільно змикається з практичною. З форм свідомості на першому плані перебуває політика, а також віра у майбутнє, у свої сили і можливості. На досить високому рівні розвитку перебуває також така форма свідомості, як мистецтво, значною мірою здає свої позиції релігія.

У період загнивання капіталізму свідомість суспільства все більше проймається містикою, ідеалізмом і релігією, буржуазія втрачає віру в свої політичні здібності, а політична свідомість її вже не є такою систематизованою і цілеспрямованою. Як від-

значав ще К. Каутський, в епоху занепаду капіталізму в буржуазній суспільній і індивідуальній свідомості відбивається «моральне падіння правлячих класів» [5, 130]. Філософ-марксист із НДР І. Г. Тюнн говорив, що «в імперіалістичний період монополістичний капітал знову почав використовувати релігію, пустив її в хід» [4, 55].

Зазнають у свідомості буржуазії певних перетворень класовий, науковий та загальнолюдський елементи. Це виражається в тому, що свідомості буржуазній більше властивий елемент класовості порівняно з свідомістю феодалів.

Класовий елемент у суспільній свідомості того чи іншого класу проявляється передусім у концентрованій формі в політичній свідомості. А сама політична свідомість феодалів внаслідок економічної роздрібненості різних частин держави була слабкою. Зовсім інше ми спостерігаємо в капіталістичній суспільно-економічній формації, де виробництво, економічні зв'язки є основою політичної єдності. Звідси розвиток політичної свідомості класу буржуазії в епоху її піднесення. Це ще, зрозуміло, не говорить про відсутність у буржуазній свідомості загальнолюдського елементу. До загальнолюдського в буржуазній свідомості відносяться, наприклад, знання точних наук, загальнолюдські норми поведінки. Крім того, не можна забувати, що буржуазна свідомість, як і свідомість інших класів, не виникла з нічого, а запозичила багато з свідомості інших епох, керуючись при цьому класовим інтересом.

Загальнолюдське в буржуазній свідомості також виражається в психологічній основі всякого, в тому числі і буржуазного мислення, яке властиве взагалі всім людям земної кулі. Та загальнолюдського в буржуазній свідомості набагато менше, як у суспільній свідомості пролетаріату. Сутність цього моменту полягає в тому, що класове в свідомості пролетаріату вперше в історії збігається з найбільш позитивним і прогресивним із загальнолюдського, оскільки інтереси пролетаріату збігаються з інтересами всіх трудящих, тобто більшості людства. У цьому специфіка співвідношення класового і загальнолюдського в свідомості пролетаріату і буржуазії.

У політичній свідомості буржуазії відбувається роздвоєння: навіть деякі її представники у даний час бачать майбутнє за пролетаріатом, за соціалістичними країнами. «Радянський Союз,— писав вашінгтонський кореспондент газети «Нью-Йорк геральд трібюн» Р. Співак,— перегнав нас зі своїми супутниками, зі своєю розвинутою наукою й освітою, Гагарінін і Титовим.

Суспільна свідомість жінок класу буржуазії за своїм змістом дещо ширша свідомості жінок класу феодалів. Це пояснюється як наявністю в їх свідомості значної частки систематизованих знань (всі жінки класу буржуазії одержують систематичну освіту), так і взагалі духом демократизму буржуазного світу в епоху

його піднесення. І все-таки порівняно з суспільною свідомістю чоловіків свідомість жінок менш розвинута, в ній більше переважає елемент буденності, вона менш політична і класова. Виховання буржуазією жінки свого класу спрямоване на те, щоб остання залишалася у колі своїх дрібних і буденних клопотів, що, зрозуміло, не сприяє поширенню її політичного і наукового кругозору.

Суспільна свідомість антиподу буржуазії — робітничого класу — має зовсім інший зміст і структуру. Все це має певні причини, які зводяться ось до чого:

1) пролетаріат — перший антипод пануючого класу в історії антагоністичних суспільно-економічних формацій, що має своєю метою раз і назавжди покінчити з експлуатацією як такою. З цього випливають важливі структурні зміни в суспільній і індивідуальній свідомості пролетаріату;

2) робітничий клас вперше в історії не тільки як антипод пануючого класу, але й як клас взагалі створює свою наукову ідеологію;

3) у зв'язку з своєю головною метою — знищення всякої експлуатації — пролетаріат по-особливому ставиться, вірніше, саме суспільне життя вчить його розглядати і по-особливому ставитись до деяких форм суспільної свідомості (наприклад, до релігії, політики, права), що також значною мірою впливає на зміст і структуру його суспільної свідомості.

На початку історичного розвитку робітничого класу в його суспільній свідомості переважає буденна свідомість, що особливо яскраво виражається в економічній боротьбі з класом капіталістів. І хоч про відсутність у робітників політичної форми свідомості в цей період не можна сказати ствердно, та за своїм змістом вона майже тотожна з буржуазною політичною свідомістю або, принаймні, панівними в їх свідомості є буржуазні ідеї. В міру розвитку класової боротьби, класової свідомості пролетаріату панівною формою останньої стає політика. Збільшується класовий елемент суспільної свідомості пролетаріату. Зростання за обсягом і значенням теоретичної свідомості пролетаріату порівняно з теоретичною свідомістю кріпаків феодальної епохи пояснюється, зокрема, наявністю освіти, хоча й врізаної і буржуазно спрямованої.

Збільшення значення й обсягу політичної свідомості пролетаріату є не що інше, як збільшення ролі і значення практичної свідомості в суспільній свідомості пролетаріату.

Для пролетаріату зменшується роль релігійної форми свідомості, бо, як указував В. І. Ленін, «сучасний свідомий робітник... відкидає від себе з презирством релігійні забобони» [1, 64]. Це пояснюється тим, що пролетаріат ставить своєю метою створення щасливого життя на землі, а не на небі і тим, що у виконанні цього грандіозного завдання він спирається на наукову марк-

систсько-ленінську ідеологію. Та й взагалі, це пояснюється послабленням ролі релігії в суспільній свідомості всіх класів в епоху капіталізму, коли наука і виробництво розвиваються небаченими темпами і все більше викривають в очах людей безпідставність релігійних догм. Ось дані, що характеризують відхід від релігії в сучасну епоху робітничого класу і всіх членів буржуазного суспільства:

а) папа Пій XI у 1925 р. говорив: «Найбільший скандал XIX століття полягає в тому, що фактично церква втратила робітничий клас»;

б) у пролетарських районах Парижа церкву відвідує 4—6% населення, а взагалі церкву відвідують по неділях: у Парижі — 13,6% мешканців, у Марселі — 13,6%, у Тулузі — 14,7%, у Ліоні — 20,9% мешканців. Те ж саме спостерігається і в Англії, де, як заявив богослов Г. Вуд, у богослужінні бере участь «не більше 10% нації» [9, 65].

Зменшення ролі і місця релігії в свідомості пролетаріату пояснюється збільшенням ролі наукової марксистсько-ленінської ідеології, політики, систематизованих знань.

У суспільній свідомості пролетаріату досить чітко представлені всі форми свідомості: наука, мистецтво, політика, право, філософія, крім релігії. Відповідно до цього зменшується роль і значення психологічної й емоціональної свідомості, незважаючи на зусилля буржуазії різними методами зупинити цей процес, оскільки на місце емоцій він ставить теоретичне, наукове розуміння навколишньої дійсності.

У зв'язку зі збільшенням науковості свідомості пролетаріату збільшується роль його наукової віри в своє майбутнє і в свої сили і можливості. І відповідно — спочатку зменшується, а згодом і взагалі зникає релігійна, фантастична, необґрунтована віра.

Суспільна свідомість жінок із середовища пролетаріату менше відрізняється за своїм змістом і структурою від свідомості чоловіків свого класу, ніж свідомість жінок пануючого класу від свідомості чоловіків-буржуа.

У багатьох країнах світу в епоху капіталізму існує ще й суспільна свідомість класу, що залишився від феодалізму, — селянства. Нові економічні, соціальні і культурні умови, які характеризують епоху капіталізму, істотно змінюють структуру і зміст суспільної свідомості цього класу, хоч за своєю основою вона залишається свідомістю класу, який не має свого самостійного майбутнього. У зв'язку з поширенням освіти в свідомості селян збільшується теоретична частина, а значить, змінюється і структура свідомості, зростає обсяг наукових і систематизованих знань, збільшується також роль політичної форми ідеології.

На політичній формі свідомості селянства і взагалі на його

ідеології в епоху капіталізму все менш позначається вплив буржуазної ідеології і політики, що існував на початку розвитку буржуазних революцій. Порівняно з суспільною свідомістю пролетаріату в свідомості селян значну роль відіграють психологічний елемент і емоції, вона більш насичена буденністю. Буденна свідомість відіграє в ній хоч і меншу, як в епоху феодалізму, але значну роль. Класовий елемент в ній менш значний, ніж у свідомості пролетаріату. Особливо це характерно для жінок із класу селян, серед яких поширена релігія.

Істотні зміни в епоху капіталізму відбуваються також і в змісті й структурі індивідуальної свідомості представників усіх класів. Найзагальнішою зміною, характерною для індивідуальної свідомості особи будь-якого класу при капіталізмі, є збільшення кількості елементів наукових, систематизованих знань. У той же час для індивіда із класу буржуазії є характерним нерівномірне представлення в його свідомості різних форм її, хоч систематизована освіта, яку одержують представники пануючого класу в школах, вузах та інших навчальних закладах, і створює основу для такого всебічного представлення. Практично найбільший розвиток у свідомості одержують вузькі технічні знання і майже відсутні знання й уявлення з мистецтва, літератури і взагалі в галузі гуманітарних наук. Це підтверджується висловлюваннями самих буржуазних ідеологів. Як відзначає відомий американський соціолог Л. Гурко, у США у 1952/53 р. 90% коштів, відпущених урядом на розвиток коледжів і університетів, були призначені на розвиток точних наук і тільки 10% коштів — на розвиток гуманітарних і соціальних наук [9, 97].

Таким чином, навіть представники експлуататорського класу не є всебічно розвинутими особами. Всебічно розвиватись особа може тільки в епоху соціалізму, коли ліквідується протилежність між розумовою і фізичною працею і соціальні умови життя особи сприяють всебічному розвитку.

Значне місце в індивідуальній свідомості представника буржуазного класу займають різні передсуди й уявлення, які перебувають на рівні буденної свідомості. Природно, що в індивідуальній свідомості буржуа значну роль відіграє психологічний, емоціональний (особливо у жінок) елемент, менше — політичність. Ця свідомість менш систематизована і теоретизована порівняно з суспільною свідомістю буржуазії. Релігійні уявлення також знаходять в ній значно більше місця для себе порівняно з тим, як у суспільній свідомості. В індивідуальній свідомості в зв'язку з цим помітніше проявляється елемент релігійної віри, тим більше, що наукова віра зменшилась навіть у суспільній свідомості буржуазії. Класовий елемент в індивідуальній свідомості буржуазії виражений менш чітко, ніж у суспільній свідомості.

Індивідуальна свідомість особи пригнобленого класу фак-

тично має значно менше можливостей для всебічного розвитку, для представлення різних видів знань, однак незважаючи на це, завдяки енергії, інтересові до знань, а також діяльності комуністичних партій, багато індивідів з середовища робітничого класу особисто більш-менш всебічно освічені. Робітничий клас висуває з свого середовища багатьох видатних ідеологів, літераторів, художників і т. д., зусилля яких спрямовані на всебічну освіту представників робітничого класу. Багато представників передової інтелігенції переходять на бік робітничого класу, бо бачать на прикладі СРСР і інших країн соціалізму, що тільки за такого ладу науки і культурі забезпечено всебічний розвиток і створюються умови для духовної творчості як видатних, так і рядових індивідів. Широко відомі імена вчених і діячів культури — комуністів П. Ланжевена, Ф. Жоліо Кюрі, Ж. П. Віж'є, Еффеля, Р. Гароді і А. Вюрмсера (Франція), Д. Бернала (Англія), Такетані, Саката, Х. Кендзюра (Японія), Дюбуа і Фінкельстайна (США) та ін.

В індивідуальній свідомості робітника на першому плані перебуває політична свідомість, значне місце займають теоретичні, ідеологічні знання. Та все ж психологічний, емоціональний елемент відіграє в ній ще значну роль, особливо в процесі повсякденного життя, дуже відступаючи на задній план у період класових боїв пролетаріату.

Зміст і структура індивідуальної свідомості жінок — представників робітничого класу взагалі такі ж, як і у чоловіків-пролетарів, але більш значна роль релігійних уявлень, буденної свідомості, емоціональності і психологізму. Це є наслідком пригнобленості жінки злиденністю і буденним життям в умовах капіталізму, що відзначав VIII з'їзд ІКП [2, 159]. У той же час в індивідуальній свідомості жінки навряд чи меншу роль відіграє політичний, класовий елемент. Приклад високої політичної свідомості жінок-пролетарок взагалі, і особливо в період страйкової боротьби, наводить М. Ш. Намбудиринад у своїй книзі «Махатма Ганді і гандізм» [3, 19—20]. Меншу роль відіграють наукові систематизовані знання, оскільки в зв'язку з нерівноправним становищем жінки у буржуазному суспільстві у неї менше шансів порівняно з чоловіками на одержання навіть тієї нижчої освіти, яку одержує пролетарій-мужчина.

Структура індивідуальної свідомості селянина в буржуазному суспільстві бідніша й одноманітніша (як і її зміст) порівняно з структурою і змістом індивіда з робітничого класу. Це пояснюється як меншою освіченістю селян, так і їх ізольованим способом існування навіть у високорозвинених країнах буржуазного світу. Це призводить до того, що політична свідомість селянина невисока, в ній слабо розвинений класовий елемент, багато пережитків минулого, помітну роль відіграють релігійні ідеї та відчувається засилля буржуазних ідей і передсудів. Та

цей структурний стан в індивідуальній свідомості селянина не залишається постійним і незмінним. В останній час під впливом класової боротьби пролетаріату і своєї власної проти монополій, а також у результаті участі в боротьбі за мир в індивідуальній свідомості селянина все більшу роль починає відігравати політична форма свідомості, збільшується вага класового елементу, знижується роль буденної свідомості.

* *

*

Проаналізувавши діалектичну структуру суспільної й індивідуальної свідомості різних класів у капіталістичній суспільно-економічній формації, приходимо до таких висновків.

1. Структурі суспільної й індивідуальної свідомості всіх класів буржуазного суспільства властиві всі форми суспільної свідомості, а також всі види свідомості — теоретична, практична, емоціональна.

2. Свідомості всіх класів буржуазного суспільства, крім пролетаріату, властива ненаукова форма ідеології.

3. Свідомості всіх класів буржуазного суспільства властивий класовий і науковий елемент, хоч на різних етапах розвитку цього суспільства він має специфічний характер.

4. У суспільній і індивідуальній свідомості класів буржуазного суспільства форми і види свідомості представлені і розвиваються нерівномірно.

5. Найважливішою для свідомості всіх класів капіталістичної формації є політична форма.

6. Теоретичний вид більш розвинений у свідомості класу буржуазії порівняно з свідомістю пригноблених класів.

7. Свідомість жінок різних класів буржуазного суспільства як типово менш розвинена, ніж свідомість чоловіків.

8. У капіталістичній формації не існує суспільної свідомості всього суспільства в зв'язку з наявністю в ньому антагоністичних класів.

Краткое содержание

В статье в социологическом аспекте проанализированы качественные изменения в структуре общественного и индивидуального сознания различных классов капиталистического общества, определяются экономические и социальные предпосылки этих изменений.

Наиболее существенными из них являются: колоссальный рост теоретической части общественного и индивидуального сознания классов, возникновение научной идеологии как высшего достижения в развитии сознания пролетариата, неравномерность в развитии различных форм общественного сознания, отсутствие единого общественного сознания для всего общества, более низкий уровень сознания женщин по сравнению с сознанием мужчин, господство политической формы в структуре общественного и индивидуально-личного сознания и др.

1. В. І. Л е н і н. Твори. К., Держполітвидав УРСР, 1952.
2. «Вопросы философии», 1959, № 4.
3. «Вопросы философии», 1962, № 6.
4. Л. Г у р к о. Кризис американского духа. М., ИЛ, 1958.
5. Д ж. Д е в и с. Капитализм и его культура. М., ИЛ, 1949.
6. К а у т с к и й. Путь к власти. М., Госполитиздат, 1959.
7. Материалы VIII съезда ИКП. М., Госполитиздат, 1957.
8. Е. М. Ш. Н а м б у д и р н а д. Махатма Ганди и гандизм. М., ИЛ, 1960.
9. Немецкая буржуазная философия после Великой Октябрьской социалистической революции. М., ИЛ, 1960.
10. «Правда», 1961, 4 сентября.

ПРО ПОНЯТТЯ «ДУХОВНЕ БАГАТСТВО ОСОБИ»

В умовах будівництва комунізму, коли «виховання нової людини, яка гармонійно поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість» [4, 105] є одним з головних завдань, питання про духовне багатство особи — будівника комунізму — особливо є актуальним.

У цій статті ми розглядаємо зміст поняття «духовне багатство особи», не аналізуючи питання про структуру духовного багатства особи — будівника комунізму, закономірності її формування тощо.

Поняття «духовне» в широкому розумінні цього слова тожне з поняттями «ідеальне», «свідомість». Духовне життя особи — це діяльність її свідомості. Свідомість — вища форма психічної діяльності. Суть психічного — відображувальна реакція головного мозку на вплив зовнішнього матеріального світу. Психічне відображення — це умовно рефлекторна за своїм походженням діяльність мозку, яка правильно або неправильно сигналізує про дійсність у зв'язку з необхідністю забезпечити існування і розвиток індивіда. Людська психіка, яка виникла в процесі трудової, суспільно-виробничої діяльності людей, виступає як свідомість. Свідомість виникла як суспільний спосіб відображення дійсності. Свідомість, як і психічне взагалі, служить для регуляції поведінки людини, для приведення її у відповідність з потребами людей і об'єктивними умовами, в яких вона відбувається, для правильного регулювання і самоконтролювання взаємовідносин людини з суспільною і природною дійсністю.

Поняття «духовне багатство особи» не можна ототожнювати з поняттям «духовне життя особи». Перше з них характеризує стан духовного життя, ступінь духовного розвитку особи. Духовному багатству особи можна протиставити духовну бідність, убогість, спустошення особи. Поняття духовне багатство характеризує повноту духовного розвитку особи. Неточне відображення дійсності, різні перекручені уявлення, поняття, ідеї, почуття дезорієнтують особу в її життєвій боротьбі, а тому не можуть характеризувати духовне багатство особи, хоч і відносяться до її духовного життя.

В яких же особливостях духовного життя людини розкривається її духовне багатство?

Насамперед, духовне багатство особи характеризується ступенем олюднення людини, показує, наскільки стала для людини природою людська сутність [1, 587]. Тобто духовне багатство особи передбачає розкриття всього багатства духовних властивостей людини як родової істоти. Багата людина, писав К. Маркс, це людина, яка потребує всієї повноти людських проявів життя [1, 596]. Це, насамперед, означає: розвиток і задоволення потреб людини у вільній творчій праці відповідно до розвинутих здібностей, потреб людини в пізнанні і духовному освоєнні світу (науковому, філософському, естетичному), розвиток і задоволення потреби жити відповідно до норм істинно людської моралі, емоційне збагачення людини.

Але людина завжди є конкретно-історичною особою, її духовне життя — відображення того суспільно-історичного середовища, в якому вона живе, засіб орієнтації в ньому і спосіб його зміни. Тому духовно багата особа повинна включати в себе всю повноту соціального змісту, все багатство творчого рівня культури даного конкретно-історичного етапу розвитку суспільства. Тобто ступінь духовного багатства особи характеризується також і ступенем духовного розвитку людини як члена даного суспільства.

Ядром духовного багатства особи є її розумове багатство. Розум, писав І. П. Павлов, є найвитонченіше співвідношення організму з навколишнім світом, яке досягається, насамперед, зростанням, розширенням знань людини про дійсність. Ще старогрецький філософ Емпедокл говорив, що розум зростає у людей разом з пізнанням світу. І навпаки, основа розумової потворності — лінощі розуму, його небажання вивчати, знати, його самовдоволення, задоволення мізерністю знань.

Але не окремі знання характеризують розум людини, а система знань. Великий російський педагог К. Д. Ушинський писав, що розум є не що інше, як добре організована система знань. Найбільш витончене і глибоке співвідношення дій та вчинків особи з дійсністю досягається на основі підпорядкування багатообразних знань, вироблених на їх основі систем тим чи іншим загальним поняттям або ідеям, тобто на основі наукового світогляду. Науковий світогляд, який об'єднує різноманітні системи знань і дає можливість глибокого розуміння руху і перспектив суспільного розвитку, уміння правильно орієнтуватися в навколишній дійсності, являє собою найважливіший елемент розумового багатства особи.

Але не тільки системність знань характеризує розумове багатство особи. Воно потребує динамічності розумової діяльності — здатності враховувати найменші коливання навколишнього середовища і відповідати на них адекватними реакціями. Ди-

намічність розумової діяльності характеризується такими якостями, як готовність розуму до вирішення різноманітних завдань, творчі можливості, критичність розуму [6, 262, 483—484]. Вирішальною для оцінки розумового багатства особи є здатність її до творчого мислення.

Людина не просто знає те чи інше, але й так чи інакше ставиться до того, що вона знає. На основі цього ставлення людини створюються переконання — основний рушій її поведінки. Переконаність з'являється тоді, коли істинність того чи іншого поняття, знання не викликає у людини сумнівів, коли формується її суб'єктивне ставлення до істини. Але переконання — це не тільки усвідомлення істинності тих чи інших знань, понять, але й особиста готовність діяти відповідно до цих понять. Здатність особистості мати тверді і глибокі переконання є однією з найкращих її якостей. Але переконання є цінною рисою людини тільки тоді, коли вони істинні, відповідають об'єктивній дійсності. Саме наявність твердих і глибоких, істинних переконань, необхідних для успіху творчої діяльності людини, є важливою ознакою духовно багатой особистості.

Високий розумовий розвиток особи є основою розвитку всіх її здібностей, що їх основоположники марксизму вважали основним змістом духовного багатства особи.

Високий розумовий розвиток особи досягається шляхом освоєння духовної культури суспільства, насамперед, досягнень в галузях народної освіти, науки, мистецтва, філософії та ін. Тому ступінь розвитку духовного багатства особи характеризується ступенем освоєння, акумуляції нею духовних цінностей.

Духовний світ людини, вчить марксизм-ленінізм, формується не тільки як безпосереднє відображення суспільного буття, але й під впливом духовної культури суспільства, в результаті її засвоєння. Безпосередні особисті зв'язки людини завжди досить обмежені, а в ряді випадків необоротньо втрачені. Знання, які особа одержує на основі власного життєвого досвіду, недостатні для успішної активної діяльності в суспільстві. Ця обмеженість свідомості окремої особи коректується можливістю людини стати на «місце інших, дивитися на світ очима інших, які живуть в інших місцях, і які жили в різний час». Це досягається шляхом залучення людини до духовної культури суспільства, до системи наукових, художніх, моральних та інших знань.

Більше того, без залучення людини до культури суспільства (матеріальної і духовної) у неї взагалі не можуть розвинути специфічно людські здібності, сформуватися її духовний світ.

Речі, предмети, створені працею людини, «друга природа» є втіленням матеріальних та духовних зусиль людини. Маркс

писав, що «друга природа» є розкритою книгою людських суттєвих сил [1, 594] (розуму, почуттів, волі, інтересів, здібностей тощо людини). Тобто вся історія матеріальної та духовної культури людства — це вияв у зовнішній предметній формі досягнень у розвитку здібностей людського роду.

Вступаючи в життя, людина не має ще специфічно людських здібностей. Віртуально мозок людини містить в собі не ті чи інші конкретні людські здібності, а лише здібність до формування цих здібностей [6, 39]. Специфічно людський світ, специфічно людські здібності розвиваються у людини в процесі оволодіння «другою природою», світом людських предметів і явищ — культурою суспільства. Тому цілісна, духовно багата людина може складатися в результаті послідовного і всебічного освоєння нею культури (матеріальної і духовної), шляхом перетворення її в зміст власної живої діяльності.

Практична можливість оволодіння досягненнями людської культури і творча участь особи в її розвитку обумовлюється конкретно-історичними умовами, в яких особа живе і тим, як складається в цих умовах її життя.

Ця марксистська точка зору відмінна від різних буржуазних теорій первісної «біологічної природи людини, які заперечують роль суспільних умов, соціального становища у класовому суспільстві, освіти і виховання у формуванні людини, відривають духовний розвиток особи від суспільної свідомості (науки, мистецтва та ін.). Такою є теорія про існування «еліти» та інтелектуально «обмеженого середовища», яка виправдовує соціальну нерівність, панування одних людей над іншими.

Рівень розумового розвитку особи характеризується також тим, в якій мірі її свідомість піднесена до рівня наукової, до рівня прогресивної ідеології.

Стихийно, під впливом умов життя індивіда, у нього складається буденна, або, як говорить Енгельс, повсякденна свідомість. За своєю природою і глибиною відображення дійсності вона відрізняється від теоретичної. Буденна свідомість є емпіричною. Вона відображає переважно зовнішні сторони явищ і предметів, зовнішні зв'язки. Від буденної свідомості, писав Маркс у «Капіталі», вислизає сутність суспільних відносин, вона не розкриває ще закономірностей навколишньої дійсності. Буденна свідомість не оформлена в теоретично струнку систему поглядів.

Вищим рівнем свідомості є теоретично систематизована свідомість — наука й ідеологія. Остання в класовому суспільстві має класовий характер і може бути правильним чи ілюзорним відображенням суспільного буття в залежності, насамперед, від того, яку роль — реакційну чи прогресивну — відіграє клас в історичному розвитку. У науці й у прогресивних ідеологіях відбивається сутність, внутрішній зв'язок явищ, закономірності роз-

витку навколишнього світу, які розкриваються лише при глибокому теоретичному аналізі.

Залишаючись у рамках того розумового матеріалу, який здобувається з допомогою буденної свідомості, не можна глибоко осмислити навколишню дійсність і відповідно зайняти глибоко свідому й активну позицію на передньому краю боротьби прогресивних сил суспільства.

В процесі індивідуального розвитку особи її емпірична, буденна свідомість вбирає в себе (в більшій чи меншій мірі — в залежності від ряду причин) ідеологічні і наукові погляди (а ідеологія в свою чергу спирається на емпіричну свідомість). Одним з проявів суспільного прогресу є те, що свідомість народних мас, окремої особи через активну революціонізуючу діяльність передових верств суспільства все більше й більше насичується передовими науковими ідеями і підіймається до рівня прогресивної ідеології. А в умовах будівництва комуністичного суспільства постає завдання розвинути свідомість кожної особи до наукової ідеології, наукового світогляду.

Духовно багата особа — це не тільки розумово розвинена людина, але також людина з багатим емоційним світом. Комуністичне суспільство, писав Маркс, породжує як свою постійну дійсність людину з усім багатством її істоти, породжує багату і всебічну, глибоку у всіх її почуттях і сприйняттях людину [1, 594].

Почуття — важлива частина духовного життя людини, тісно пов'язана з її розумом. І. М. Сеченов, говорячи про єдність знань і почуттів, писав, що цими основними формами і визначається для самосвідомості вся суто духовна сфера людини, якщо не брати до уваги проявів її, тобто вчинків.

Почуття, емоційне життя людини відображають світ у формі суб'єктивного ставлення людини до предметів і явищ цього світу. Почуття та емоції відображують в об'єктивних явищах їх цінність, значність для людини, їх відповідність потребам людини. Тому почуття являють собою найглибші інтимні утворення особи. Найщиріше людина виявляє себе в своїх почуттях. Ніщо — ні слова, ні думки, ні навіть вчинки наші, писав К. Д. Ушинський, не виявляють так ясно і вірно нас самих, як наші почуття. У них чути характер не однієї думки, не одного рішення, а всього змісту душі нашої і її ладу.

Почуття мають дуже велике значення в житті людини. Вони збагачують відображення людиною об'єктивної дійсності і в зв'язку з її потребами та інтересами стають спонуканням до діяльності, регулятором її активності. Ленін говорив, що без людських емоцій ніколи не було і немає шукання істини. Без почуття — ідеї холодні, позбавлені життєвості і енергії, нездатні перейти в справу. Здатність до емоційного сприймання є універсальна, всюди необхідна. Без людських емоцій ніколи не

було плідотворної праці, натхненної суспільної діяльності, змістовного особистого життя.

Як важливий вияв сутності людини, почуття визначають ставлення людини до тих чи інших об'єктів, до інших людей, до своєї справи. Людина, емоційно нерозвинена, може бути надзвичайним педантом, але ніколи не буде «горіти в праці», бо вона нездатна на глибоке захоплення справою. Почуття не підкаже їй можливості вирішення життєвих питань, що не завжди можна зробити одним розумом. Нездатність до щирих поривів стане перешкодою у розумінні нового, в русі до майбутнього, незнаного. Емоційно нечутлива людина — це людина холодна, безпристрасна, нездатна до щирого захоплення, глибокого почуття. Вона звичайно нецікава, нудна, а інколи й нестерпна у побуті та особистих стосунках з людьми.

Виховання духовно багатой людини вимагає виховання в неї високої емоційної культури: активного, не байдужого ставлення до важливих явищ і подій життя; великих, значних почуттів, які збагачують людину; вірної емоційної реакції на події, вчинки, речі; здатності осмислювати свої почуття, керувати ними, відповідати за них.

Формою, яка синтезує різні сторони духовного змісту особи, є психологічна структура індивідуума, насамперед, його вольові якості і її характер [7, 65]. А форма, як відомо, може і сприяти, і перешкоджати розвитку свого змісту. Важливими рисами характеру, які сприяють духовному розвитку особи і виявляють багатство її духовного змісту, є повнота характеру (різносторонність потреб та інтересів, прагнень, захоплень, діяльності людини), його цільність (узгодженість відношень особи до різних сторін дійсності, відсутність протиріч у прагненнях та інтересах, єдність слова і діла), визначеність характеру (непохитність, з якою людина відстоює свої переконання, постійність її поведінки), сила характеру (яка проявляється в енергії, з якою людина прагне досягти мети, її здатність до великого напруження, необхідного для переборення труднощів у виконанні завдань, що стоять перед нею). Необхідним компонентом сильного характеру є воля. Взагалі, воля є стрижнем сформованого характеру. Інтелектуальні дані без активного вольового фактора дають людині можливість тільки пасивно відображати, а не перетворювати дійсність. Безвольна людина, навіть маючи багаті знання і різносторонні здібності, не може реалізувати всіх можливостей, які є в зовнішніх умовах та внутрішньому світі власної особи.

Духовне багатство особи не є самоціллю, воно має соціальну функцію. Кінцева мета людського пізнання, історична необхідність виникнення духовного — бути регулятором дій людини, її орієнтиром в суспільно-історичному середовищі, знаряддям змінювання навколишнього світу відповідно до її потреб. Інак-

ше кажучи, ціль і зміст існування духовної діяльності людини — це контроль людини над силами природи і суспільства, підкорення їх людині, контроль людини над самою собою, тобто досягнення свободи — можливості діяти із знанням об'єктивної необхідності.

Духовне багатство особи як найбільший розквіт духовних потенцій людини передбачає найкраще орієнтування людини у світі, її здатність до найбільшої і найдоцільнішої активності в житті. Духовне багатство особи характеризує собою ступінь свободи людини у відношенні до оточуючого світу і до себе самого. Чим іншим, писав Маркс, є багатство, як не повним розвитком панування людини над природою, тобто як над силами так званої природи, так і над силами її власної природи [2, 180].

Найбільш загальний закон формування духовно багатой особи визначений К. Марксом: «...дійсне, духовне багатство індивіда цілком залежить від багатства його дійсних відносин» [3, 34].

Чим різноманітніші реальні відносини, зв'язки індивіда з світом, тим духовно багатша його особа. Відносини особи до дійсності повинні бути активні за характером. Найважливішою, визначальною умовою формування особи є її діяльність. Суб'єктивний світ людини, його думки і почуття тим багатші, чим більша і багатобразніша участь його у створенні і розвитку «другої природи». Людина всюди і завжди виявляється, зрештою, такою, якою вона створює себе в праці, в суспільному виробництві. Адже вона сама, а не речі, як такі — головний продукт цього розвитку. Ступінь активності діяльності особи зумовлює різницю в рівні, ступені духовного багатства окремих індивідів. Діяльність особи — основний критерій, який дозволяє дати оцінку змісту її суб'єктивного світу, судити про її дійсні думки, почуття, бажання. Відносини особи, ступінь її активності насамперед визначаються тими конкретно-історичними умовами, в яких особа живе.

Духовне багатство особи — поняття історично конкретне: його зміст і обсяг в різних формаціях — різні як з точки зору наявності тих чи інших елементів, так і ступеня розвиненості і характеру їх взаємовідносин. Рівень розвитку продуктивних сил, виробничих та інших суспільних відносин, розвиток духовного життя суспільства визначають коло вимог до духовного розвитку особи.

Найбільш загальні риси, в яких розкриваються особливості духовного багатства особи — будівника комунізму, сформульовані в Програмі КПРС. Це — оволодіння науковим світоглядом на основі марксизму-ленінізму, глибоке розуміння руху і перспектив світового розвитку, уміння правильно розбиратися в подіях всередині країни і на міжнародній арені, органічне поєднан-

ня комуністичних ідей з комуністичними справами; подолання пережитків капіталізму у свідомості і поведінці людей; перетворення праці в першу життєву потребу; досягнення широкої політехнічної освіченості, знання наукових і технічних досягнень і уміння застосовувати їх на практиці; глибоке оволодіння досягненнями не тільки природничих, але і суспільних наук; виховання естетичної культури, формування високих художніх смаків; високі внутрішньої і зовнішньої культури; розвиток здібностей особи як до фізичної, так і розумової праці, до активної діяльності в різних галузях суспільного та державного життя, в галузі науки і культури.

Найважливішою стороною духовного багатства особи — будівника комунізму — є її моральна чистота. Програма КПРС, характеризуючи основні риси нової людини, виділяє «моральну чистоту» поряд з «духовним багатством» як самостійну рису. Це виділення має на меті підкреслити особливо важливу роль моралі в регулюванні поведінки людини в комуністичному суспільстві.

Змістом моральності є здатність людини до свідомого вільного служіння інтересам інших людей і всього суспільства. Людина є людиною насамперед завдяки моральності. Моральний вчинок — прояв свідомості людини, функція її розуму, почуття, волі.

Увесь розумовий розвиток, виховання почуттів в кінцевому підсумку повинні служити розвитку моральному, поглиблювати останній.

Як передбачав Маркс в «Економічно-філософських рукописах 1844 р.», на місце політико-економічного багатства і політико-економічної злиденності капіталізму стає багата людина комуністичного суспільства [1, 596].

Краткое содержание

В статье раскрывается содержание понятия «духовное богатство личности».

Исходным в решении данного вопроса есть понимание духовного как специфически человеческого способа отражения действительности, а следовательно, как регулятора действий человека, его ориентира в природной и общественно-исторической среде, орудия изменения мира, окружающего человека, в соответствии с его потребностями. Духовное богатство личности — это наиболее полное раскрытие духовных потенций человека, которое предполагает наилучшую ориентировку его в мире, его способность к наибольшей и наиболее целесообразной активности в жизни, как говорил Маркс, полное развитие господства человека «как над силами так называемой природы, так и над силами собственной природы».

В статье рассмотрены особенности умственного богатства личности как основы ее духовного богатства, подчеркнуты необходимость высокого эмоционального развития личности, ее моральной чистоты как неотъемлемых составных частей духовного богатства личности.

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Об искусстве. Т. I. М., 1957.
2. К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве. Т. I, М., 1957.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 3. К., Держполітвидав УРСР, 1959.
4. Програма КПРС. К., Держполітвидав УРСР, 1961.
5. П. Я. Кряжев. Общество и личность. М., Госполитиздат, 1961.
6. А. Н. Леонтьев. О социальной природе психики.— «Вопросы фило-софии», 1961, № 1.
7. Ю. А. Самарин. Очерки психологии ума. Изд. АОН РСФСР. М., 1962.

ЗМІСТ

Б. Г. Кубланов. До питання про функцію пристосовності пізнавального процесу	3
✓ Є. С. Жаріков. Гносеологічний аспект вивчення наукового пошуку	19
В. В. Косолапов. Існування предмета і проблема його наукового пояснення	28
✓ Є. Є. Ледніков. Логічне конструювання в пізнанні та сучасний позитивізм	38
✓ С. А. Васильєв. Відображення дійсності в різних системах мови	46
✓ І. В. Бичко. Гуманістична функція пізнання	55
✓ О. І. Яценко. Деякі аспекти діалектики цілі та засобів	63
✓ М. В. Захарченко. Гносеологічна функція принципів, законів та категорій історичного матеріалізму в конкретно-соціальних дослідженнях	72
✓ І. Є. Гвоздик. До питання про співвідношення предмета і його чуттєвого образу	81
✓ М. О. Булатов. Активність суб'єкту і критика операціоналізму	94
А. І. Клевцов. «Чуттєві дані» і неопозитивізм	103
Є. М. Герасимов. Догматизм як різновидність метафізичного методу пізнання об'єктивної дійсності	113
А. В. Іскрицька. Категорії тотожності і відмінності в «Науці логіки» Гегеля	122
О. М. Ткаченко. До питання про види мислення	133
Л. П. Курило. Категорія взаємодії в матеріалістичній діалектиці	141
А. П. Сім'ячко. Практична природа і гносеологічна сутність методу	148
П. Я. Номєровський. Структура суспільної й індивідуальної свідомості в буржуазному суспільстві	156
Н. К. Кисельова. Про поняття «духовне багатство особи»	166

Проблемы философии, выпуск 2

Вопросы теории познания

(На украинском языке)

Редактор *Загоруйко В. Є.* Художній редактор *Єгоров В. А.*

Технічний редактор *Хохановська Т. І.* Коректор *Діхтяр Л. К.*

Здано до набору 22/VI 1966 р. БФ 26179. Зам. № 218. Тираж 2000. Формат паперу 60×90¹/₁₆. Фіз. друк. аркушів 11. Умовн. друк. аркушів 11. Обл.-видавн. аркушів 10,62. Паперових аркушів 5,5. Підписано до друку 24/X 1966 р. Ціна 64 коп.

Видавництво Київського університету, Київ, Героїв революції, 4.

Б. З. № 8, 1966, поз. 13.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. Київ, Репіна, 4.

Ціна 64 коп.

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ № 5